

Pule'anga 'o Tonga

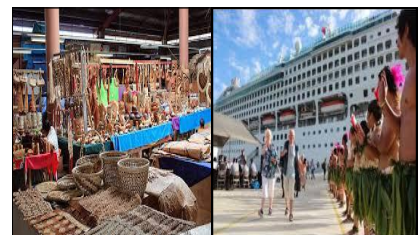
FAKAMATALA PATISETI 2014/2015

“Hoa Ngāue”:

Ke ngāue fakataha 'a e
Pule'anga mo e Kakai ki
hono langa'i 'o e Tu'unga
Faka'ekonōmika mo e nofo 'a
kāinga 'i he Sōsaieti

Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Nuku'alofa, Mē, 2014

Kano Tohi

1	TALAMU'AKI.....	1
2	TALATEU.....	4
3	PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA.....	5
4	KO E FAKALUKUFUA 'O E PATISETI	6
5	OLA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U.....	9
	5.1 TUPU FAKA'EKONŌMIKA 'A TONGA FAKAFEHOANAKI MO E NGAahi FONUA KAUNGĀ'API.....	9
	5.2 TUPU FAKA'EKONŌMIKA MO E VAKAI KI HE KAHA'U.....	10
	5.3 KO E TU'UNGA FAKAPA'ANGA MO E NGAahi NŌ 'A E PULE'ANGA	13
	5.4 TU'UNGA 'O E PA'ANGA TALIFAKI MO E PALANISI 'O E NGAahi FEHŪ'AKI 'A E PA'ANGA MO MULI.....	16
	5.5 TU'UNGA FAKAPA'ANGA	17
	5.6 TU'UNGA FAKASŌSIALE, FAINGATA'IA 'I HE NGAahi TUKUI KOLO	18
6	PATISETI 'A E PULE'ANGA: FAKAPA'ANGA 'O E NGAahi TAUMU'A NGĀUE	21
	6.1 TEFITO'I TAUMU'A 'O E PATISETI	21
	6.1.1 Tokoni'i 'a e Tupu Faka'ekonōmika.....	22
	6.1.2 'Inivesimeni 'a e Pule'anga.....	23
	6.1.3 Fakalelei ke tu'uloa ai pe e tupu 'a e Sēkitoa Taautaha	24
	6.1.4 Fakalalakaka Fakakolo mo e Malu'i e Fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingta'a'ia	27
	6.1.5 Tauhi ha 'Atakai 'Ekonōmika (tu'unga fakapa'anga mo e 'ekonōmika) 'oku Tu'uloa.....	28
	6.1.5.1 Tu'utu'uni Fakapa'anga	28
	6.1.5.2 Tu'utu'uni Fakapa'anga mo e Faka'ekonōmika	29
	6.1.5.3 Fakapa'anga 'o e Patiseti, mo e Ngaahi Me'afua ki he Pa'anga Hūmai	30
	6.1.5.4 Pule'i e Ngaahi Mo'ua Nō	31
	6.1.6 Toe lelei ange 'a e founa Pule mo e Fakahoko Fatongia 'a e Pule'anga	32
	6.1.6.1 <i>Ke toe lelei ange hono vahevahe pea mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga 'a e pule'anga ki he fakahoko fatongia</i>	32
	6.1.6.2 <i>Vakai'i mo Sivi'i e ngaahi ola 'o e fakahoko fatongia</i>	34
	6.1.6.3 <i>Pule lelei mo e tali ui</i>	35
	6.2 FAKAMATALA 'O E PATISETI FAKAFUOFUA 2014/15 'OKU FAKAPA'ANGA 'A E Ola 'O E NGĀUE.....	36
	6.2.1 Fakakātoa 'o e Patiseti 'i he fotunga 'o e GFS	36
	6.2.1.1 Patiseti Fakalotofonua 'a e Pule'anga	38
7	FAKAMĀ'OPO'OPO.....	40
8	FAKAMATALA FAKALAHĪ 1: TAUMU'A MO E Ola KI HE KAHA'U 'O E LANGA FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO E SŌSAIETI	42
	8.1 KO MĀMĀNI LAHI PEa MO HOTAU NGAahi FONUA KAUNGĀ'API.....	42
	8.1.1 'Ata Mei he Ngaahi Fonua Lalahi	42
	8.1.2 'Ata 'o e Ngaahi Fonua Kaungā' api	43
	8.1.3 Tupu Faka'ekonomika 'a Tonga 'i hono Fakahoa mo e Ngaahi Fonua he Pasifiki.....	46
	8.2 NGAahi FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌSIALE KI MUI NI MO E VAKAI KI HE KAHA'U 'O TONGA	47
	8.3 NGAahi FAKALAKALAKA FAKASEKITOA 'I HE MAHU'INGA FAKAKĀTOA 'O E NGAahi KOLOA MO E NGAahi NGĀUE FAKALOTOFONUa(GDP)	48
	8.3.1 Sekitōa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau	49
	8.3.1.1 Sekitōa Ngōue	50
	8.3.1.2 Sekitōa Vao'akau	52
	8.3.1.3 Sekitōa Toutai	54
	8.3.2 Sekitōa Fakatupu Koloa Fakalotofonua.....	55

8.3.2.1 Ngāue Langa	56
8.3.2.2 Ngāue ki he Ngaahi Keli'anga Koloa mo e Maka	56
8.3.2.3 Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai	57
8.3.2.4 Ngāue'anga Ngaohi Koloa	57
8.3.3 Sekitooa Ngaahi Ngāue	59
8.3.3.1 Kautaha ki he Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete	59
8.3.3.2 Ngaahi Hotele mo e Falekai	61
8.3.3.3 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	62
8.3.3.4 Ngaahi Pangikē	63
8.3.3.5 Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga	64
8.3.3.6 Ngaahi Fale	64
8.3.3.7 Ako, Mo'ui mo Ngaahi Ngāue ki he tukui kolo	64
8.3.3.8 Fakafiefia, Anga Fakafonua mo e Ngaahi Sipoti	65
8.4 KO E OLA 'O E TU'UNGA FAKAPA'ANGA MO E NGAahi NŌ 'A E PULE'ANGA	65
8.4.1 Tu'unga 'a e Pa'anga Fakalotofonua	65
8.4.2 Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga	67
8.4.2.1 Fakakātoa 'o e Mo'ua	68
8.4.2.2 Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga	68
8.4.2.3 Mo'ua Nō Fakalotofonua	70
8.4.2.4 Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga	71
8.4.2.5 No Atu ki he Ngaahi Kautaha	72
8.4.2.6 Ngaahi Mo'ua Nō 'Oku Malu'i 'e he Pule'anga	73
8.5 TU'UNGA 'O E PA'ANGA TALIFAKI MO E PALANISI 'O E NGAahi FEHŪ'AKI PA'ANGA MO MULI	74
8.5.1 <i>Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli</i>	74
8.5.2 <i>Pa'anga Totongi Atu ki Muli</i>	75
8.5.3 <i>Pa'anga Hū Mei Muli</i>	76
8.5.4 <i>Sino'i Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'ikai mahino</i>	77
8.5.5 <i>Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli</i>	77
8.6 TU'UNGA FAKAPA'ANGA	78
8.6.1 <i>Hikihiki 'i he Totongi Koloa</i>	78
8.6.2 <i>Palanisi 'o e Ngaahi Fakahū Pa'anga ki he Pangikē mo e Totongi Tupu 'i he Nō</i>	80
8.6.2.1 Ngaahi Totongi Tupu	80
8.6.2.2 Lahi 'o e Fakahū Pa'anga ki he Pangikē	81
8.6.2.3 Palanisi 'o e Nō mo e Fakahū Pa'anga	82
8.6.2.4 Vakai ki he Kaha'u	83
8.7 TU'UNGA LOLOTONGA FAKASŌSIALE MO E FAKAKOLO	84
8.7.1 Tu'unga 'oku 'i ai a Tonga 'i he Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka ki he Mileniume	84
8.7.1.1 Palani Laka atu 'i he Palani Langa Fakalalaka 'o e Mileniume	84
8.7.2 Ko e Tu'unga 'o e Mo'ui	85
8.7.3 Ko e Tu'unga 'o e Ako	85
8.7.4 <i>Tu'unga 'o Tonga 'i he Fakahoko Ngāue</i>	86
8.7.5 <i>Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai 'i Tonga</i>	88
8.7.6 2013/14 Lipooti Fakafalealea	90
8.8 NGAahi TAUMU'A NGĀUE KE HOLOKI E NOFO MASIVESIVA PEA MO E MALU'I E NOFO FAKASŌSIALE	92
8.8.1 Puipuitu'a	92
8.8.2 <i>Ta'u motu'a ki he Tokoni Fakasōsiale: holoki mei he ta'u 75 ki he ta'u 70</i>	94
8.8.3 Ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo hono hoa ngāue	95
8.8.4 <i>Hiki mei he Fuofua Polokalama Malu'i Fakasōsiale ki he fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia 'a ia na'e Fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia</i>	96
8.8.4.1 Polokalama Tokoni ki he Kau To'ulekeleka	97
8.8.4.2 Ngaahi Ngāue ki he Longa'i Fanau 'oku Faingata'a'ia Fakaesino	98
9 FAKAMATALA FAKALAHII: VAKAI KI HE TU'UNGA FAKAPA'ANGA 'O E PATISETI	99

9.1 FAKALAKALAKA FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA	99
9.1.1 Fakalūkufua	99
9.1.2 Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole	101
9.1.2.1 Fakamole Angamaheni	102
9.1.2.2 Ngaahi Ngāue Lalahi	106
9.1.2.3 Fakapa'anga	107
9.1.3 Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni	108
9.1.3.1 Pa'anga Hūmai mei he Tukupau	109
9.1.3.2 Tukupau Vahenga mo e Tupu	110
9.1.3.3 Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue	110
9.1.3.4 Tukupau Fefakatau'aki	111
9.1.3.5 Pa'anga Hūmai 'ikai tukupau	112
9.1.4 Ngaahi Fakatonutonu mo Fakafehoanaki	117
9.1.4.1 Fakahoa 'o e GFS 2001 ki he GFS 1986	118
9.2 NGAHI NGAUE FAKALAKALAKA	120
9.2.1 Vakai ki he ngaahi ngaue fakapa'anga mei he tokoni	120
9.2.2 Fakamole mei he Ngaahi Tokoni mei muli ki he ngaahi Potungāue	120
9.2.3 Ngaahi Fakamole mei he ngaahi tokoni 'i hono fakakalalasi ki he hoa tokoni fakalalaka	121
9.2.4 Ngaahi Tokoni ki he Ngaahi Vāhenga	122
9.2.4.1 Ngaahi Poleseki Tongatapu	122
9.2.4.2 Ngaahi Polokalama tokoni ki Vava'u	123
9.2.4.3 Ngaahi Tokoni ki Ha'apai	124
9.2.4.4 Ngaahi Tokoni ki 'Eua	125
9.2.4.5 Ngaahi Poleseki 'i Niuatoputapu mo Niuafou	126
10 FAKAMATALA FAKALAHĪ	127

Ngaahi Fakatātā

FAKATĀTĀ 1: FAKALUKUFUA 'O E MA'U'ANGA PA'ANGA FAKAFONU 'O E OTU MOTU PASIFIKI (GNI/CAPITA) 2000-2012.....	9
FAKATĀTĀ 2: TUPU FAKA'EKONŌMIKA MEI HE 2002/03 – 2016/17 (FAKAFUOFUA) 'I HONO FAKAKAU/ 'IKAI FAKAKAU 'A E NŌ KI HE LANGA 'O NUKU'ALOFA MO E FAKALELEI KI HE NGAHI HALA PULE'ANGA.....	10
FAKATĀTĀ 3: PATISETI FAKALOTOFONU 'I HONO FAKAPĒSETI 'AKI E FAKALUKUFUA 'O E KOLOA MO E NGĀUE FAKALOTOFONU (GDP) (2004/05 – 2016/17)	13
FAKATĀTĀ 4: TU'UNGA E PATISETI FAKALOTOFONU	14
FAKATĀTĀ 5: NGAHI MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA KI TU'APULE'ANGA, FAKAKAU MO 'IKAI FAKAKAU AI 'A HONO TOLOI 'O E TOTONGI FAKAFOKI 'A E NŌ KI HE PANGIKĒ SIAINA (\$ MILIONA)	15
FAKATĀTĀ 6: NGAHI TOTONGI MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA KI TU'APULE'ANGA, FAKAKAU MO 'IKAI FAKAKAU AI 'A HONO TOLOI 'O E TOTONGI FAKAFOKI 'A E NŌ KI HE PANGIKĒ SIAINA (\$ MILIONA)	15
FAKATĀTĀ 7: PA'ANGA TALAFI MEI MULI, FOUNGA LEKOOTI FO'OU & KIMU'A 'A E PANGIKĒ PULE FAKAFONU 'O TONGA– NGAHI FAKAKĀTOA FAKAKUATA	16
FAKATĀTĀ 8 : TUPU FAKA'EKONŌMIKA (FAKATA'U, %)	42
FAKATĀTĀ 9: TUPU FAKA'EKONŌMIKA 'I HE PĀSIFIKI	42
FAKATĀTĀ 10: NGAHI ME'AFUA FAKA'EKONŌMIKA 'O 'AOSITELĒLIA	43
FAKATĀTĀ 11: TU'UNGA 'IKAI MA'U NGĀUE 'A E KAKAI PASIFIKI 'I NU'USILA	43
FAKATĀTĀ 12: FEFAKATAU'AKI 'A E PASIFIKI MO NU'USILA (NZ\$MILIONA, FAKAKATO A MEI SANUALI – 'AKOSI) ...	44
FAKATĀTĀ 13 : TOKOLAH E KAU FOLAU'EVE'EVA KI HE PASIFIKI	44
FAKATĀTĀ 14: FAKALUKUFUA 'O E MA'U'ANGA PA'ANGA FAKAFONU 'O E OTU MOTU PASIFIKI (GNI/CAPITA) 2000-2012.....	46
FAKATĀTĀ 15 TUPU FAKA'EKONŌMIKA MEI HE 2002/03 – 2016/17 (FAKAFUOFUA) 'I HONO FAKAKAU/ 'IKAI FAKAKAU 'A E NŌ KI HE LANGA 'O NUKU'ALOFA MO E FAKALELEI KI HE NGAHI HALA PULE'ANGA.....	47
FAKATĀTĀ 16: NGAHI NGOUE HU ATU KI TU'APULE'ANGA.....	50
FAKATĀTĀ 17: UTA 'O E HINA KI MULI 2000/01 KI HE 2014/15 (TONI)	50
FAKATĀTĀ 18: UTA 'O E IKA KI MULI 2008/09 – 2012/13	54
FAKATĀTĀ 19: NGAHI NGĀUE LANGA LALAH 'A E PULE'ANGA	56
FAKATĀTĀ 20: TUPU 'O E FEFAKATAU'AKI FAKALUKUFUA MO FAKAMOVETEVETE (%)	59
FAKATĀTĀ 21: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TAKIMAMATA MO E TOKOLAH 'O E KAU FOLAU'EVE'EVA 2007/08 – 2012/13.....	61
FAKATĀTĀ 22: TU'UNGA PA'ANGA FAKAFONU FELAVE'I KI HE GDP.....	65
FAKATĀTĀ 23:TU'UNGA PA'ANGA NGĀUE (2011-12 KI HE 2016-17, MILIONA)	66
FAKATĀTĀ 24: FAKAMOLE KI HE VAHE 'A E KAU NGĀUE FAKAPULE'ANGA 'I HONO FAKAPĒSETI 'AKI E NGAHI ME'AFUA TEFITO 'O E PATISETI 'A E PULE'ANGA	66
FAKATĀTĀ 25: FAKAKĀTOA 'O E MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA KI HE FAKALUKUFUA 'O E NGAHI KOLOA MO E NGĀUE FAKALOTOFONU 'I HE 30 SUNE 2014.....	68
FAKATĀTĀ 26: NGAHI MO'UA NŌ KI TU'APULE'ANGA MEI HE NGAHI KAUTAHA 'OKU FAI MEI AI 'A E NŌ 'I SUNE 2014	69

FAKATĀTĀ 27 : NGAahi MO'UA NŌ KI TU'APULE'ANGA 'I HE PA'ANGA TEFITO – SUNE 2014	69
FAKATĀTĀ 28: MAHŪ'INGA 'O E PA'ANGA TONGA KI HE NGAahi PA'ANGA NŌ 'I HE SUNE 2014.....	70
FAKATĀTĀ 29 : KAU MA'U PONITE 'A E PULE'ANGA (%) 'I SUNE 2014	70
FAKATĀTĀ 30: TOTONGI NŌ FAKAKĀTOA (TOPM) TA'U FAKAPA'ANGA 2008/09 - 2015/16	71
FAKATĀTĀ 31: NGAahi TOTONGI NŌ KI TU'APULE'ANGA KAU/'IKAI KAU KI AI HONO TOE TOLOI 'O E TOTONGI FAKAFOKI 'O E SINO'I PA'ANGA NŌ KI HE ONGO NŌ MEI HE PANGIKE EXIM 'A SIAINA (\$ MILIONA).....	72
FAKATĀTĀ 32: NGAahi MO'UA 'A E PULE'ANGA KI HE NGAahi KAUTAHA & NGAahi MO'UA NŌ MALU'I 'E HE PULE'ANGA KI HE FAKALUKUFUA 'O E NGAahi KOLOA MO E NGĀUE FAKALOTOFONUA (%) 2008/09 – 2015/16 (KAU KI AI E FIKA TOTONU MO E FIKA FAKAANGAANGA).....	73
FAKATĀTĀ 33: PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI	74
FAKATĀTĀ 34: TUPU 'I HE LĪ PA'ANGA MEI 'AMELIKA KI TONGA MO E NGĀUE'AKI 'O E 'UHILA 'E HE KAKAI TONGA .	74
FAKATĀTĀ 35: NGAahi TOTONGI KOLOA HŪ MAI MEI MULI ('AVALISI HE MĀHINA 'E 12).....	75
FAKATĀTĀ 36: PA'ANGA HŪ MAI MEI HE KOLOA HŪ ATU KI MULI ('AVALISI HE MĀHINA 'E 12)	76
FAKATĀTĀ 37: FAKAKĀTOA 'O E NGOUE UTA KI MULI (FAKATA'U)	76
FAKATĀTĀ 38: NGAahi LĪ PA'ANGA TAAUTAHA MEI MULI.....	76
FAKATĀTĀ 39: PALANISI 'O E FEHŪ'AKI PA'ANGA MO MULI ('AVALISI HE MĀHINA 'E 12)	77
FAKATĀTĀ 40: HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA (FAKATA'U)	78
FAKATĀTĀ 41: NGAahi ME'A KAUNGA KI HE HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA ('I HE TA'U 'O NGATA KI FEPUELI 2014)	78
FAKATĀTĀ 42: ME'AFUA KEHEKEHE KI HE HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA (FAKATA'U).....	79
FAKATĀTĀ 43: TOTONGI LOLO FAKAMĀMĀNI LAHI (FAKAMĀHINA)	79
FAKATĀTĀ 44: TOTONGI ME'AKAI FAKAMĀMĀNI LAHI (FAKATA'U)	79
FAKATĀTĀ 45: TOTONGI TUPU KI HE NGAahi NŌ	80
FAKATĀTĀ 46: TOTONGI TUPU 'I HE FAKAHŪ PA'ANGA	81
FAKATĀTĀ 47 NŌ 'I HE TAFa'AKI TAAUTAHA (FAKAMĀHINA).....	82
FAKATĀTĀ 48 NŌ FO'OU TAAUTAHA 'I HE NGAahi PANGIKĒ (FAKAMĀHINA)	82
FAKATĀTĀ 49: NŌ KI HE TAFa'AKI PISINISI	82
FAKATĀTĀ 50: TOKOLAHI E KAKAI 'I TONGA, TA'U 1901 KI HE 2012.....	88
FAKATĀTĀ 51: TOKO LAHI E TUPU 'A E KAKAI 'I HE MOTU 'I HE VAHA'A E TA'U 2006 MO E 2011.....	89
FAKATĀTĀ 52 : TOKOLAHI 'A E KAKAI 'I HE VAHA'A 'O E TA'U 5	90
FAKATĀTĀ 53: NGAahi FIEMA'U VIVILI 'O E VĀHENGĀ FILI 2013	91
FAKATĀTĀ 54 : FAKAFUOFUA E KAU VAIVAI 'E LAVA TALI KI HE POLOKALAMA TOKONI FAKASOSIALE 'I HE 2014-2015	94
FAKATĀTĀ 55: KO E FAKAFA'AHINGĀ E KAU TO'ULEKELEKA KI HE TANGATA/FEFINE PEĀ MO E FAKAVAHE).....	96
FAKATĀTĀ 56: KAU TOULEKELEKA 'OKU TU'U LAVEA NGOFUA KI HE FAINGATA'A'IA 'OKU NAU KAU KI HE NGAahi NGĀUE 'I HE NGAahi MOTU	97
FAKATĀTĀ 57 : FANAU TA'U 0 – 3 'OKU MALAVA KE NAU MA'U E NGAahi FAINGAMĀLIE SĒVESI FAKASŌSIALE	98

FAKATĀTĀ 58 - FAKAKĀTOA NGAHI FAKAMOLE ANGAMAHENI 2014/15 (\$MILIONA)	103
FAKATĀTĀ 59 : NGAHI TEFITO'I FAKAMOLE (KI HE FAKATAU 'O E NGAHI KOLOA MO E NGĀUE 'A E PULE'ANGA) (\$ MILIONA)	105
FAKATĀTĀ 60 : FA'UNGA 'O E PA'ANGA HŪMAI MEI HE TUKUHAU 2014/15	109

Ngaahi Tēpile

TĒPILE 1: KĀTOA PATISETI – PULE'ANGA MO E TOKONI MEI MULI KI HE NGAHI TAUMU'A OLA (TOP\$M)	7
TĒPILE 2: NGAHI ME'AFUA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKAPA'ANGA.....	8
TĒPILE 3: TUPU FAKA'EKONŌMIKA 'I HE NGAHI SĒKITOA TEFITO (GDP)	11
TĒPILE 4 : KO TONGA 'I HE ME'AFUA KI HE TU'UNGA FAKALAKALAKA 'O E KAKAI KI HE 2012	19
TĒPILE 5: NGAHI TU'UTU'UNI MO E ALEPAU 'O E NGAHI NŌ 'OKU TUPU SI'ISI'I	25
TĒPILE 6: PALANISI FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA (\$ MILIONA)	36
TĒPILE 7: NGAHI TEFITO'I VAHEVAHE 'O E PATISETI FAKALOTOFONUA 'A E PULE'ANGA	39
TĒPILE 8: 'AVALISI 'O E TUPU (%) 'I HE TOTONGI TOTONU 'O E FAKALUKUFUA 'O E KOLOA MO E NGĀUE FAKALOTOFONUA (GDP) 'A TONGA MO E NGAHI FONUA KEHE 'I HE PASIFIKI	46
TĒPILE 9: TUPU FAKA'EKONŌMIKA MO'ONI 'I HE NGAHI SEKITOA TEFITO (GDP)	49
TĒPILE 10: TUPU FAKA'EKONŌMIKA 'A E SEKITOA NGŌUE, TOUTAI MO E VAO'AKAU (%).....	49
TĒPILE 11: TUPU FAKA'EKONŌMIKA 'A E SEKITOA FAKATUPU KOLOA FAKALOTOFONUA (%)	55
TĒPILE 12: TUPU (%) FAKALUKUFUA 'O E KOLOA MO E NGĀUE FAKALOTOFONUA (GDP) 'A E SEKITOA NGAHI NGĀUE ('I HONO TU'UNGA TOTONU MO E FAKAFUOFUA KI HE KAHU) (%)	59
TĒPILE 13 : NGAHI NŌ 'A E NGAHI KAUTAHA 'A E PULE'ANGA MEI HE PULE'ANGA, 'I 30 SUNE 2014.....	73
TĒPILE 14: TOTONGI TUPU (AVALISI 'O E NGAHI PANGIKE).....	80
TĒPILE 15: FAKAMATALA FAKALUKUFUA 'O E KOLOA MO E MO'UA 'A NGAHI KAUTAHA FAKAHŪ PA'ANGA.....	83
TĒPILE 16: FAKAKĀTOA 'O E TOKOLAHĪ E KAKAI 'I HE 'OTU MOTU	90
TĒPILE 17: NGAHI ME'AFUA 'I HE LIPOOTI KI HE TU'UNGA 'O E MO'UI 'A E KAKAI TONGA 'I HE'ENE FAKAFEHOANAKI KI HE NGAHI FONUA KEHE TA'U 2012	93
TĒPILE 18: KAU MA'U VĀHENGĀ TA'U 70 PE MOTU'A ANGE	94
TĒPILE 19: KO E NATULA E NŌ 'A E ADB-JFPR 'OKU FAKALELE 'E HE PANGIKĒE FAKALAKALAKA 'A TONGA.....	95
TĒPILE 20 : OLA 'O E TSSP	96
TĒPILE 21 : PALANISI FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA (\$ MILIONA).....	99
TĒPILE 22 : FAKAMOLE FAKAKĀTOA 'I HE FOUNGA GFS (FAKAMOLE ANGAMAHENI/FAKAMOLE LALAHĪ \$ MILIONA)	102
TĒPILE 23: PA'ANGA TOTONGI 'O E KAU NGĀUE	104
TĒPILE 24: TOTONGI KAU NGĀUE LAU'AHŌ MO E VAHENGĀ (\$ MILIONA).....	104
TĒPILE 25: TOTONGI TUPU (\$ MILIONA).....	106
TĒPILE 26: NGAHI TOKONI (\$ MILIONA).....	106
TĒPILE 27: NGAHI NGĀUE LALAHĪ (\$ MILIONA)	107

TĒPILE 28 : FAKAFUOFUA FIEMA'U FAKAPA'ANGA (\$ MILIONA).....	107
TĒPILE 29: FAKAKĀTOA 'O E PA'ANGA HŪMAI MO E NGAahi PA'ANGA TOKONI (\$ MILIONA).....	108
TĒPILE 30: PA'ANGA HŪMAI HE TUKUHAU 2012/13 KI HE 2016/17 (PA'ANGA NGAUE \$ MILIONA).....	110
TĒPILE 31: TUKUHAU VĀHENGAMA MO E TUPU (T\$ MILIONA).....	110
TĒPILE 32 : TUKUHAU 'I HE NGAahi KOLOA MO E NGAahi NGĀUE(T\$ MILIONA).....	111
TĒPILE 33: TUKUHAU 'I HE NGAahi FEFAKATAU'AKI FAKATU'APULE'ANGA MO FEHU'AKI PA'ANGA(\$ MILIONA)...	111
TĒPILE 34 : VAHEVAHE 'O E PA'ANGA HUMAI MAKEHE MEI HE TUKUHAU(T\$ MILIONA).....	112
TĒPILE 35: PA'ANGA HŪMAI MEI HE NGAahi PISINISI MO E NGAahi KOLOA 'A E PULE'ANGA (T\$ MILIONA)	112
TĒPILE 36: PA'ANGA HŪMAI MEI HE FAKATAU 'O E NGAahi KOLOA MO E NGAahi NGĀUE(T\$ MILIONA)	113
TĒPILE 37: NGAahi TOKONI (\$ MILIONA).....	113
TĒPILE 38: TOKONI (NGAahi NGAUE LALAHI MO E TOKONI PATISETI (FONUFA FAKAPA'ANGA) (\$ MILIONA)	114
TĒPILE 39: NGAahi POLESEKI LALAHI MEI HE NGAahi FONUA TOKONI (\$ MILIONA).....	115
TĒPILE 40: NGAahi TOKONI MO E NO MEI HE NGAahi HOA FENGAUE'AKI (\$ MILIONA).....	116
TĒPILE 41: FAKAFEHOANAKI 'A E PA'ANGA HŪ MAI 'A E PULE'ANGA TONGA MO E PA'ANGA HŪ MAI 'I HE FOUNGA GFS.....	117
TĒPILE 42: FAKAFEHOANAKI 'A E PA'ANGA HU ATU 'O E PULE'ANGA TONGA PEA MO E PA'ANGA ESTIMETI HU ATU 'I HE FOUNGA GFS.	118
TĒPILE 43: KĀTOA 'O E FAKAMOLE KI HE NGAahi NGAUE TOKONI(\$MILIONA).....	120
TĒPILE 44 : NGAahi FAKAMOLE PA'ANGA TOKONI FAKAPOTUNGĀUE (PA'ANGA MO E KOLOA T\$M)	120
TĒPILE 45: NGAahi NGĀUE LALAHI 2014/15 (MEI HE LAHI KI HE SI'I MILIONA).....	121
TĒPILE 46: NGAahi POLOKALAMA TOKONI - TONGATAPU	122
TĒPILE 47: NGAahi POLOKALAMA TOKONI- VAVA'U.....	123
TĒPILE 48: NGAahi POLOKALAMA TOKONI KI HA'APAI	124
TĒPILE 49: NGAahi TOKONI KI 'EUA	125
TĒPILE 50: NGAahi TOKONI – NIUATOPUTAPU.....	126
TĒPILE 51 : NGAahi TOKONI –NIUAFU'OU	126
TĒPILE 52: KO E NGAahi ME'AFUA FAKA'EKONŌMIKA 'I HE 2006/07-2012/13	128
TĒPILE 53: NGAahi SEKITOFA LANGA FAKALAKALAKA 2006/07-2012/13	129
TĒPILE 54: 'AVALISI NGAahi TOTONGI FAKATAU KI HE TA'U 2007-2013, VAHA'A TAIMI 'OKU MAKATU'UNGA I HONO LILIU ('OKATOPA 2010=100).....	130
TĒPILE 55: FELIULIUAKI (%) FAKATA'U 'I HE NGAahi TOTONGI FAKATA'U 'O E NGAahi KOLOA KI HE MĀHINA KO TISEMA 2007 - 2013.....	130
TĒPILE 56: KOLOA HŪATU 'I HE NGAahi VAHEVAHE LALAHI FAKA-KASITOMU, 2006/07 -2012/13	131
TĒPILE 57: KOLOA HŪMAI 'O FAKA - SEKITOFA LALAHI, 2006/07 - 2012/13.....	131
TĒPILE 58: NGAahi FONUA HŪ ATU KI AI E NGAahi KOLOA, 2006/07 – 2012/13	132
TĒPILE 59: KOLOA HŪMAI 'I HE NGAahi VAHEVAHE LALAHI FAKA-KASITOMU 2006/07 - 2012/13.....	132
TĒPILE 60: KOLOA HŪMAI FAKA-SEKITOFA LALAHI, 2006/07 – 2012/13	133

TĒPILE 61: KOLOA HŪMAI KI HE FONUA MEI HE NGAahi FONUA MULI, 2006/07 –2012/13	133
TĒPILE 62: FAKAMATALA KI HE FEHŪ'AKI 'A E PA'ANGA 'A TONGA, 2006/07-2012/13	134
TĒPILE 63: SAVEA FAKAPA'ANGA, 2006/07–2012/13	135
TĒPILE 64: FAKAHOA 'O E TU'UNGA 'O E NGAahi NŌ KI HE NGAahi TĀKETI 'A E PULE'ANGA.....	136
TĒPILE 65: FAKAIKIKI E NGAahi FAKAHOA 'O E MO'UA NŌ 'A E PULE'ANGA.....	137
TĒPILE 66: FAKAIKIKI KI HE TU'UNGA 'O E ONGO NŌ LALAH MEI SIAINA	138
TĒPILE 67: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA NŌ KI HE NGAahi LANGA FO'OU	139
TĒPILE 68: NGAahi NGAUE KI HONO FAKALELEI'Ī 'O E HALA PEA MO HONO VAHEVAHE KI HE NGAahi FETU'U TAKITAHA.....	140
TĒPILE 69: NGAahi MO'UA NŌ TOKONI 'A E NGAahi KAUTAHA, 'O NGATA KI HE 'AHO 30 'O SUNE, 2014.....	141
TĒPILE 70: NGAahi FAKAMOLE MEI HE TOKONI MO E HOA TOKONI FAKALAKALAKA (PA'ANGA, KOLOA, TOKONI MO E NO).	142
TĒPILE 71: NGAahi ME'AFUA KI HE MO'UI 'I TONGA 2007-2011	143
TĒPILE 72: FAKAIKIKI 'O E TU'UNGA FAKAPA'ANGA 'I HE GFS 2001 (\$MILIONA).....	144

1 TALAMU'AKI

Ko e Patiseti ko ení, 'oku hangē ko e ngaahi ngāue kotoa 'a e Pule'angá, 'oku fakama'unga ki he moto 'o e fonua: **"Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a."** 'Oku pou pou ki heni mo e taumu'a ngāue 'a e Pule'angá **"Ko e Hoa Ngāue - Pule'anga mo e Kakai ke langa fakataha 'a e tu'unga faka'ekonōmika mo e nofo 'a e kāinga 'i he sōsaieti"**. Ko e taumu'a 'o e Patiseti ko ení, 'oku langa hake mei heni: **"Ke toe fakalelei'i ange 'a e fakahoko ngāue mo e taliangi 'a e Pule'angá ki ha ola 'oku lelei ange ma'á e kakai 'o Tonga 'o fou 'i he Fengāue'aki fakataha mo e hoa ngāue"**.

Ko e patiseti hono fā eni pea ko e patiseti faka'osi ia 'a e pule'anga lolotonga. 'Oku fa'u ia 'i he makatu'unga 'o e ngaahi patiseti kimu'a atu pea mo e ngaahi ngāue fo'ou 'a e Pule'anga ne muimui'i mai 'i he meimei ta'u eni 'e fā(4) 'o hangē ko ia ko hono tataki mai 'e he Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga (TSDF). Ne tokoni e ngaahi patiseti ni ki hono tauhi 'a e tu'unga malu fakapa'anga, pea 'i he taimi tatau ke fakalelei'i e fakahoko fatongia 'a e pule'anga.

Ko e patiseti ni 'e fai fatongia pē ki he Pule'anga lolotonga 'o si'i hifo 'i he māhina 'e ono. 'Oku faka'amu 'a e Pule'anga ke tuku atu ha patiseti 'oku mālohí, sio ki he kaha'u mo fakapotopoto ki he pule'anga hoko, pea ke tuku ha faingamālie fe'unga ki he pule'anga fo'ou ke hoko atu 'i he toenga 'o e ta'u fakapa'anga ko e'uhi ke hokohoko atu ai pē 'a e fakalelei'i 'a e ngaahi ngāue ma'a hotau kakai.

'Oku fakatefīto 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'o e patiseti ko ení, 'i hono tauhi mo fakamālohiange 'a e ngaahi polokalama fakalelei 'oku tukupā ki ai 'a e Pule'anga. Ko e uho 'o 'etau lavame'a 'i he kaha'u, ko hono fakalelei'i ange 'a e ola 'oku tu'uloa ke toe lelei ange 'a e ma'u ngāue mo e ma'u'anga pa'anga hotau kakai, ke malava ke fakaa'u ke lelei ange 'a e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga ke tokoni ki hono fakapa'anga 'a e tu'unga mo e lelei 'o e ngāue fakapule'anga ne fai ki ai e 'amanaki hili e ngaahi liliu fakapolitikale ne toki hoko.

'Oku tau 'ilo ko hotau 'ekonōmika 'oku si'isi'i mo movetevete. Neongo 'oku tokoni 'a e fe'au'auhi ke toe lelei ange 'a e koloa pea ma'ama'a ange 'a e totongi ki he kakai, ka kuo pau ke fakahoko 'aki 'a e loto 'oku tukupā 'akinautolu kotoa pe 'a e kau Hoa Ngāue mo e Pule'anga ke fengāue'aki fakataha. 'Oku mau tukupā ke toe fakamālohiange 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Pule'anga mo e sēkitoa taautaha 'i he ngaahi ngāue fo'ou 'o hangē ko e ngaahi Kōmiti ki he Sēkitoa 'o e Tupu Faka'ekonōmika. 'Oku fakataumu'a 'a e konga lahi 'o e pa'anga ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga 'a ia na'e tokoni mai ki ai 'a hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaka – ke fakalelei'i 'a e ngaahi tefīto'i ngāue lalahi 'o kau ki ai 'a e ma'u'anga ivi, fefononga'aki mo e fetu'utaki. 'Oku mau feinga ke toe fakalelei'i ange 'a e 'ātakai ki hono faka'ai'ai 'o e ngaahi ngāue fakapisinisi ke hoko e ngaahi tu'utu'uni mo e tānaki pa'anga 'a e pule'angá ke malava ange mo 'aonga ange pea ke fakasi'isi'i 'a e kavenga ki he ngaahi pisinisi. 'E fakalahi 'a e ngaahi nō (totongi tupu ma'ulalo ange) ki he ngaahi pisinisi 'a ia ne 'osi kamata mai 'a hono tokoni'i fakapa'anga e ngaahi pisinisi 'e ni'ihī pea nō ki he sekitoa 'ekonomika lalahi. Ko e ngāue ko eni 'e tokanga'i 'e he Pangikē Fakalalakaka 'o Tonga ma'a e Pule'anga, ko e'uhi ko 'enau ma'u 'a e potō'i ngāue. 'E kei hokohoko atu 'a hono pou pou 'a e tu'unga 'e malava 'e hotau kakai ke nau lava 'o ma'u ha ngaahi ngāue lelei ange 'o fou mai 'i he ngaahi faingamālie 'i he ngaahi fonua muli 'oku tau fengāue'aki.

'Oku tau 'ilo ko e tupu 'a e 'ekonōmika, 'a ia 'oku fua'aki 'a e fakakātoa 'o e koloa 'oku ngaohi fakalotofonua (GDP), ko e faka'ilonga fakafuofua pe 'o e fakalalakaka 'a e mo'ui 'a hotau kakai. 'Oku tau feinga ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi tukunga 'e li'ekina ai e ni'ihī 'oku lavea ngofua mo masiva ange 'i hotau sōsaieti. 'Oku 'ikai ke lava 'e he Pule'anga ke totongi 'a e tokoni ki he kau toulekeleka 'o hange ko hotau ngaahi fonua kaungā'api lalahi ange; na'a mo kinautolu 'oku nau 'ilo 'a e kavenga 'a hono totongi pea ka 'ikai tokanga ke fa'u fakalelei, 'e malava ke uestia ai e tukupā ke ngāue mālohi mo ma'u ha tupu faka'ekonōmika. Koia ai 'oku faka'amu 'a e Pule'angá ke fakapapau'i ha tokoni 'oku fa'unga lelei, tokangaekina mo fakapotopoto ma'a kinautolu 'oku nau fiema'u. 'Oku fakalahi 'e he Pule'anga 'a e tokoni ki he kau toulekeleka 'aki 'a hono tuku hifo 'a e ta'u ke kamata ai e totongi ki he kau toulekeleka mei he ta'u 75 ki he ta'u 70. 'I he tokoni mai 'a e ni'ihī 'o hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaká, kuo 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo fa'u mo kamata'i, 'o fengāue'aki vāofi mo e ngaahi tukui kolo mo e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga 'o fakatefīto 'i he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua. 'Oku kau heni 'a e longā'i fānau 'oku fa'ele'i mai ki he ngaahi fāmili 'oku masivá mo e kau faingata'a'ia

mo'oni ('i he fakae'atamai mo fakaesino) 'a ia 'oku 'ikai ke nau malava ke hoko ko ha kau mēmipa longomo'ui 'o e sōsaieti.

Ko hono fakaa'u 'o e ngaahi ngāue fo'ou ki he tupu faka'ekonomika mo e poupou fakasōsiale, 'oku fiema'u ki ai ha ngāue fakapule'anga 'oku lava me'a, 'aonga pea malava hono totongi, pea ke fai 'a e ngāue 'oku fakafatongia'aki, 'i he fengāue'aki vāofi mo e ngaahi kautaha 'i Tonga ni mo muli foki. 'Oku hokohoko atu 'i he patiseti ko eni 'a e tokoni ki he ngaahi ngāue fo'ou ke tokoni'i e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ke fakalelei'i 'a hono pule'i mo e founa fakahoko ngāue. 'Oku kau heni 'a e fakalelei'i 'o e 'ata ki tu'á mo e taliui ki he kakaí 'o hangē ko e liliu 'a e 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Vā mo e Kakai ke kau atu ki ai e ngaahi fatongia 'o e Tau'i e Faihala mo e Komisoni ki he tau'i 'o e faihala, fakalelei'i 'a hono pule'i e pa'anga 'a e pule'anga, fakalelei'i e ngaahi palani ngāue fakata'u tolu 'o fakafelave' ki he ngaahi patiseti fakapotungāue, fakamalohi'i ange 'a e Fa'unga ki hono tokanga'i e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue 'o fakatatau 'a e fakamatala ngāue ki he ngaahi ola 'oku ma'u fakapotungāue, mo fakalelei'i 'a hono muimui'i mo sivi'i 'a e ngaahi fakalalakaka kotoa. 'Oku fu'u fiema'u 'a e pule lelei mo pau ke tokoni ki hono ma'u e lotu 'o e kakai 'e he pule'angá pea ke fakatupu ai 'a 'enau falala ki he pule'anga 'a ia 'oku fiema'u ke fai'aki e langa 'aki ha hoa ngāue 'oku fengāue'aki lelei.

Neongo 'a e fakangatangata 'a hotau 'ātakai fakapa'angá mo e ngaahi fakangatangata kehekehe, 'oku fakatefito 'a e patiseti ko eni ke fakalelei'i 'o e fakahoko fatongia, tupu faka'ekonōmika, mo'ui 'a e kakai ka 'i he taimi tatau ke fakapapau'i 'oku pau 'a e ngaahi makatu'unga fakapa'anga; 'a ia 'oku mahu'inga ke ma'u ai ha ola lelei 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi taumu'a 'a e pule'anga. Kuo 'osi fai 'a e tokanga ke ma'u e ngaahi faingamālie ki ha nō fo'ou 'oku fakapotopoto, pea ko e ola ia 'o e fakalalakaka mei he faingata'a'ia ke malava 'o totongi nō. 'Oku mau tokanga lahi ke fakasi'isi'i 'a e fakamole, faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika mo tokangaekina 'a e fiema'u fakavavevave ke tokoni ki hotau kakai 'i Ha'apai 'a ia ne maumau'i honau 'otu motu 'e he saikolone ko 'Ieni. 'Oku mahino ai 'a e tukupā 'a e Pule'anga ke tokanga'i 'a e ngaahi fakatamaki pea mo e ola 'o e feliuliuaki 'a e 'ea mo e maumau'i 'o e 'ātakai. Ko hono fakataha'i e ongo fatongia ni 'i he Potungāue fo'ou 'e tokoni ki hono fakalelei'i 'a hono tefito'i fatongia.

'Oku fakatoka 'e he patiseti 'a e ngaahi makatu'unga ki he ngaahi ngāue fakafonua felave'i mo e Hilifaki Kalauni 'o e Hau 'o e fonua, 'a hotau Tu'i 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2015/2016. Ko e'uhi ko e pule'anga faka-Tu'i faka'osi eni 'i he Pasifiki pea ko 'etau teu katoanga 'e fakapapau'i ai pe ai 'a hotau tu'unga laulōtaha 'i he ngaahi Fonua 'o e Pasifiki; pea 'oku ne fakapapau'i ai foki 'etau ngaahi felave'i mo e fehokotaki mahu'inga ko e kakai 'o e fonua. Ko e ngāue mahu'inga 'e taha 'e hoko he 2019, ko e Sipoti 'a e Pāsifiki. 'Oku 'i ai 'a e pa'anga 'i he patiseti ke tokoni ki he Komiti Sipoti 'a e Pasifiki ke nau palani lelei mo kumi pa'anga tokoni ki he ngāue mahu'inga ko eni te tau tu'uaki atu ai hotau pule'anga.

'Oku tau fehangahangai mo e ngaahi pole mo e ngaahi faingamālie 'oku tupu mei he fakaututu e fekau'aki fakamāmāni lahi 'a e ngaahi pisinisi pea mo e feliuliuaki 'a e 'ea. Kuopau ke tau lotu ke tau liliu ka tau matatali 'a e ngaahi pole pea ke tau ngāue 'aonga'aki 'a e ngaahi faingamālie. Kuopau ke tau vivili ke tau liliu ki he leleiange, 'o 'oua 'e tuku ke tau li'ekina 'i he mamani liliu ngofua ko 'eni. Kuo pau ke tau puke mo tauhi 'a e ngaahi lelei mei he kuohili ka 'i he taimi tatau ke tau lotu ke tau liliu e ngaahi me'a ko ia 'oku ne ha'iha'i mo fakangatangata 'a 'etau feinga ke fakalelei'i 'a hotau ngaahi fatongia. Ko e mo'oni eni ia 'o tatau pe 'i pe ko e ngāue ki he pule'anga pe ki he sēkitoa taautaha. Kuopau ke tau puke ma'u hotau tukufakaholó pea ke tau ako foki ke fakahoko 'a e ngaahi founa 'oku fo'ou mo mohu. 'Oku tau fiema'u ke tau kei Tonga pe, ka ko e Tonga 'oku lava ke mo'ui fakalalakaka ange 'i he senituli uataha. Ko e to'u fili ko eni 'oku tau 'amanaki atu ki ai, 'a ia 'oku fakapa'anga mei he patiseti ko eni, ko ha faka'ilonga mahu'inga ia 'o 'etau liliu fakapolitikale pea mo 'etau matu'otu'a, ko ha kakai.

'Oku ou faka'amu ke fakaa'u atu 'a e fakamālō makehe ki he kotoa 'o hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaka 'i he'enua ngaahi tokoni kotoa pe ki Tonga ni. 'Oku mahulu hake 'enau tokoni 'o kau ai 'a e 'omai 'a e ngaahi fakakaukau fo'ou, fale'i mo e ngaahi poupou fakamolale. Ko e makatu'unga ia 'o ha hoa ngāue 'oku fengāue'aki mo feko eko e'i 'o hangē koia kuo fakamatala atu kimu'a, 'a e ngaahi tukupā ke fakalelei'i mo 'aonga 'a e ngāue fakalalakaka. 'Oku ou fie fakamālō heni ki hotau kakai, 'i honau ngaahi lakanga ko e kau ngāue, kakai pisinisi, kupu 'o e ngaahi siasi

mo e ngaahi kulupu fakakolo, ‘i hotau Fonua ni mo muli na foki, mo kole kiate kinautolu ke hokohoko atu aipe ‘etau fengāue’aki fakataha mo e pule’anga ke tulituli ki ha ola ‘e tu’uloa, mo ha sōsaieti ‘oku fetokoni’aki mo tokanga ki he nofo lelei ‘a e kāinga.

‘Oku ou fie faka’osi ‘aki, ka ‘oku ‘ikai ko e si’i taha ia, ‘a e fakamālo ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki he ngāue faka’auliliki ne fiema’u ke toe vakai’i ‘a e Patiseti ‘Esitimeti mo e Fakamatala ka e’uma’ā ‘a e ngaahi Palani Fakapotungāue. Ko ‘enau tukupā ke toe vakai’i ‘a e ngāue ni, mo tokoni ke fakapapau’i ‘oku hā sino mai ai ‘a e ngaahi taumu’a fisifisimu’a ma’a hotau kakai, ko e kongā ia ‘o e Hoa Ngāue kuo tupu mai mei he fa’unga fakapolitikale fō’ou mo tau’ataina.

Fakatauange ke tau kei hokohoko atu ai pe ke tau ngāue ‘i ha vā fengāue’aki ‘oku fakapotopoto mo fefaka’apa’apa’aki, pea ‘i he taimi tatau ke tau kei pole’i ai pe mo fakalelei’i ange ‘etau ngaahi feinga kotoa ‘i he ‘etau fou ‘i he tālanga ‘oku fai ‘i he mo’oni mo e tau’ataina, ‘o fakafehokotaki’aki ‘a e feongoongi mo e faka’apa’apa, te tau lava ai ‘o tataki ‘a e ngaahi fakalelei ‘i he’etau fakahoko fatongia ‘oku fiema’u mo taau ma’a hotau kakai. Ke tau ngāue fakataha ke hā mai ‘oku tau langa mo’oni ‘i he “Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a.”

Ke tāpuaki mai ‘a Tonga ‘e he ‘Otua

Faka’apa’apa atu,

‘Aisake Valu Eke

‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua.

2 TALATEU

Ko e founga tefito ke toe lelei ange 'a e fakahoko ngāue 'a e pule'angá ko e me'a tefito ia ki ha pule'anga 'oku lava me'a, lelei ange mo malava hono ngaahi fatongia ki he fonua mo e kakai pea mo hono pule'i e tu'unga fakapa'anga ke tu'uloa. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakalelei lalahi 'oku fakahoko. 'Oku felave'i 'a e ngaahi fakalelei lalahi ki he tu'utu'uni ngāue faka'ekonōmika mo e fakasōsiale, palani fakafonua mo e palani ngāue fakata'u tolu mo e fokotu'utu'u 'o e patiseti. Ko e Fakamatala Patiseti ko e konga mahu'inga ia 'i he ngāue ko 'eni ki he fakalelei. 'Oku kei hokohoko atu 'a hono fakalelei'i ia 'e he Pule'anga mo hono fokotu'u ha ngaahi tāketi ngāue ke fua ki ai 'a e ola 'o e fakahoko fatongia, pea ke fokotu'u atu ia ki he palani, patiseti mo hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga.

'I he founga ko eni, 'oku tokoni ke a'usia 'a e **ngaahi tāketi ngāue** 'oku fokotu'u he ngaahi Palani Ngāue 'a e Pule'anga, 'aki 'a hono leva'i lelei 'a e **sino'i pa'anga** kuo vahea 'e he **ngaahi ngāue takitahá** 'o kau ai mo e ngaahi tokoni hū'u mei he ngaahi hoa ngāue 'i Tonga pea mo muli foki, ko e'uhi ke ma'u 'a e **ngaahi taumu'a ola**¹. Neongo 'oku hā ngali faingata'a 'a e founga ni, ka 'e tokoni ia ki hono pule'i lelei 'a 'etau ngaahi koloa 'oku fakangatangata, pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi Vāhenga fili.

Ko e Fakamatala Patiseti hono fā eni mo faka'osi 'a e Pule'anga lolotongá. 'Oku kamata 'aki ha Talamu'aki mei he 'Eiki Minisita 'o tuku mai 'a e ngaahi tafa'aki mahu'inga 'oku tapa ki ai 'a e Patiseti ko eni. 'Oku muimui atu ki ai 'a e Talateu 'i he Konga 2 'o tuku mai ai 'a e fa'unga 'o e Fakamatala Patiseti.

'Oku toe tukuatu 'a e Visone mo e Taumu'a 'o e palani Fakahoko Ngāue Fakalalakala 'a Tonga (TSDf) 'i he Konga 3 ke fakamanatu 'a e lakanga fakataukei 'oku tuku atu 'i he pepa ni mo 'ene felave'i ki he moto 'o e Fonua. 'Oku fakaikiiki mai 'i he Konga 4 'a e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue ki he Patiseti pea mo tuku mai 'a e 'Ata 'o e Patiseti.

Ko e ngaahi tukunga mo e ngaahi pole ne puipuitu'a mai 'aki e ngaahi sēkitoa faka'ekonōmika mo e ngaahi kolo/vāhenga 'ai ia ne fa'u 'aki 'a e Patiseti, 'oku fakaikiiki 'i he Konga 5 (mo hono ngaahi fakaikiiki 'o poupou ki ai 'i he Fakamatala Fakalahi II. 'Oku fakahā mai ai 'a e ngāue mo e **ngaahi taumu'a ola** 'oku poupou ki ai 'a e ngaahi fatongia 'o e pule'anga mo e ni'ihi kehe. Fakatefito 'i he ngaahi tukunga ko eni, 'oku 'omi 'e he Konga 6.1 'a e **ngaahi ngāue** mo hono founga 'oku fakakaukau 'a e Pule'anga ke fakahoko 'i he patiseti, 'o fakanofonofa ki hono ngaahi tefito'i taumu'a.

Ko e Konga 6.2, 'o poupou ki ai 'a e ngaahi fakaikiiki 'i he Fakamatala Fakalahi II, 'oku ne tuku mai 'a e fakafuofua ki he pa'anga hūmai fakalotofonua mo e ngaahi tokoni fakalalakala 'e ala ke ma'u mei he ngaahi hoa ngāue mei muli. 'I hono fakafelave'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni fakaangaanga ni 'oku fiema'u 'a hono pule'i fakapotopoto 'o e pa'anga ke malu mo tupulaki pea mo fakangatangata e fakafalala ki he nō, pea 'oku 'omi 'e he Fakamatala Patiseti 'a e vahevahe 'o e sino'i pa'anga ki he ngaahi Potungāue pea mo e **ngaahi taumu'a ola** 'oku faka'amu 'a e pule'anga ke muimui'i mei he Konga 6.1. 'I he hili 'a e ongo Fakamatala Fakalahi, 'a ia 'oku poupou ki he Konga 5.0 mo e 6.2, 'oku 'i ai 'a e ngaahi Tēpile fakaikiiki 'oku tuku atu 'i he ngaahi fakamatala fakalahi ki ha ni'ihi 'oku fiema'u fakaiikiiki ange.

¹ ko e taumu'a ngaue 'oku malava 'e he tu'unga 'o e 'ilo/taukei ngaue 'o fakahoko, ke tokoni ki hono a'usia 'o e ola totonu 'oku fiema'u, 'a ia 'oku 'ikai a'u ki ai 'etau taukei ngaue/tu'unga 'o e 'ilo ki hono fakahoko.

3 PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA

Pule'anga 'o Tonga

MOTO 'O E FONUA: 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a

Ko e folofola ia 'a Kingi Siaosi Tupou 1 'i hono sila'i 'a e uho mo e koloa tuputupu'a 'a Tonga 'o ne fakaha 1) ko e 'Otua 'oku Tui ki ai, ko e Fakamo'ui ia, ko e Malu'anga ia, ko e Tauhi ia 'o e Pule'anga mo hono 2) kakai.

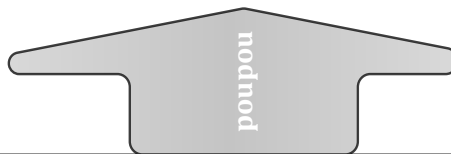
VISONE FAKALAKALAKA 'O E FONUA 2010-2014

"Ke langa mo faka'ai'ai ha sosaieti 'oku fakamaau totonu, vahevahe taau mo tupulaki ke ta'imalie ai 'a e kakai 'o Tonga 'i he mo'ui lelei, melino, uoungataha mo tu'umalie ke a'usia 'enau ngaahi 'amanaki"

NGAAHI TAUMU'A OLA

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Kaunga fepoupou'aki 'a e kakai 'o e kolo	Longomo'ui 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha	Ngaahi Ngaue lalahi oku palani lelei, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai	Ngaue tu'unga ako lelei	Kaungaeu potu'ingaeu fe'unga	Fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai	Tokangaekina 'a e angafakafonua mo e 'ataakai 'oku tu'uloa	Fa'unga Pule Leleiangae	Sosaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma' uluta

NGAAHI KAVEINGA NGAUE TOKONI

- A. Hokohoko atu 'a e lalaka ki he pule'anga 'oku fakapotopoto mo toe leleiangae'aki 'ene takiekina 'o hono ngaahi tefito'i fatongia; ngaue vaofiangae, fakahoko fatongia leleiangae, pea mo ngaue lelei'aki 'a e koloa 'a e fonua.
- B. Fakalalakaka 'a e 'ataakai faka'ekonomika fakalukufua mo e pule'i 'o e ngaue fakapa'anga kau ai hono fakalelei'iangae 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga humai ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau pea malava ke fakapa'anga'aki 'ene ngaahi ngaue.
- C. Fakapapau'i 'oku tolonga mo taliui 'a e ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga pea ka tuha pea toki fakalele ko ha pisinisi taautaha.
- D. Fakapapau'i 'oku faaitaha 'a e fengae'aki 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he langa fakalalakaka

4 KO E FAKALUKUFUA 'O E PATISETI

Ko e "Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga" (TSDf) 'oku kei tu'uma'u pe ko e fakahinohino mo e tataki 'a e ngaahi Potungāue, ka 'i he taimi tatau 'oku fakatokanga'i 'e 'i ai 'a e ngaahi liliu mo e fakatonutonu 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2014/15 ko e'uhi ko e Pule'anga Fo'ou.

Fakatatau ki he Palani TSDf, ko e **Patiseti 2014/15** 'oku fakamamafa he taumu'a tefito 'e fā:

1. **Tokangaekina e tupu faka'ekonōmika** 'i hono tokangaekina 'a e fakatupulaki e ngaahi sēkitoa fakatupu koloa, ke fakapapau'i 'oku malu mo hao e ngaahi pisinisi 'i hono tokoni'i e fetu'utaki mo e fefononga'aki mo hono fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue 'a e kakai 'o e fonua
2. **Tokangaekina e fakalalakaka** e nofo 'a kāinga mo e ngaahi kolo ki he kakai kotoa pe pea toe tanaki mai mo hono malu'i e kakai faingata'a'ia
3. **Tauhi ke tu'uloa e tu'unga faka'ekonōmika mo fakapa'anga e fonua**, hangē ko hono tokangaekina ke si'isi'i e fakafalala ke nō 'a e Pule'anga, ka 'i he taimi tatau ke fakapapau'i 'oku ngāue 'aonga 'aki 'a e pa'anga 'oku malava 'o nō
4. **Ke fakalelei'i mo tokangaekina e fa'unga pule lelei mo e anga hono pule'i mo fakalele e Pule'anga**, ke nau fua fatongia lelei, taliui ki he kakai, palani lelei e patiseti ke fenāpasi mo e fakahoko fatongia 'oku fakahoko ki he kakai

Fakatatau ki he ngaahi me'a mahu'inga 'e fa 'oku hā 'i 'olunga, 'oku fakatokanga'l 'e he Pule'anga 'a e e mahu'inga mo e fiema'u ke fai ha tokanga makehe ki he ngaahi me'a hangē ko e feliuliuiaki 'a e 'ea, mo e toe lahi ange 'a e tu'u lavea ngofua 'a e kakai ki ha fakatamaki fakanatula. 'Oku hulu'i mai heni 'a e fiema'u ke fai ha tokoni fakavavevave ki he kakai 'o Ha'apai ko e'uhi ko e maumau ne fakahoko 'e he matangi malohi ko 'leni.

Fakatatau ki he taumu'a 'o e ngāue fakataha, 'oku ne fakahā mai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue pea ko e taumu'a 'o e Patiseti, 'oku feinga 'a e Pule'anga ke fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e ngāue fakataha 'a e ngaahi potungāue pea mo e ngaahi hoa ngāue 'i Tonga ni, kau Tonga nofo 'i muli, ngaahi fonua hoa ngāue mei muli, mo e ngaahi fonua kaunga'api mo tu'apule'anga.

Kātoa pa'anga ke ngāue'aki 'e he Pule'anga: **\$302.7 miliona**. 'I he lau ki ai 'a e ngaahi tokoni koloa, 'oku Fakakātoa ki he **\$483.7 miliona**. 'Oku hā ia 'i he **Tēpile 1** 'a e vahevahe 'a e Patiseti ki he ngaahi taumu'a Ola 'e 9 'a e Palani Fakahoko Ngāue 'a e Pule'anga.

Tēpile 1: Kātoa Patiseti – Pule'anga mo e Tokoni mei Muli ki he ngaahi Taumu'a Ola (TOP\$m)

Ngaahi Taumu'a Ola		Pa'anga Tokoni mei Muli				Kātoa pa'anga pule'anga mo e tokoni mei muli
		Pule'anga fakataha'i e Pa'anga Ngāue pea mo e Pa'anga tokoni fakapatiseti	Pa'anga Tokoni 'a e fonua muli	Me'a'ofa 'a e fonua muli	Kātoa Tokoni pa'anga & koloa	
1	Kaunga mālohiange 'a e kakai 'o e kolo	7.70	2.80	4.82	7.62	15.32
2	Longomo'ui 'a e tākaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sēkitoa taautaha	99.20	6.25	3.40	9.65	108.85
3	Ngaahi Ngāue lalahi 'oku palani'i lelei, 'aonga mo matauhi ke tokoni ki hono fakalalakaka 'o e mo'ui 'a e kakai	9.80	35.00	114.21	149.20	159.00
4	Ngaahi tu'unga ako lelei	34.00	7.63	6.78	14.41	48.41
5	Kaungāue poto'ingāue fe'unga	5.00	0.42	0.02	0.44	5.44
6	Fakalalakaka 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai	26.20	5.10	3.74	8.83	35.03
7	Tokangaekina 'a e anga fakafonua mo e 'ātakai 'oku tu'ulua	4.80	3.69	33.37	37.06	41.86
8	Fa'unga Pule Lelei ange	23.10	3.62	5.98	9.65	32.71
9	Sōsaieti 'oku hao, malu pea mo ma'uma'uluta	25.50	2.89	8.67	11.56	37.06
Fakakātoa		235.30	67.40	180.99	248.42	483.68

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 2: Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika mo Fakapa'anga

	2012/13	2013/14	2014/15
Tupu Totonu Faka'ekonōmika (Real GDP)	0.3%	1.8%	3.0%
Tupu Faka'ekonōmika¹ \$ miliona	806.9	829.5	854.4
(pēseti 'o e GDP)			
Kātoa Pa'anga Hūmai fakalotofonua	18.9%	19.0%	19.7%
Kātoa Pa'anga Tokoni ki he Patiseti	2.4%	4.1%	4.4%
Kātoa Pa'anga Tokoni (cash)	4.1%	5.0%	7.9%
Kātoa Tokoni Koloa (in-kind)	7.9%	8.3%	21.2%
Kātoa Pa'anga Fakamole²	22.1%	23.4%	27.5%
Kātoa Nō Pule'anga	46.2%	44.3%	46.8%
Tu'unga Totongi Nō	2.5%	2.4%	2.5%

¹Fakafuofua 'oku 1% 'a e hikihiki 'i he totongi koloa ki he 2013/14 pea 0% ki he 2014/15

²Sitesitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga – GFS

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

5 OLA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U

5.1 Tupu Faka'ekonōmika 'a Tonga Fakafehoanaki mo e Ngaahi Fonua Kaungā'api

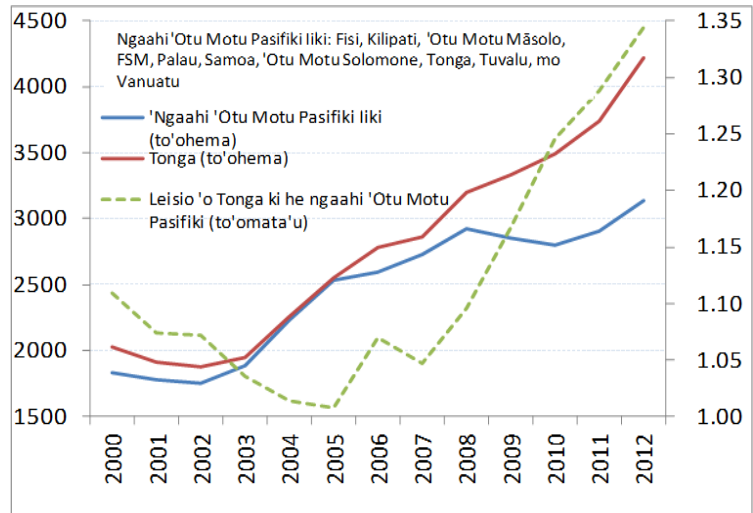
'I he 'osi 'a e tuku ngāue mo e fakamoveuveu ne hoko 'i Nuku'alofa 'i he 2005 mo e 2006, ko e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'a Tonga 'i he ta'u 2008 ki he 2012 na'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 2.2 ki he ta'u 'i hono fakafehoanaki ki he tupu pēseti 'e 1.4 'i he Ngaahi Fonua iiki 'i he Pāsifiki.

Ko e'uhi ko e māmālie 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai Tonga, lolotonga ia ko e konga hotau fonua kaungā'api 'oku tupu pēseti 'e 1-2, 'e toe tokoni lelei ange kapau 'e 'i ai ha me'afua ki he fo'i 'ulu. Ko e Fakalukufua 'o e Pa'anga Hūmai Fakafonua (GNI) 'oku ne 'omai 'a e

me'afua totonu 'o e pa'anga hūmai 'oku ma'u he kakai Tonga. 'I he **Fakatātā 1**, 'oku ne hulu'i mai talu mei he 2005 ko e Fakalukufua 'o e Pa'anga Hūmai Fakafonua 'a Tonga ki he tokotaha (GNI/capita) 'oku vave 'aupito 'ene tupu 'i he fakahoa ki he ngaahi fonua kehe 'i he Pāsifiki, hiki hake ia 'o meimei faka'avalisi tatau pe 'i he pēseti 'e 35.

Na'e fika 'uluaki 'a Tonga 'i he ngaahi fonua langalanga hake 'i he Pāsifiki 'i he lipooti ki he Fakalalakala 'a e Kakai (HDI) 'i he 2012, 'a ia 'oku fakahoko ma'u pe 'e he Kautaha Fakalalakala ki he Ngaahi Fonua Pule'anga Fakatātāha, 'aki 'a e 0.710 (fika 95 'i he fonua 'e 186 'i mamani) fakafehoanaki mo e 'avalisi ki hotau ngaahi fonua kaungā'api na'e 0.683. Talu mei Sune 2013, na'e nga'unu 'a Tonga mei he ma'ulalo taha 'i he ma'u'anga pa'anga hū mai ma'ulalo taha 'o hiki hake ki he lotoloto.

Fakatātā 1: Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'o e Otu Motu Pasifiki (GNI/capita) 2000-2012

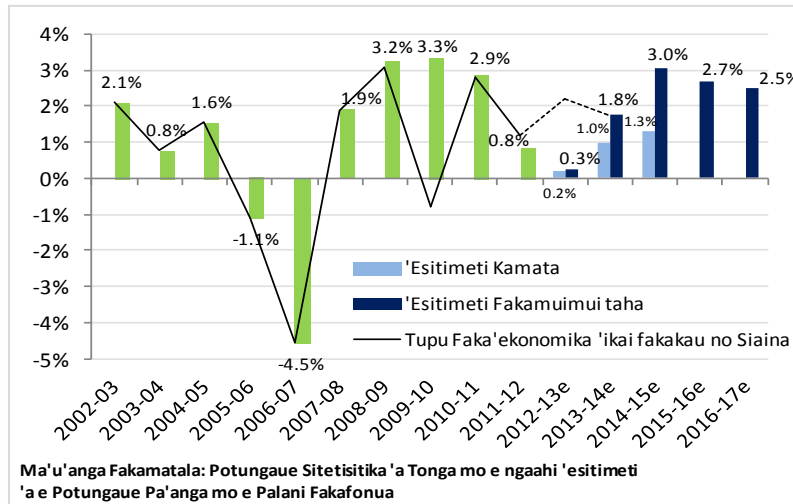

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike 'a Mamani

5.2 Tupu Faka'ekonōmika mo e vakai ki he kaha'u

'O hangē ko ia na'e 'osi fakafuofua kimu'á, 'e holo lahi e tupu faka'ekonōmika fakataha mo e 'osi 'a e ngaahi langa lalahi ko ia na'e fakapa'anga mei he nō Siaina 'a ia na'e tupunga mei ai 'a e tupu lahi faka'ekonōmika 'i he vaha'a ta'u 2008/09 mo e 2010/11 'o hangē ko 'ene hā 'i he **Fakatātā 2.**

Fakatātā 2: Tupu Faka'ekonōmika mei he 2002/03 – 2016/17 (fakafuofua) 'i hono fakakau/ 'ikai fakakau 'a e nō ki he langa 'o Nuku'alofa mo e fakalelei ki he ngaahi hala Pule'anga

Ka neongo iá, ko e fakafuofua lolotonga 'oku pehe na'e 'ikai ke matu'aki fu'u tō lalo 'a e tupu faka'ekonōmika 'o hangē ko ia na'e 'osi 'amanaki pe 'e pau ke hoko 'i he 2012/13. Ko e tupu faka'ekonōmika ka e 'ikai fakakau ki ai 'a e nō na'e fakapa'anga 'aki e ngaahi langa, na'e hoko atu 'ene tupu ofi 'i he pēseti 'e 2, neongo e ma'ulalo 'a e tupu 'aki e pēseti 'e 0.3 'i he 2012/13.

Ko e fakafuofua ki he lahi 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi

ngāue fakalotofonua (GDP fakakau ki ai e totongi hiki hiki koloa) ki he 2012/13 'oku fe'unga mo e \$806.9 miliona, pe ko e \$7,792 ki he tokotaha 'i he ta'u. 'Oku tupunga leva mei heni hono fakakau 'a Tonga ki he kulupu 'o e ngaahi fonua ko 'enua tu'unga ma'u'anga pa'anga 'oku ma'olunga ange 'i he tu'unga lolotolo.

'Oku fakafuofua 'e toe malohi ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai; 'o lahilahi makatu'unga eni mei he ngaahi langa lalahi 'e fakahoko 'i Ha'apai, fakataha foki mo e hokohoko atu e ngaahi fakalalaka 'oku hā mai mei he ngaahi sēkitoa kehe. 'Oku faka'amu 'a e pule'angá ke kei tauhi e ngaahi fakalalaka faka'ekonōmika ni, fakataha mo hano a'usia e tāketi tupu faka'ekonōmika faka'avalisi 'i he pēseti 'e 2.5 ki he ta'u. 'E tupunga mei heni hono toe fiema'u ange ke hokohoko atu e tukupā mo e ngāue fakataha 'a e pule'anga mo e ngaahi pisinisi pea mo e kakai kotoa foki ke malava a'usia e taumu'a ni, neongo 'a e ngaahi faingata'a mo e tu'unga lavea ngofua 'oku hokohoko atu ke fehangahangai mo hotau fonua.

'Oku hā 'i he **Tēpile 3** 'a e ngaahi fika 'esitimeti 'oku fakafuofua 'aki 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi sēkitoa tefito 'e tolu 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP), 'o a'u ki he 2011/12, fakataha foki mo e fakafuofua lolotonga ki he 2012/13 mo e 'esitimeti ki he ta'u 'e ua hoko mai.

Tēpile 3: Tupu Faka'ekonōmika 'i he Ngaahi Sēkitoa Tefito (GDP)

Tu'unga totonu Tupu Faka'ekonomika (%)	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13e	13/14e	14/15e
Sēkitoa Ngōue, Toutai, Vao'akau (17%)*	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	0.2	1.3
Sēkitoa Fakatupu Koloa (19%)*	12.9	11.6	5.5	1.2	-4.9	4.0	7.8
Sēkitoa Ngaahi Ngāue (54%)*	0.8	1.0	1.8	0.5	0.3	1.4	2.0
Tupu Faka'ekonōmika Fakalukufua**	3.2	3.3	2.9	0.8	0.3	1.8	3.0

'esitimeti lolotonga

**lahi 'o e pēseti tokoni ki he tupu faka'ekonōmika fakalukufua*

***GDP 'i he totongi fakamaketi (kau ai totongi tukuhaui & tokoni 'a e pule'anga, fe'unga mo e 10% 'o e GDP)*

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga, Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Sēkitoa Ngōue, Toutai & Vao'akau (pēseti 'e 14 'o e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua - GDP): Tupu faka'avalisi ki he ta'u 'e fa kuohili 'o a'u ki he 2011/12 na'e fe'unga mo e pēseti 'e 0.4. Ka na'e toe malohi ange 'ene tupu 'i he 2012/13 'aki e pēseti 'e 3.7. Pea 'oku fakafuofua ke māmālie 'ene tupu 'i he 2013/14 kimu'a 'ene toe kake fakafoki 'i he 2014/15.

Sēkitoa Ngōue (pēseti 'e 14 'o e GDP): Na'e kake malohi 'aupito 'a e sēkitoa ni 'i he 2011/12 mo e 2012/13 makatu'unga mei he tupu 'i he lelei 'a e ngaahi ngōue na'e hū atu ki tu'apule'anga, ka ko e tupunga mei he tō lalo 'a e ngōue hina 'oku fakafuofua ai ke ne fakatuai ai 'a e tupu 'o e sēkitoa ni 'i he 2013/14. Neongo ia ko e toenga 'o e ngaahi ngōue kehe mei he hina 'oku 'amanaki ke nau pukepuke 'a e tupu 'o e sēkitoa ni (kau ai e vanilla, niu, kava). 'I he 2014/15, 'oku fakafuofua ke tō e kake fakafoki 'aki e toe tupu 'i he uta hina mo e ngaahi ngōue kehe pe ki tu'apule'anga.

Sēkitoa Vao'akau (pēseti 'e 1 'o e GDP): 'oku feliliu'aki ma'u pe 'a e tupu 'a e sēkitoa ni mei he ta'u ki he ta'u. Ko e tupunga mei he faka'osi'osi hono hū atu ki tu'apule'anga 'o e ahi pea tō lalo 'a e tupu 'a e sēkitoa ni 'i he 2011/12 mo e 2012/13. 'Oku fakafuofua 'e māmālie pe 'a e tupu 'o e sēkitoa ni 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Sēkitoa Toutai (pēseti 'e 2 'o e GDP): 'oku kau pe mo e sēkitoa ni 'i he toutou feliliu'aki ma'u pe 'a 'ene tupu mei he ta'u ki he ta'u, tupunga lahi mei he 'ene muimui ofi ki he ngaahi liliu 'oku hoko 'i ha ngaahi koloa me'akai mei tahi 'e ni'ihi. Ko e 'ikai ke fakapotopoto 'a hono toutai 'i 'o e mokohūnu, na'e tupunga mei ai 'a e to lalo 'a e sēkitoa ni 'i he 2011/12 kimu'a 'ene kake lahi 'i he 2012/13 'aki e pēseti 'e 18, fakataha 'eni mo e toe lahi ange 'i he hū atu ki tu'apule'anga 'o e valú mo e limú tanga'u. Ka 'i he holo 'a e toutai valu, palu mo e limu 'i he 2013/14, 'oku fakafuofua ke ne toe holoki 'a e tupu 'o e sēkitoa ni. Ka neongo e ngaahi feliliu'aki mei he ta'u ki he ta'u, ka 'i he fakafuofua lolotonga, 'oku 'amanaki ke hā mai 'a e toe kake 'i he lahi 'o e hū atu ki muli 'a e ngaahi koloa me'akai mei tahi.

Sēkitoa Fakatupu Koloa (pēseti 'e 19 'o e Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua - GDP): 'i he 'osi 'a e tupu ma'olunga 'i he 2008/09 ki he 2010/11, na'e tō lalo 'aki 'a e pēseti 'e 4.9 'a e tupu 'i he 2012/13. 'Oku 'i ai 'a e tu'amelie 'e fakaakeake lelei 'aupito 'a e sēkitoa ni 'i he kaha'u. Ko e fetō'aki 'i he levolo 'o e ngaahi ngāue langá ko e taha ia 'o e 'uhinga tefito ki he ngaahi feliliu'aki 'i he sēkitoa fakatupu koloa.

Ngāue Langa (fetō'aki pe 'ene 'inasi 'i he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua - GDP): ko e 'osi ko ia 'o e ngaahi langa lalahi ne fakapa'anga mei he nō Siaina, ne tō lalo 'aupito 'a e tupu 'i he sēkitoa ko 'eni ofi 'i he pēseti 'e 10 'i he 2012/13. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e kake lahi 'aupito 'a e tupu 'i he sēkitoa ni 'i he 2013/14 'aki 'a e pēseti 'e 6 pea mei liunga ua leva ki

he pēseti 'e 13 'i he 2014/15 mo e ngaahi poloseki tokoni mei muli, kau ki ai mo e 'amanaki ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue langa 'i Ha'apai.

Keli'anga Koloa mo e Maka (pēseti 'e 1 'o e GDP): ko e feliuliuaki 'i he sēkitoa ni 'oku muimui pe ia 'i he fetō'aki holo 'a e sēkitoa ngāue langa, 'i he taimi pe 'oku fetō'aki lahi ai 'i he tupu. 'I he 'osi 'a e holo 'aki 'a e pēseti 'e 8 'i he 2012/13 pea 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e toe lelei ange 'a e tupu 'i he ta'u 'e ua hoko mai.

Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai (pēseti 'e 3 'o e GDP): ko e tupu 'i he sēkitoa ma'u'anga 'uhila 'i he 2012/13 to 2014/15 'oku fakafuofua 'e hiki hake mei he pēseti 'e 1.5 ki he pēseti 'e 2 makatu'unga mei he lahi hono ngāue'aki mo hono tufaki atu. Sēkitoa ma'u'anga vai 'oku 'amanaki ke tupu mo ia makatu'unga pe mei he toe lahi ange 'a e ngaahi ma'u'anga vai pea mo hono fiema'ua mei he ngaahi ngāue langa.

Ngāue'anga Ngaohi Koloa (pēseti 'e 6 'o e GDP): ko e tupu 'i he sēkitoa ko eni 'oku fetō'aki holo pe 'i he tu'unga 'o e faka fiemalie, pea mo e feliuliuaki holo 'i he monū'ia 'o e ngaahi pisinisi lalahi fakafo'ituitui.

Sēkitoa Ngaahi Ngāue (pēseti 'e 54 'o e GDP): makatu'unga 'i he lahi 'o e sēkitoa ko 'eni, na'e meimei tatau pe 'a e tupu 'i he sēkitoa ko 'eni, pea toki faka'avalisi pe ki ha fetō'aki 'i he ngaahi sēkitoa iiki.

Kautaha Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete (tokoni pēseti 'e 10 ki he GDP): na'e hā vaivai pe 'a e tupu 'i he 2011/12 'aki 'a e pēseti 'e 0.3 mo e pēseti 'e 0.7 'i he 2012/13. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e fakaakeake lelei pe 'a e sēkitoa ni 'i he 2013/14 mo e 2014/15 fakataha mo e tupu fakakātoa 'i he tu'unga faka'ekonōmika pea toe lahi ange 'a e pa'anga tokoni mai 'a e ngaahi famili mei muli.

Ngaahi Hotele mo e Falekai (tokoni pēseti 'e 3 ki he GDP): tupu 'aki 'a e pēseti 'e 1.8 'i he 2012/13, 'o tatau pe ia mo e toe lelei ange 'a e Takimamata. 'Oku fakafuofua 'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.5 'i he 2013/14 felave'i ia mo e holo 'i he folau'eve'eva pea mo e ta'eta'epau 'i he fepuna'aki fakalotofonua. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e tupu pēseti 'e 3 'i he 2014/15, fakataha ia mo hono solova 'a e palopalema 'i he fepuna'aki fakalotofonua, toe lelei ange ngāue 'a Poate Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga mo e Hilifaki Kalauni.

Fefononga'aki mo e Fetu'utaki (tokoni pēseti 'e 6 GDP): tupu 'aki 'a e pēseti 'e 1 'i he 2012/13, pea toe hiki 'aki 'a e pēseti 'e 3 'i he 2013/14 mo e 2014/15 makatu'unga ia 'i he lahi hono ngāue'aki 'a e Keipolo Faipa 'Opitiki, tupu 'i he fefolau'aki vakatahi mo e vakapuna, konga ai 'oku felave'i ia mo hono langa 'o Ha'apai, solova e palopalema 'i he ta'eta'epau 'o e fepuna'aki fakalotofonua, mo e lahi 'i he lesisita 'o e ngaahi me'alele.

Ngāue Fakapa'anga (tokoni pēseti 'e 5 ki he GDP): hili 'ene holo 'i he ngaahi ta'u 'e ni'ihi, pea 'oku fakafuofua 'e tupu 'aki 'e he sēkitoa ko 'eni 'a e pēseti 'e 4 'i he 2013/14 makatu'unga ia mei he lahi 'a e ngaahi sēkitoa iiki 'i he Pangikē mo e Pangikē taautaha mo e fakalahi 'i he nō, kamata fakahoko fatongia 'a e Pangikē fo'ou (PICB) pea mo e 'amanaki 'e toe lelei ange fakahoko fatongia 'a e Pangikē Fakalalaka 'a Tonga (TDB).

Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga (tokoni pēseti 'e 12 ki he GDP): ko e tupu 'i he sēkitoa ko 'eni 'oku fakafuofua 'e 'i he pēseti 'e 1 'i he 2013/14 pea pēseti 'e 1.5 'i he 2014/15, ko e hiki hake 'aki ia 'a e pēseti 'e 0.6 mei he 2012/13, makatu'unga ia mei he konga ko e hiki pēseti 'e 5 'i he vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga. 'Oku 'i ai 'a e faingamālie ki ha tupu 'i he kaha'u ka 'e fakafalala pe ia mei hono pukupuke 'a e tu'unga faka'ekonōmika ke 'oua 'e fu'u fetō'aki pea mo e faingamālie 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti.

Ngaahi 'Api Nofu'anga (tokoni pēseti 'e 9 ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua – GDP): 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.4 'i he tupu 'a e sēkitoa

ni 'i he 2013/14, fakatupunga ia mei he maumau lahi ne hoko ki he ngaahi fale 'i Ha'apai ka 'oku 'i ai pe 'a e fakatu'amelie 'e fakaakeake lelei pe 'i he 2014/15 'i ha 'osi 'a e ngaahi langa 'i Ha'apai..

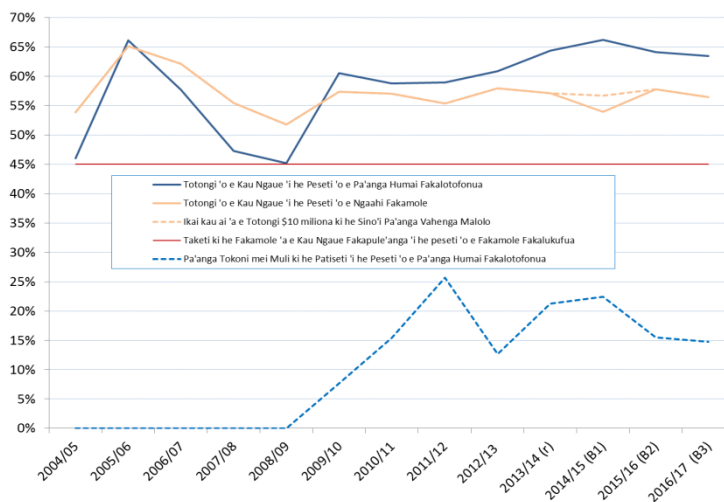
Ako, Mo'ui mo e Ngaahi Ngāue ki he Tukui Kolo 'ikai kau heni 'a e ako mo e mo'ui 'oku fakahoko 'e he pule'anga (tokoni pēseti 'e 3 ki he GDP): ko e tupu ki he ako ikai kau ai 'a e pule'anga. 'I he 2013/14, 'e 'i he pēseti 'e 1 fakafehoanaki ki he pēseti 'e 2 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e Mo'ui mo e Ngaahi Ngāue ki he Tukui Kolo 'ikai kau ai 'a e pule'anga 'oku fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'ene tupu 'i he kaha'u fakataha mo e tupu 'i he fatongia 'o e ngaahi kautaha fakakolo.

Fakafiefia, Anga Fakafonua, Sipoti mo e Ngaahi Sēkitoa Iiki Kehe: 'oku 'amanaki 'e meimei tu'u ma'u pe 'a e tupu māmāliemāmālie 'a e sēkitoa ni, fakataha mo e tupu faka'ekonōmika fakalukufua.

5.3 Ko e Tu'unga Fakapa'anga mo e Ngaahi Nō 'a e Pule'anga

Ko e faikehekehe 'i he pa'anga hūmai fakalotofonua mo e fakamole ki hono fakalele 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ne hokohoko 'ene lahi ange 'i he ngaahi ta'u ki mui ni mai (vakai ki he Tēpile 6 'o e konga 6.2). 'E hokohoko atu pe hono fakapa'anga e faikehekehe ko eni mei he pa'anga tokoni ki he patiseti 'a ia 'oku meimei pēseti 'e 2.5-3 'o e GDP. Ko e pa'anga hūmai fakalotofonua 'i he patiseti taimi lotoloto (MTBF) ki he GDP 'oku fakafuofua 'e fakaakeake māmāliemāmālie pe 'o lahi hake 'i he pēseti 'e 20 'o e GDP. Ko e fakamole ki hono fakalele 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'e hiki 'o a'u ki he pēseti 'e 24.1 'o e GDP 'i he 2014/15 makatu'unga ia mei he hokohoko atu 'a e hiki vāhenga COLA pea mo hono totongi fakafoki 'o e \$10 miliona, ko e konga 'o e mo'ua ki he Vahenga Malolo 'a e kau ngāue fakapule'anga. Kapau na'e 'ikai 'a e totongi ki he Vahenga Maloloo, ko e hiki 'i he fakamole ki hono fakalele 'a e ngaahi

Fakatātā 3: Patiseti Fakalotofonua 'i hono fakapēseti 'aki e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) (2004/05 – 2016/17)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

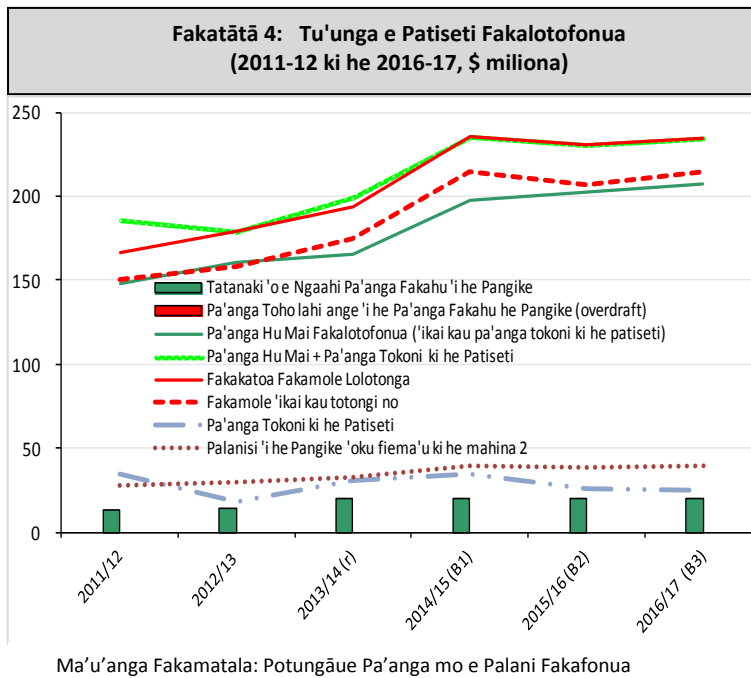
'o e pa'anga ki mu'a he 2010/11 pea ko e patiseti 'a e pule'anga ki he 2012/13 'oku ne 'omai ha ki hūlu si'isi'i pe 'aki 'a e \$0.9 miliona 'o ne 'ohake hake ai 'a e palanisi Fakakātoa 'i he pa'anga ki he \$14.5 miliona, pea 'oku ne pukupuke 'a e fakamole ke malava pe 'o totongi 'a e fakamole

Potungāue 'a e Pule'anga ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'e fe'unga ia mo e pēseti 'e 23. 'I he ta'u 'e ua ka hoko, 'oku fakafuofua 'e holo māmāliemāmālie pe 'a e fakamole ki hono fakalele 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ki he pēseti 'e 23 'o e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e fetokaki ko 'eni 'oku fakahā'i atu ia 'i he **Fakatātā 3**.

'Oku fakafuofua ki he 2013/14 'e vilohi mai ha hūlu 'aki e \$5 miliona makatu'unga ia mei he toloi 'o e totongi nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank) hoko atu ki ai mo e to lalo 'i he palanisi

Fakakātoa 'i he māhina 'e taha (kei ma'ulalo pe 'i he tāketi ki he māhina 'e 2). 'E malava ke a'usia eni 'aki hano fakasi'isi'i hifo 'a e fakamole pea 'e malava leva ke 'i ai 'a e holo si'isi'i 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti 'o a'u ki he \$19.2 miliona, ko e holo hifo ia mei he \$37 miliona 'i he ta'u kuo 'osi.

Na'e hūlu 'aki 'i he 2012/13 'a e ofi ki he \$1 miliona 'i he palanisi 'a e pa'anga. 'I hono fakahoa ki he palanisi 'i he pa'anga he patiseti, 'oku fakafuofua 'e toe 'i ai pe 'a e hūlu ofi 'i he \$5 miliona 'i he 2013/14, pea 'e fe'amokaki eni kapau 'e 'ikai kau ki ai 'a e totongi nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank) 'i he ta'u 'e 5. 'E malava leva ke 'alu hake 'a e fakalukufua 'o e pa'anga ki he \$19.7 miliona pe ofi 'i he māhina 1.2 'o e Fakakātoa 'o e fakamole te ne lava 'o totongi, pea 'oku kei ma'ulalo pe eni 'i he tāketi ki he māhina 'e 2. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ki he palanisi 'i he patiseti ki he pa'anga 'i he ta'u 'e 3 ka hoko 'i he Patiseti Taimi Lotoloto (MTBF). 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua ki ha palanisi 'i he patiseti ki he pa'anga 'o ofi 'i he \$20 miliona. Ko e feliuliuaki ko 'eni 'oku hā atu ia 'i he **Fakatātā 4**.

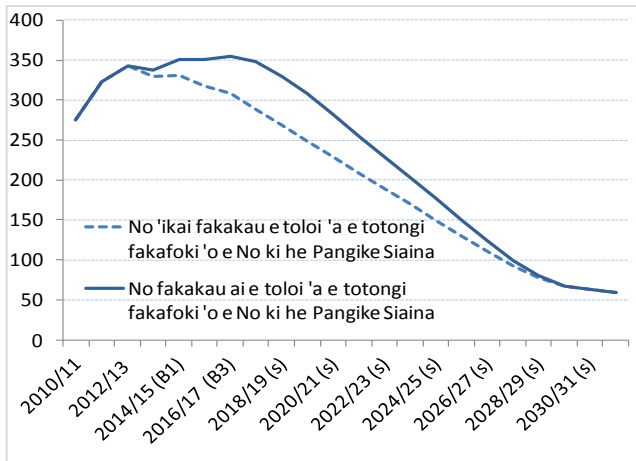

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e fakamole ki he vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga na'e tu'uma'u pe 'i he pēseti 'e 53.5 'o e Fakakātoa 'o e fakamole pea 'oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau pe 'i he patisei taimi lotoloto (MTBF). 'I he pēseti 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua, na'e hiki hake mei he pēseti 'e 45 'i he 2008/09 'o 'ova hake 'i he pēseti 'e 65. 'Oku hūlu'i mai heni 'a e 'ikai ke malava 'e he pa'anga hūmai fakalotofonua ke totongi 'aki e ngaahi fakamole, pea mo e lahi 'a e fakafalala 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti, 'oku ne fakapa'anga 'a e faikehekehe 'i he pa'anga hūmai

fakalotofonua mo e ngaahi fakamole pea mo e totongi 'o e mo'ua nō mo e ngaahi fakamole kehe pe. 'I he patiseti taimi lotoloto (MTBF) 'oku fakafuofua ko e 'inasi ko 'eni 'e holo si'isi'i pe.

Fakatātā 5: Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga ki Tu'apule'anga, fakakau mo 'ikai fakakau ai 'a hono toloi 'o e totongi fakafoki 'a e Nō ki he Pangikē Siaina (\$ miliona)

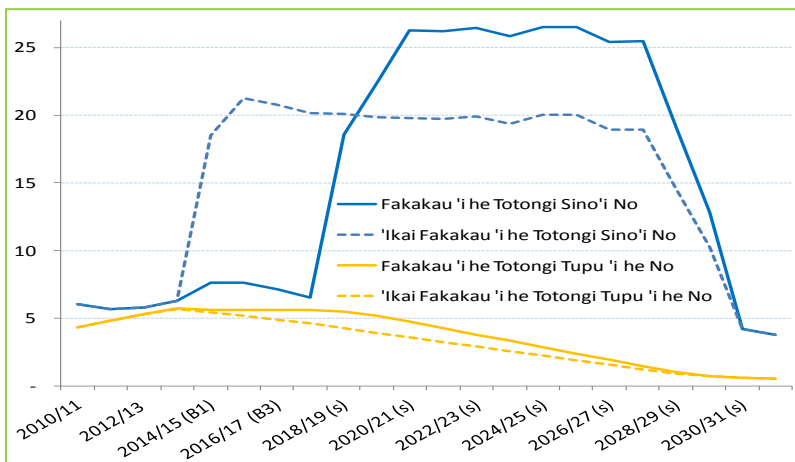
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani

faka'ekonōmika 'a e fonua. Ko e nō fo'ou hono hoko mei tu'apule'anga 'e tafataha pe ia ki he pa'anga tokoni patiseti mo e langa 'o 'Ha'apai.

Ko e ola 'o e fakalalaka 'i he tu'unga faka'ekonōmika mo e pule'i 'o e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua ki mui ni mai, na'e faka kalakalasi ia 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF) mei he fu'u ma'olunga e faingata'a'ia 'i he mo'ua nō ki he lotoloto pe. Ne malava leva heni ke ma'olunga ange 'a e fakangatangata 'i he ngaahi mo'ua nō, fakataha mo e liliu 'a e tokoni pa'anga mo e koloa 'a e Pangike 'a Mamani mo e Pangike Fakalalaka 'a 'Esia mei he pēseti 'e 100 tokoni pa'anga ki he pēseti 'e 50 pa'anga pea mo e pēseti 'e 50 ko e nō. 'Oku 'omai leva heni e faingamālie ke tokanga'i lelei hono fakapa'anga 'o e mo'ua nō. 'A ia 'e nofo

tafataha pe eni ki he nō fakalotofonua ke tokoni ke toe si'isi'i ange fakamole tupu

Fakatātā 6: Ngaahi Totongi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga ki Tu'apule'anga, fakakau mo 'ikai fakakau ai 'a hono toloi 'o e totongi fakafoki 'a e Nō ki he Pangikē Siaina (\$ miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

taimi tatau ko e **Fakatātā 6** 'oku ne fakahā mai 'a e Fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e pule'anga 'i he a'u mai ki Sune 2014, 'oku fakafuofua 'e 'i he \$368.2 miliona ('a ia ko e pēseti ia 'e 44 'o e GDP); ko e kātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga 'oku fe'unga mo e \$338.7 miliona ('a ia ko e pēseti 'e 40 'o e GDP) pe 'oku meimei ofi 'i he vahe tolu 'e ua 'o e mo'ua nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank). Ko e Fakakātoa 'o e mo'ua nō fakalotofonua 'oku fe'unga mo e \$29.5 miliona (pēseti 'e 3 'o e GDP) 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi ponite 'a e pule'anga 'oku fakatau atu, pea ko e pēseti 'e 56 'oku 'i he ngaahi Pangike pea laka hake 'i he pēseti 'e 24 'i he sino'i pa'anga maloloo 'a e kau ngāue fakapule'anga. 'Oku pehe 'e hiki hake 'eni ki he \$49.5 miliona 'i he lolotonga 'o e 2014/15.

Ko e fakamatala ki he mo'ua nō, 'oku kau ki ai 'a e ola 'o e nō fo'ou fakataha ia mo e toloi atu 'i he ongo nō lalahi mei he Pangike Siaina, mo e fuofua totongi ne toloi moia 'aki 'a e ta'u 'e 5 kamata 'i he 2018/19 pea mo e hiki hake 'i he mo'ua nō ki tu'apule'anga 'a ia 'oku fakafuofua 'oku lahi hake 'i he \$12 miliona. Ko e **Fakatātā 5** 'oku ne hūlu'i mai 'a e fakafuofua ki he mo'ua nō 'a e pule'anga ki tu'apule'anga kau ai mo e 'ikai kau ai 'a e toloi 'o e totongi nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank), ka 'i he

Ko e Fakakātoa 'o e **mo'ua nō 'e totongi 'e he pule'anga** 'i he a'u mai ki he faka'osinga 'o e 2014, 'oku fakafuofua 'e ofi 'i he \$19.5 miliona, 'a ia ko e \$12.0 miliona (pēseti 'e 62) ko e mo'ua nō ia ki tu'apule'anga pea mo e \$7.5 miliona ko e mo'ua nō fakalotofonua (pēseti 'e 38). 'Oku tatau eni ki he pēseti 'e 2 'o e Fakalukufua 'o e (GDP) pea ofi 'i he pēseti 'e 12 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua 'a e pule'anga.

Ko e lahi **Fakakātoa 'o e Ngaahi Mo'ua Nō Pa'anga mei he Pule'anga 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mo e Ngaahi Kautaha Kehe** 'i he 'aho 30 Sune 2014, 'oku fakafuofua ke 'i he \$62.6 miliona (pēseti 'e 7 'o e GDP pea pēseti 'e 18 'o e Fakakātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga). Ko e konga lahi 'o e ngaahi nō ko 'eni oku felave'i mo mo'ua nō mei Siaina ki he fakalelei'i 'o e ngaahi pisinisi 'i Nuku'alofa. Ko e Fakakātoa 'o e Ngaahi Mo'ua Nō Pa'anga mei he Pule'anga 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mo e Ngaahi Kautaha Kehe 'i he 'aho 30 Sune 2014, 'oku \$1.57 miliona. Ko e konga lahi 'o e ngaahi kautaha ko 'eni 'oku nau faingata'a'ia 'i he feinga ke ta fakafoki mai enau mo'ua nō, ko e konga 'oku te'eki ai pe ke fakamo'oni 'enau aleapau mo e pule'anga.

5.4 Tu'unga 'o e Pa'anga Talifaki mo e Palanisi 'o e ngaahi Fehū'aki 'a e Pa'anga mo Muli²

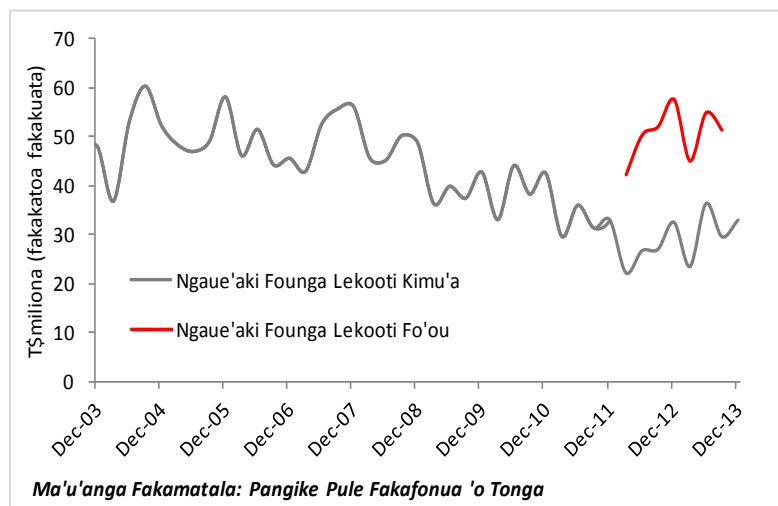
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli na'e fe'unga ia mo e \$281.1 miliona 'i he a'u mai ki he faka'osinga 'o Fēpueli 2014, hiki 'aki 'a e pēseti 'e 6.8 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. 'Oku tatau eni ki he māhina 'e 9.4 'o e koloa hūmai 'e malava 'e he pa'anga talifaki 'a e fonua 'o totongi 'a ia 'oku kei ma'olunga pe ia 'i he tāketi māhina 'e 3. 'Oku 'amanaki 'e hokohoko atu pe 'a e tupu ko 'eni 'i he kaha'u

Koloa hūmai (fehū'aki 'a e pa'anga mo muli ki mui ni mai), na'e ki'i fetō'aki si'isi'i pe 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga mo e konga lahi na'e tu'uma'u pe. Na'e ki'i hiki hake 'a e totongi 'o e lolo, mo e ngaahi me'angāue ki he ngaahi ngāue langa, 'o tatau pe ia mo e holo 'i he totongi 'o e koloa fakatau fakamovetevete.

Ko e lahi 'o e pa'anga ne ma'u mai mei he **Koloa hū atu** (fehū'aki 'a e pa'anga mo muli ki mui ni mai) na'e 'i he tu'unga faka fiemalie pe ka 'oku toe ma'olunga ange 'i he taimi ni makatu'unga mei he lahi 'o e hū atu 'o e ngōue. Ko e vaivai ange 'a e pa'anga Tonga 'i he ta'u 'e ua kuo 'osi, 'oku tokoni lelei 'aupito ia ki he tupu 'i he pa'anga 'oku ma'u mai mei he ngaahi koloa 'oku hū atu ki muli.

Na'e malava 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 'o fakalelei'i 'a e ngaahi fakamatala ki he **Pa'anga**

Fakatātā 7: Pa'anga Talafi Mei Muli, Founa Lekooti Fo'ou & Kimu'a 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga– Ngaahi Fakakātoa Fakakuata

² Ma'u'anga Fakamatala mei he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga

Talafi Mai Mei he Famili Mei Muli, ke ne lava 'o fakakau atu 'a e ngaahi liliu mai ki mui ni 'i he anga hono lekooti 'o e fehū'aki 'a e pa'anga mo muli 'e he ngaahi kautaha faka fetongi pa'anga muli ('oku fakamatala' i eni 'i he Fakalahi 1). 'Oku ofi ofi eni 'i he liunga 2 'o e fakafuofua 'e 'ova 'i he \$200 miliona 'i he ta'u 'a ia 'oku toe foki pe ia ki he tu'unga ne 'i ai kimu'a pea toki hoko 'a e Faingata'a'ia Fakapa'anga Fakamamani Lahi (GFC). 'Oku ho'ata mai mei he **Fakatātā 7** a e founa 'e ua (fo'ou mo e motu'a - faka kuata) hono tanaki 'a e ngaahi fakamatala ni. Ko hono ola lelei 'oku tatau mo e ngaahi fakalalaka 'i he ngaahi fonua mei tatau mo Tonga ni. Ko e 'inasi 'o Tonga 'i he ngaahi me'afua faka 'ofisiale hangē ko e Fakalukufua 'o e Pa'anga Hū mai (ki he ta'u fakapa'anga 2012) na'e pēseti ai 'e 21 'a e pa'anga talafi mai mei he famili 'i muli.

Na'e toe fakafuofua'i pe 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT) 'a e tu'unga 'e 'i ai 'a e ngaahi koloa tokoni mai mei he famili 'i muli – 'a ia ko e fa'ahinga eni ne 'ikai pe kau ki nautolu ia hono lekooti. 'I he a'u mai ki Tisema 2012, na'e fakafuofua'i eni ke 'i he \$85 miliona 'i he ta'u 'o ne teke'i hake ai e fakakātoa 'o e pa'anga/kolola tokoni mai mei he famili 'i muli 'o 'i he meime pēseti 'e 30 'o e pa'anga hū mai ki he tokotaha.

Ko e **Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli**, na'e hūlu 'i he ta'u kakato 'o ngata mai ki Fēpueli 2014, toe lahi ange ia 'i he hūlu na'e lekooti 'i he ta'u fakapa'anga 2013. Ko e hūlu atu ko 'eni 'oku ne hūlu'i mai 'a e si'isi'i ange 'a e fe'amokaki 'i he pa'anga ngāue pea mo e toe lahi ange 'i he hūlu atu 'i he sino'i pa'anga fakalukufua.

5.5 Tu'unga Fakapa'anga³

Ko e **totongi 'o e kolola** ne hokohoko ai pe 'ene hiki hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 4.7 'i he māhina 'e 12 kuo 'osi 'o ngata mai ki Fēpueli 2014. Ko e hiki vave taha eni talu mei Sepitema 2011 ka na'e ma'ulalo pe 'i he tu'unga na'e fakafuofua'i 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga pēseti 'e 6 ki he pēseti 'e 8. Ko e totongi 'o e kolola hū mai na'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 3.2, neongo ko e totongi fakavaha'a pule'anga 'o e lolo mata ne fetō'aki si'isi'i pe 'i he mahu'inga pa'anga. Ko e konga lahi 'o e hiki hiki 'i he totongi kolola hūmai na'e makatu'unga ia 'i he toe ma'olunga ange 'a e totongi 'o e ngaahi kolola hū mai mei Nu'usila. Ko e totongi 'o e kolola fakalotofonua na'e hiki 'aki 'a e pēseti 6.8 'i he ta'u kuo 'osi, 'o makatu'unga ia 'i he hiki hake 'i he totongi fakalotofonua 'o e me'atokoni. Ko e hiki hiki 'i he totongi 'o e kolola 'iate ia pe, 'o 'ikai kau ki ai 'a e totongi 'o e me'atokoni mo e lolo mata, 'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 5.6 'i he ta'u kakato 'o ngata mai ki Fēpueli 2014. 'Oku fakafuofua 'e 'i he pēseti 2.5 'a e totongi 'o e kolola 'i Sune, kimu'a pea holo hifo ki he pēseti 'e 0 'i he faka'osinga 'o e 2014.

Ko e **totongi tupu 'i he nō** na'e holo pe 'i he vaha'a 'o e pōini 'e 36 ki he pōini 'e 71 talu mei he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Ko e faka'avalisi 'o e totongi tupu 'i he nō na'e holo lahi 'aupito ia ko e'uhi ko e konga 'o e ngaahi nō 'e ni'ihi kuo nau hiki kinautolu ki he polokalama nō 'oku si'isi'i 'ene tu'ulaveangofua ki he palopalema. 'I he taimi ni 'oku ma'ulalo 'aupito 'a e totongi tupu 'i he nō 'i he tu'unga na'e 'i ai 'i he ta'u 'e hongofulu kuo 'osi. Ko e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga, 'oku fetō'aki si'isi'i pe. 'Oku sio 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga ki ha tafa'aki 'e toe holo lahi ange ai 'a e totongi tupu 'i he nō neongo 'a e fakautuutu ange 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi Pangikē.

Ko e **fakakātoa 'o e palanisi 'i he nō** 'a e ngaahi Pangikē, na'e tupu 'aki ia 'a e pēseti 'e 8.9 'i he ta'u kuo 'osi 'o ngata mai ki Fēpueli 2014 pea ko e tupu vave taha 'eni 'i he ngaahi ta'u ki mui ni mai. 'I hono fakakau atu ki ai mo e polokalama nō 'oku tuku atu 'e he Poate ki he Sino'i Pa'anga Malolo 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga (RFB), Kautaha Fakalalaka 'o e Ngaahi Pisinisi 'i he Pāsifiki (nō pino), mo e Pule'anga Tonga (fakatou'osi ki he ngaahi ngāue langa mo e ngaahi me'a kehe pe), 'e fakafuofua leva 'e tupu 'aki 'a e pēseti 10.9 ki he ta'u lahi 'o e nō. Ko e tupu ko 'eni 'oku meime

³ Ma'u'anga fakamatala ki he konga ko eni ko e Pangikē Pule 'a Tonga tuku kehe 'a e hiki hiki e totongi 'o e kolola ko e 'omai mei he Sitetisitika

makatu'unga pe ia 'i he hokohoko atu 'a e ngaahi nō fakafo'i tuitui ka 'e toe ki'i tuai ange pea mo e holo 'i he ngaahi pisinisi. Ko e konga 'o e nō fakafo'ituitui 'oku meimei natula fefakatau'aki pe. 'Oku 'amanaki 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 'e toe tupu ange 'a e lahi 'o e nō 'aki 'a e pēseti 'e 10 'i he ta'u lolotonga mo e 2015 pea 'oku tokoni lelei ia ki he fakafuofua 'e toe lelei ange tupu 'i he GDP.

Ko e **palanisi 'o e pa'anga liliu taimi loloa**, na'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 5.2 'i he ta'u kakato, 'o ngata mai ki Fēpueli 2014. Ko e ngaahi kongokonga 'o e pa'anga liliu taimi lōlōa na'a nau tupu 'i he vave kehekehe. Ko e tupu vave taha, ne lekooti ia 'i he konga 'oku nau ma'u 'a e totongi tupu si'isi'i taha pea 'oku toe lelei ange ai 'a e ngāue ki he ngaahi me'a fakapa'anga, 'o tatau pe mo e fakafuofua 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki he toe lelei ange 'a e tupu faka'ekonōmika he ta'u ni. Ko e palanisi 'o e fakahū pa'anga fakataimi na'e fakatokanga'i 'oku holo.

5.6 Tu'unga Fakasōsiale, Faingata'ia 'i he Ngaahi Tukui Kolo

Palani Laka Atu ki he Ngaahi Taumu'a Fakalalaka 'o e Mileniume. 'Oku fakatefito 'a e MDG Acceleration Framework (MAF) ki he Taumu'a fika 6C 'a ia ko e Taumu'a ia 'oku tomui pea 'oku felave'i mo e ngaahi mahaki 'ikai pipihi, holo e ta'u motu'a e mo'ui 'a e kakai pea lahi mo e mate. 'Oku hoko foki e Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi ko e faingata'a'ia fakafonua. 'Oku mahino foki ko e taumu'a 'uluaki (Masiva) pea mo e taumu'a fika tolu (Tatau e kakai fefine mo e kakai tangata pea mo e fakamafai'i e kakai fefine) 'oku nau kau 'i hono tokangaekina 'i he palani ngāue ni ke malava ke a'usia e taumu'a

Mou'i: 'Oku hokohoko atu hono fakahoko 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue ki he mo'ui 'a e kakai 'o e fonua neongo 'oku kamata ke lahi e ngaahi kiliniki taautaha kuo 'osi fokotu'u. 'Oku tupu foki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e mate 'a e kakai 'i he ta'u motu'a lololoto pea pehe ki he holo e ta'u motu'a 'o e kakai 'oku nau mo'ui ai 'i he ta'u 'e 10 kuo hili, neongo 'oku feinga ke tauhi pe ke ma'ulalo 'i he mate 'e 5. Ko e nunu'a e Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi 'oku hā ia 'i he tokolahi e fika 'o e kakai 'oku mate 'i he ta'u lololoto. 'I he vaha'a 'o e ta'u 2001-2004 mo e 2005-2009, na'e holo ai e ta'u motu'a 'o e mo'ui 'a e kakai tangata mei he ta'u 69 ki he 65 pea ko e kakai fefine na'e holo mei he ta'u 72-69, ko e hoha'a lahi eni 'oku tokanga makehe ki ai 'a e polokalama ngāue 'a e MAF.

Ako: Na'e lipooti ko e pēseti 'e 98.2 'a e tu'unga laukonga 'a e fanau ako Tonga, 'a ia 'oku ma'olunga ange eni he tu'unga 'o e laukonga 'i he fonua Pāsifiki 'Esia ko e pēseti 94.7, ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a fua kehe 'oku pehe 'oku 'ikai tonu ke fu'u ma'olunga ia he tu'unga anga maheni 'o e laukonga. Na'e fe'unga e lesisita ki he ako lautohi 'i he vaha'o e ta'u motu'a ko e 5 ki he 14 mo e pēseti 94.4. Na'e pēseti leva 'e 74.6 'a e tokolahi he ta'u motu'a ko e 15 ki he 'olunga na'a nau lesisita ki he ako kolisi. Fakatatau ki he Tohi Kakai 2011, pēseti 'o e kakai na'a nau ako 'i he ako vokesinolo/polofesinolo mo ako ngāue ko e pēseti 9.6 pea ko e ako ma'olunga ange na'e pēseti 16.1.

Fakahoko Ngāue: 'Oku lahi foki e ngaahi me'a fua kehekehe 'oku fika'i 'aki e tokolahi 'o kinautolu na'e ngāue'aki 'i he Tohi Kakai: pēseti 1.6 'oku 'ikai ma'u ngāue ka 'oku nau kumi ke ma'u ha ngāue; pēseti 6.5 kapau 'oku kau ai mo e kau ngāue 'oku 'ikai ke nau fie ngāue; pea ko e pēseti 33.2 kapau 'e kau ai e kau ngāue 'oku nau ngāue 'i he'enua ngāue pe 'anautolu 'o fakataumu'a pe ki he fiema'u honau famili. 'Oku hiki hake foki mei he 833 'i he 2010 ki he 2,772 'i he 2013 'a e tokolahi e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama ngāue 'i muli. Ko e tokolahi e kau ngāue 'oku nau 'i he Polokalama Toli fua'i'akau 'i Nu'usila (RSE), 'a ia 'oku kau ai e fua'i 'akau kehekehe pea mo e ngāue'anga kalepi. Ko e hiki lahi 'o e pēseti 'oku felave'i ia mo e Polokalama Toli 'i 'Aositelelia (SWP) 'a ia 'oku toe lelei ange 'a e vahe ma'ulalo taha 'oku ma'u he toli fua'i'akau.

Fa'unga 'o e Kakai: 'Oku fakafuofua 'oku toko 103,219 'a e kakai Tonga 'i he lipooti 'i Sune 2012; 'a ia 'oku meimei liunga nima ia 'i he tohi kakai 'i he 1901. Ko e 'avalisi 'o e tupu 'i he ta'u ko e

pēseti 0.2 mei he toko 101,911 (Tohi kakai 2006) ki he tokolahi ko e 103,036 (Tohi kakai 2011). Ko e pēseti 'e 3.8 'a e fakakātoa 'o e fa'ele (holo mei he 4.2 'i he 2006), 'a ia 'oku fetongi 'aki ia 'a e hokohoko e hiki atu mei Tonga 'a e kakai 'oku tatau ki he toko 20 'oku hiki atu mei he toko 1,000 kotoa pe. Ko e pēseti 73 'o e tokolahi e kakai 'oku nau nofo 'i Tongatapu, pea 'oku 'alu pe ki 'olunga 'a e hiki mai mei he 'otu motu 'e faa ki Tongatapu. 'Oku felave'i eni mo e tupu 'i he ta'u 'i he tokolahi e kakai 'oku nofo 'i kolo ko e pēseti 0.5 pea pēseti 'e 0.2 'a e tokolahi 'oku nofo 'i Tongatapu. 'Oku ho'ata mei he ngaahi fehikitaki ko eni 'a e a'usia tatau 'oku ma'u 'i he ngaahi fonua langalanga hake.

Lipooti 'o e 'a'ahi Fakafalealea, 2013, 'oku fakamamafa pe 'a e tokanga ki he ngaahi palopalema 'oku fe'ao mo e kakai 'oku toe 'i he 'otu motu pea 'e anga fefe hono tokoni'i. 'Oku kumi 'e he Pule'anga ha founa 'e lava 'o fakahoko ai 'a e ngaahi fiema'u kehekehe ni kau ai e ngaahi naunau ki he mo'ui mo e ako, fakalelei'i e ngaahi hala, tokoni'i fakapa'anga e ngaahi me'a ngāue lalahi ('uhila & vai) pehe foki ki he ngaahi poloseki fakalalakaka ki he ātakai mo e kolo. Ko hono tokangaekina 'o e ngaahi palani ngāue ki he ngaahi vāhenga fakafonua 'i he malumalu 'o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua 'e tokoni ia ki hono fakahoko 'o e ngaahi fiema'u ni 'i ha founa 'oku maau.

Ngaahi Me'a Fua kehekehe 'o e Faingata'ia Fakapa'anga: 'oku te'eki ke tuku mai ha fakamatala fo'ou ki he ngaahi tu'unga 'o e masiva 'ango'ango 'i he fonua, ka, 'oku hokohoko atu pe 'a e tupu ia 'a e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalalakaka Fakalotofonua pea mo e Pa'anga Hūu mai Fakafonua (GNI) ki he tokolahi e kakai. 'Oku lelei 'aupitoe tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga he fakahoa ki he ngaaho fonua 'oku 'i ai e ngaahi me'a fua kehekehe 'o e masiva mo e faingamālie, ko e Tu'unga Fakalalakaka 'o e Kakai (HDI), 'a ia 'oku hā 'i he **Tēpile 4**.

Tēpile 4 : Ko Tonga 'i he Me'afua ki he Tu'unga Fakalalakaka 'o e Kakai ki he 2012

<i>Fonua</i>	<i>Mahū 'inga 'i he HDI</i>	<i>Tu'unga 'a 'i he HDI</i>	<i>Tu'unga 'o e mo'ui 'i he fa'ele'i</i>	<i>Ta'u 'oku ako ai</i>	<i>Lahi ta'u ako</i>	<i>GNI ki he tokotaha (US\$)</i>
Tonga⁴	0.71	95	72.5	13.7	10.3	4,153
Ngaahi Fonua Maikolonisia	0.645	117	69.2	11.4	8.8	3,352
'Otu Motu Solomone	0.53	143	68.2	9.3	4.5	2,172
'Esia Hahake mo e Pāsifiki	0.683	-	72.7	11.8	7.2	6,874
HDI Lotoloto	0.64	-	69.9	11.4	6.3	5,428

³Ko e fika tu'unga 'o e mo'ui 'i Tonga 'oku makatu'unga ia 'i he fakafuofua ki he tokolahi 'o e kakai mei he kautaha 'o e Ngaahi Fonua Fakatahataha (UN), 'a ia 'oku ki'i ma'olunga ange eni 'i he fakafuofua faka'avalisi 'a e Pule'anga Tonga ko e ta'u 65 ma'a e kakai tangata, pea 69 ma'a e kakai fefine.

Ma'u'anga Fakamatala: Polokalama Fakalalakaka 'o e ngaahi Fonua Fakatahataha (UNDP).

Totongi 'o e ngaahi tokoni Fakasōsiale: 'oku toe fakalahi foki 'a e ta'u 'o e kau penisoni ki he kau to'ulekeleka mei he ta'u 75 ki 'olunga, ki he ta'u 70 ki 'olunga. 'Oku fakafuofua ko e kakai fefine 'e 2,161 pea ko e kakai tangata 'e 1,812 'oku nau kau.

Fuofua Poloseki ke Malu'i e nofo Fakasōsiale 'a e kakai 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a: ko e fuofua ngāue eni 'oku fakahoko 'e he Pule'anga ki he ta'u 'aki eni 'e ua. Na'e toe fakalahi e toko 151 ki he tokolahi 'o e kau to'ulekeleka 'oku nau fiema'u 'a e ngāue ki he kau

⁴ Ma'u'anga Fakamatala 'oku mei he Pangike Pule 'o Tonga tukukehe 'a e hihiki e totongi 'o e koloa 'a ia na'e ma'u mai ia mei he Potungāue Sitesitika.

vaivai, fakafehoanaki ki he fika fakalukufua 'i he fonua 'oku 'i ai ho nau faingamālie ko e 609 (pēseti 10 'o e fakakātoa e kau to'ulekeleka lahi hake he ta'u 65). 'Oku kau foki e longā'i fanau 'e toko 55 ki he polokalama ngāue ki he longā'i fanau (ta'u 0-3), fakafehoanaki ki he pepe fakakātoa 'e 82 'oku fa'ele'i he ta'u 'e malava pe ke nau ma'u e faingamālie (ofi ki he pēseti 1 'o e fakakātoa 'o e fa'ele). Ko e palani ke fakalahi māmālie pe 'a e ongo polokalama ni ke a'u ki he tapa kotoa 'o e fonua.

'Oku fokotu'u 'i he patiseti ke hoko atu mo e ngāue ki he polokalama tokoni fakapa'anga fakataumu'a kiate kinautolu 'oku tu'u lavea ngofua (faingata'ia fakasino). 'E makatu'unga 'a e ngāue ni 'i ha lesisita fakafonua falala'anga, 'o fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue 'i tu'a he pule'anga 'oku fakamalumu ai 'a e ngaahi sino ngāue kiate kinautolu 'oku tu'u lavea ngofua (faingata'ia fakasino).

6 PATISETI 'A E PULE'ANGA: FAKAPA'ANGA 'O E NGAahi TAUMU'A NGĀUE

6.1 Tefito'i Taumu'a 'o e Patiseti

'Oku fakatefito e ngāue 'a e Pule'anga ki he ngāue fakataha mo e kakai kotoa, ngaahi hoa ngāue fakalalakalaka pea mo e ngaahi kupu fekau'aki ke langa mo fakatupulekina e fonua, fakalahi ai mo ha faingamālie ngāue pea mo e ma'u'anga pa'anga, lolotonga e kei fehanganagai mo e faka'ilonga ua 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'i mamani. 'Oku fekumi 'a e pule'anga ki ha ngaahi founa ke toe lelei ange ai 'a e fa'unga pule mo e tali ui he ko e kongā ia 'o e fakalelei fakapolitikale pea mo e ngaahi fiema'u ke fakahoko aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e pule'anga. 'Oku kei hokohoko atu ai pe hono ngāue'aki 'o e Palani TSDF, ka 'i he taimi tatau 'oku fakatokanga'i ke fai 'a hono vakai'i mo siofi 'i he lolotonga 'o e ta'u faka patiseti 2014/15. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi 'elia lalahi 'e 4 'oku fakatefito ai 'a e patiseti, 'a ia na'e to'o pe mei he Palani TSDF mo e kaveinga ngāue 'a e Patiseti 'a ia 'oku ha atu 'i lalo:

1. **Tokangaekina e tupu faka'ekonōmika** 'i hono tokangaekina 'a e fakatupulaki e ngaahi sēkitoa fakatupu koloa, ke fakapapau'i 'oku malu mo hao e ngaahi pisinisi 'i hono tokoni'l e fetu'utaki mo e fefononga'aki mo hono fakalalakalaka 'a e ngaahi ngāue 'a e kakai 'o e fonua
2. **Tokangaekina e fakalalakalaka e nofo 'a kāinga mo e ngaahi kolo** ki he kakai kotoa pe pea toe tanaki mai mo hono malu'i e kakai faingata'a'ia
3. **Tauhi ke tu'uloa e tu'unga faka'ekonōmika mo fakapa'anga e fonua**, hangē ko hono tokangaekina ke si'isi'i e fakafalala ke nō 'a e Pule'anga, ka 'i he taimi tatau ke fakapapau'i 'oku ngāue 'aonga 'aki 'a e pa'anga 'oku malava 'o nō
4. **Ke fakalelei'i mo tokangaekina e fa'unga pule lelei mo e anga hono pule'i mo fakalele e Pule'anga**, ke nau fua fatongia lelei, taliui ki he kakai, palani lelei e patiseti ke fenāpasi mo e fakahoko fatongia 'oku fakahoko ki he kakai

Neongo pe 'a e ngaahi 'elia lalahi 'e 4 ko 'eni, ko e ngaahi fakamole 'oku 'ikai ke tatau. 'Oku fiema'u leva ke fai 'a hono sivi'i fakalelei 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fakahā 'i he ngaahi palani faka ta'u tolu 'a e ngaahi Potungāue, ngaahi ngāue mo e fakalelei 'oku fakapa'anga 'e he pule'anga, mo e ngaahi poloseki tokoni fo'ou ki mui ni mai. 'I hono feinga ke fakakau e ngaahi 'elia mahu'inga ni, 'oku fakatokanga'i 'e he pule'angā 'oku totonu ke fai ha sio ki he ngaahi kaveinga taimi loloa, hange ko e feliuliuaki e 'ea pea 'oku ne fakalahi ai pe 'a e tu'u lavea ngofua ki he ngaahi faingata'a fakaenatula. 'Oku ho'ata leva mei heni 'a e fu'u fiema'u ha tokoni fakavavevave ki he kakai 'o Ha'apai ke toe langalanga hake mei he ngaahi maumau 'i he saikolone ('Ieni).

Ko e ngaahi fakakaukau 'eni ke ne tataki 'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e pule'anga ke malava ke fakaofiofi atu 'i he kaveinga fisifisimu'a 'o e patiseti ko e Fengāue'aki Fakataha:

Ngaahi Founa Ngāue Fakalukufua ke toe lelei ange 'a e Fengāue'aki Fakataha:

- ✓ Kau ngāue fakapule'anga 'oku totonu ke nau ngāue fakasevaniti ma'a e kakai 'o e fonua, 'o tatau mo e fiema'u 'a e fakalelei fakapolitikale.
- ✓ Toe lelei ange 'a e ngāue fakataha mo e ngaahi hoa ngāue ke a'usia ha ola 'oku lelei:
 - 'i loto 'i he pule'anga mo e ngaahi Potungāue, tautautefito ki he ngaahi Potungāue (central agencies) 'oku nau ngāue ki he 'ū Potungāue kotoa, ke malava ke nau tuku atu ha ngaahi fale'i 'oku pau ki he ngaahi Potungāue.
 - ko e kakai 'o Tonga, 'i he'enua ngafa kehekehé hange ko e fa'u e ngaahi koloa, ngāue'aki e koloa, fanau ako, memipa 'o e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, Siasi

mo e ngaahi kautaha pe, ke nau malava 'o fakahoko lelei 'enau ngaahi fiema'u 'o kamata mei he me'a 'oku fu'u mahu'inga 'aupitó 'o toki hokohoko hifo ai.

- ke fakapapau'i 'oku toe lelei ange 'a hotau vā mo e ngaahi hoa ngāue tokoni mei tu'apule'anga ki he ngaahi langa fakalalakaka 'o makatu'unga 'i he ngaahi alealea mo e vā fakangāue fakatu'apule'anga ki he lelei mo e 'aonga 'a e ngaahi tokoni ki Tonga.
- ✓ Ke hoko 'a Tonga ko ha fonua kāfataha mo e ngaahi fonua kaungā'api pea mo tu'apule'anga pea ke fakatokanga'i 'a 'ene takimu'a 'i he taki lelei, pouaki ki he melino ki mamani pea mo e ngaahi ngāue kehe ma'a e ngaahi vāhenga fonua 'o e Pasifiki

6.1.1 Tokoni'i 'a e Tupu Faka'ekonōmika

'Oku tau lave'i kotoa pe 'a e GDP, he 'oku ne fakalahi e pa'anga hū mai, 'omai ha pa'anga hūmai ma'a e pule'anga mo faka'atā ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga. Kuo fokotu'u ke tāketi ha tupu faka'ekonōmika ma'olunga ange ke 'avalisi 'i he pēseti 'e 2.5 'i he ta'u⁵. 'I he lolotonga 'o e patiseti taimi lotoloto (MTBF) 'oku fakafuofua 'e malava pe ke a'usia 'a e faka'amu ko eni.

Ko e ngaahi ngāue ko 'eni 'oku fiema'u ke tu'uloa pea mo 'atā ki he ngaahi kupu kotoa 'o e fonua ko e'uhi ke a'usia ha ola lelei ange ki he kotoa 'o e fonua. 'Oku tukupā 'a e pule'anga ke fakapapau'i 'oku lelei 'a e fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonua, lolotonga ia 'oku ne fakapapau'i te ne malava ke ma'u ha ola lelei mei he ngaahi ngāue mo e koloa 'a e fonua pea mo 'ene tupu faka'ekonōmika. 'Oku fu'u fiema'u foki ke 'oatu ha ngaahi faingamālie ngāue ki he tapa kotoa pe 'o e fonua, tautautefito ki he to'utupu, pea 'oku ne 'omai 'e ia ha ngaahi faingamālie lahi 'i he pa'anga hūmai 'a e kakai 'o e kolo. 'Oku fu'u fiema'u 'aupito ke lelei ange tu'unga pa'anga hūmai 'a e pule'anga, ka kuo pau ke tanaki 'i ha founa lelei mo maau ange pea ke ne fakasi'isi'i 'a e ngaahi founa kovi ki he ngāue'anga mo e pisinisi.

Ke malava ke a'usia eni, 'e hoko atu pe 'a e pule'anga ki hono tuku atu 'ene ngaahi tokoni ki he ngaahi taumu'a ola ko 'eni 'i he:

- Poupou ai pe ha politikale 'oku tu'uloa, ka 'i he taimi tatau ke kei malu'i mo faka'apa'apa'i ai pe 'a e totonu 'o e kakai 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e konisitutone.
- Hokohoko atu pe 'a hono tokangaekina ke toe lelei ange fengāue'aki fakataha mo e sēkitoa taautaha mo ha toe taha pe.
- Fakafaingofua'i ha 'ātakai 'ekonōmika 'oku tu'uloa 'aki ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga mo e faka'ekonōmika 'oku toe lelei ange, ka 'i he taimi tatau pe ke fakapotopoto'i mo e ngaahi fakamole 'aki 'a e ngaahi founa ni:
 - ke toe lelei ange 'a e 'ātakai pisinisi mo hono ngaahi tu'utu'uni
 - ke malava ke langa mo tauhi e ngaahi ngāue langa lalahi
 - poupou'i 'a e fakalalakaka 'i he taukei founa pule, pisinisi pea mo e 'ilo 'a e kau ngāue
 - tokoni'i hono tālanga'i 'o e ngaahi me'a fakafonua mo e fakasōsiale 'a ia 'oku hangehange te ne uesia 'a e fakalalakaka 'i he pisinisi, pea mo fekumi ki ha ngaahi founa ke solova 'aki 'a e ngaahi tu'unga pehē

⁵ Ko e tupu faka'ekonōmika fakalukufua 'o e fonua, 'oku hangehange 'e ma'ulalo ange 'i he tupu faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua 'oku tupu lahi ai 'a e tokolahi 'o e kakai.

- Faka'ai'ai e kau ngāue fakapule'anga ke toe lelei ange 'enau fakahoko fatongia pea ke fakasi'isi'i ai 'a e kavenga 'oku hilifaki ki he kau totongi tukuhau

6.1.2 'Inivesimeni 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ ngāue'aki e Palani ki he 'Inivesimeni 'i he Ngāue Lalahi 2 (NIIP 2) mo e Palani ki he 'Inivesimeni 'i he Ngāue Lalahi 2+ (NIIP 2+), 'a ia 'e toe fakalahi atu ke fakakau ki ai 'a e ngaahi ngāue langa lalahi fakasōsiale, ke tataki 'aki e ngaahi 'inivesimeni lalahi 'o fakatefito pe 'i he ngaahi taumu'a fisifisimu'a 'a e pule'angá mo sivi'i ha ngaahi faingamālie 'e tali ai.
- ✓ toe lelei ange hono pule'i mo fakahoko 'o e ngaahi 'inivesimeni lalahi 'oku fakapa'anga mei he hoa tokoni ki he fakalakalaka, fakahā mo e ngaahi fakamole kotoa pe 'a e pule'anga, fakatokanga'i 'a e fakangatangata 'i he totongi fakalelei, ngaahi langa ke malava ke matu'uaki 'a e feliuliuaki 'o e 'ea, pea mo malu'i 'a e 'ātakai sōsiale mo e fakaenatula.
- ✓ faka'ai'ai 'a e fengāue'aki fakataha 'a e pule'anga mo e taautaha, pea ke fevahevahe'aki 'i he fakamole hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue lalahi 'oku fu'u mahu'inga.
- ✓ fakahoko 'o e TERM ke toe lelei ange ma'u'anga ivi

Ngaahi Tefito'i tu'utu'uni ke poupou'i:

- pule'i lelei 'o e ngāue langa ki Ha'apai, pea ke fakapapau'i 'oku fakahū 'e he ngaahi Potungāue 'i he'enau ngaahi patiseti, 'o kau ki ai:
 - langa 'o e fale US\$13.8milion (kau ai US\$12milion 'a ia ko e pēseti 50 tokoni pea pēseti 50 ko e nō) mei he Pangike 'a Mamani (WB), 'o kau ai 'a e US\$1.8 milion mei he Kautaha 'Iunioni 'a 'Iulope,
 - langa 'o e ngaahi ngāue ke faka'uhila mo e maama 'o Ha'apai, mo e ngaahi fale ako fo'ou 'a ia 'oku fe'unga mo e US\$10.2 milion mei he Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB), kau ai 'a e US\$4 milion ko e tokoni 'a Nu'usila
- 'inivesi 'i hono 'omai 'a e lolo ki Tonga ni 'aki hano ngaohi ha tuku'anga lolo lahi ange pea mo e fakalelei ki he tau'anga vaka lolo lalahi mo hono ngaahi naunau ke fakasi'isi'i 'a e fakamole hono fetuku 'o e loló ke ha'u hangatonu pe ki Tonga mei he ma'u'anga lolo.
- Fakahoko e ngaahi faingamālie fo'ou 'a e Pule'anga mo e Pisinisi Taau taha (PPP) ki ha ngaahi faingamālie fakapa'anga ki he ngaahi fakalakalaka 'o e ngāue lalahi kau ai 'a e fakalahi atu 'o e keipolo faipa 'opitiki mei Tongatapu ki Vava'u mo Ha'apai.
- ke tokangaekina mavahe ange ki hono fakapapau'i ko e 'inivesimeni 'i he ngāue lalahi kotoa pe 'a e pule'anga ke 'i ai ma'u pe hono patiseti ai mo e ngaahi ngāue mo e fakalelei 'i he kaha'u.
- toe lelei ange tali ui 'a e sēkitoa taautaha ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e langa pea mo e ngaahi lao ki he langa pea mo e malu ki he kakai
- fakapapau'i 'oku lelei 'aupito 'a hono pule'i lelei 'o e ngaahi tokoni pa'anga ki he ngaahi ngāue langa, pea ke fakapapau'i 'oku muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e tafa'aki 'oku nau pule'i 'a e fakatau lalahi 'a e pule'anga pea mo e ngaahi tu'utu'uni langa.

- siofi e langa 'o e 'ofisi 'a e pule'anga (St George Palace) ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga lelei pe 'a e ngaahi tokoni pa'anga mai ki mui ni mai, tā e mape ke fe'unga totonu mo e fiema'u fakalotofonua, fakakau atu ki ai mo ha 'elia lahi ke tohoaki'i'aki e kakaí pea ke hoko ko ha fofonga faka'ofa'ofa ki he ngaahi vaka meili.
- Lelei ange hono pule'i mo tauhi 'o e langa Hotele (IDHL), pea ke lele lelei 'i he malumalu 'o e Fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e ngaahi hoa ngāue kautaha taautaha (PPP)
- Fakalelele'i e palani ki hono fakapa'anga 'o e Sipoti 'a e Pasifiki (PG) 'a ia 'oku fakahoko mai ki Tonga ni, kau ki ai mo hono fakapa'anga 'o e komiti ke nau ngāue 'i he ngaahi palani mo e langa ko 'eni.
- ke lahi ange 'a e ngāue 'a e fonua ki he'etau kole hotau kongā EEZ ke kau ai mo e hakau Mineva
- tokoni'i e sēkitoa ki he malu 'i he fefononga'aki (folau fakalotofonua, folau tahi mo e folau vakapuna

6.1.3 *Fakalelei ke tu'uloa ai pe e tupu 'a e Sēkitoa Taaautaha*

Ngaahi Tefito'i tu'utu'uni ke pou pou'i:

- ✓ Ke toe lelei ange 'a e 'ātakai pisinisi 'i he tapa kotoa pe 'o e pule'anga pea ke lava ke solova 'a e ngaahi faingata'a (faingofua mo e totongi tupu 'i he nō) 'oku ne uesia 'a e tupu faka'ekonōmika, ka 'oku malava 'i he mafai langa faka'ekonōmika 'o e pule'anga.
- ✓ Solova 'a e faingata'a 'oku fehangahangai mo e ngaahi sēkitoa mahu'inga ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonua (ngōue, toutai, takimamata, mo e ngāue'anga ngaohi'anga koloa) ke malava ke nau fe'au'auhi.
- ✓ Ngāue fakataha mo e kakai ke faka'ai'ai 'a e mo'ui mo e ako lelei 'a e kau ngāue, tautau tefito 'a e feinga ke fakasi'isi'i e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi.
- ✓ Tokoni fakapa'anga ki he Poate Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga ke toe lelei ange 'a e 'inasi 'o Tonga 'i hono tu'uaki atu 'a e Takimamata 'i he Pasifiki
- ✓ Fekumi ki ha ngaahi founga 'oku 'ikai fu'u fakamole ke malava ai 'a e fanau ako Tonga 'o a'usia 'a e ngaahi ako 'i muli 'i he founga totonu hange ko e Aleapau ki he Fengāue'aki Vaofi 'a e Pasifiki ki he 'ekonōmika (PACER) tanaki atu ki ai mo ha ngaahi fokotu'utu'u alea 'a e pule'anga mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka.

Tēpile 5: Ngaahi Tu'utu'uni mo e Aleapau 'o e ngaahi Nō 'oku tupu si'isi'i

SINO'I PA'ANGA	LAHI E NŌ	TOTONGI TUPU	TAIMI KE TA AI E NŌ	MA'OLUNGA TAHA 'E ALA LAVA NŌ
Sino'i Pa'anga Tokoni ki hono Fakamāketi'i 'o e Ngōue (AMF)				
	\$1 miliona	1%	māhina 'e 3	• 100K

Taumu'a 'o e Sino'i Pa'anga: Ke toe langa'i hake e loto fie ngāue 'a e kau hū koloa ki tu'apule'anga 'aki hono 'oange ha pa'anga ke malava ke totongi vave e kau ngōue ke 'omai e ngōue ke 'ave ki tu'apule'anga.

Sino'i Pa'anga Tokoni ki he Fakalalaka 'o e Sēkitoa Toutai (FDEF)				
	\$300,000	1%	Māhina 'e 6	• 30K

Taumu'a 'o e Sino'i Pa'anga: Tokoni'i 'a e kau toutai, 'a kinautolu 'oku 'i ai 'enau vaka toutai mo e kau hū atu 'o e me'a mo'ui mei tahi ki tu'apule'anga ke toe lelei ange e koloa hū atu, ma'u'anga pa'anga mo ha faingamālie ngāue ki he sēkitoa toutai.

Sino'i Pa'anga Tokoni ki he Takimamata				
	\$500,000	1%	ta'u 'e 2	• 50K

Taumu'a 'o e Sino'i Pa'anga

- Ke faka'ai'ai 'a e fakalalaka 'i he ngaahi koloa takimamata fo'ou mo e katoanga faka takimamata
- Ke toe lelei ange 'a e fale tali fononga folau'eve'eva
- Ke langalanga hake ha 'atakai ki he kau folau'eve'eva 'oku ma'a pea mo faka'ofofa
- Ke tokoni'i mo faka'ai'ai 'a e kau mai 'a e tukui kolo ki hono tokanga'i 'o e ngaahi mātānga.
- Ke tokoni mo faka'ai'ai 'a e fengāue'aki fakataha mo e sēkitoa takimamata

Sino'i Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue'anga Ngaohi Koloa				
	\$250,000	1%	Ta'u 'e 2	• 50k

Taumu'a 'o e Sino'i Pa'anga

- Ke tokoni'i 'a hono hū atu 'o e koloa kuo 'osi ngaohi
- Ke faka'ai'ai 'a e 'ilo fo'ou hono ngaohi 'o ha koloa
- Ke tokoni'i e fakalalaka 'o e fe'au'auhi 'i ha koloa
- Ke tokoni'i mo faka'ai'ai 'a e fengāue'aki fakataha 'i he sēkitoa Ngaohi Koloa

Polokalama Nō ki he Tamaiki Ako				
	\$1 miliona	1%	Ta'u 'e 4	• 15K

Taumu'a 'o e Polokalama

- Ke fakalalaka mo faka'ai'ai 'a e ako mo e taukei fakapolofesinale 'a e fanau ako Tonga 'a ia 'oku fiema'u ke toe hoko atu e ako 'i muli ka 'oku 'ikai lava 'o feau 'a e totongi ako 'i he levolo tipiloma 'o fai hake ai ki 'olunga.
- Pau ke 'omai e ngaahi tohi fakamo'oni ako mei ha 'api ako 'oku tali he tu'unga 'o e ako

Tokoni ki he Tupu Faka'ekonōmika (tupu e sēkitoa taautaha)				
	\$10 miliona	4%	Ta'u 'e 5	Makatu'unga pe mei he kole tokoni

Taumu'a 'o e Tokoni:

- Ke faka'ai'ai 'a e tupu 'i he sēkitoa taautaha 'aki hono tokoni'i e fanga ki'i poloseki 'e lava 'o fakahoko pea ke faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e fonua pea kau lelei pe he 'e lava pe 'o fakalahi 'a e sino'i pa'anga lolotonga pe ko ha ngāue faka'ekonōmika fo'ou.

FAKAKĀTOA 'O E PA'ANGA NŌ : \$13.05 MILIONA

TOKONI PA'ANGA: Sino'i Pa'anga Tokoni ki he Ngāue Fakamea'a

\$250,000

Taumu'a 'o e Sino'i Pa'anga:

- Ke lahi ange 'a hono fiema'ua 'o e ngaahi koloa mea'a ngaahi pe 'i Tonga ni pea mo ngāue'aki 'a e ngaahi me'a 'oku lolotonga ngāue'aki 'e he Potungāue Fefakatau'aki, Takimamata mo e Ngaahi Ngāue 'a e Kakai.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Faka fonua

Ngaahi Tefito'i tu'utu'uni ke pou pou'i:

- Fokotu'u ha sino'i pa'anga fe'unga ki he Fakamāketi'i 'o e koloa mo e ngaahi ngāue ki he ngaahi sēkitoa mahu'inga (ngōue, takimamata, ngāue'anga ngaohi'anga koloa, toutai) mo ha ngaahi fiema'u kehe pe, 'a ia 'e fakalele pe mo pule'i 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga. Ko e kongā 'o e sino'i pa'anga ko 'eni 'e nō atu ia ki tu'a ka 'i he totongi tupu si'is'i'i pe pea toenga leva ko e tokoni ia ki he fakamāketi'i 'o e ngaahi koloa fakamea'a (vakai ki he fakaikiiki 'i he **Tēpile 5**)
- fakapapau'i 'oku lelei 'a hono fokotu'utu'u, fakahoko, pea 'ata lelei ki tu'a 'a hono fakalele 'o e pa'anga tokoni ki he fakamāketi 'o e ngaahi koloa/ngāue 'a e ngaahi sēkitoa na'e 'osi lave ki ai 'i 'olunga pea mo ha ngaahi fokotu'utu'u kehe pe 'o fakataumu'a ke (fakalotofonua mo e tokoni) ki he lelei fakalukufua 'i he kaha'u.
- fakapapau'i 'oku ola lelei pe 'a e ngāue 'a e Poate Ma'u Mafai ki he Takimamata (TTA) pea mo fakahoko lelei 'a e ngaahi palani 'oku hā 'i he Mape Hala fononga ki he Takimamata 'a Tonga.
- Fepōtalanoa'aki mo 'Aositelelia mo Nu'usila ki ha ngaahi founa totongi ako makehe ki he fanau ako Tonga (pehē ki he fanau ako mei he ngaahi fonua kehe he Pasifiki), na'a lava ke ki'i holo hifo ia 'i he totongi ako angamaheni 'a e tamaiki ako mei muli.
- fokotu'u ha polokalama nō ma'a e fanau ako Tonga 'oku hoko atu 'enau ako ki he ngaahi ako'anga 'i muli, ke tokoni ki he faingata'a fakapa'anga ki he matu'a 'a ia 'oku 'ikai ke nau lava 'o totongi makatu'unga 'i he'ene fu'u mamafa.
- hokohoko atu pe fengāue'aki fakataha mo e sēkitoa taautaha 'aki hono fakamalohi'i 'a e Komiti ki he Tupu Faka'ekonōmika Fakalukufua mo e ngaahi sēkitoa ke malava ke 'ilo'i 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e ngaahi sēkitoa ko ia, pea 'e lava leva ai ke fakahoko ha ngāue ke solova 'aki e ngaahi faingata'a ko ia.
- fakapapau'i 'a e tu'unga hao mo malu 'a e fefononga'aki 'i ha feinga ke muimui pau 'a e ngaahi vakapuna (kau ai 'a e MA60) mo e vaka tahi ki he ngaahi tu'utu'uni ki he malu mo hao 'a e fefononga'aki.
- Hokohoko atu 'a e totongi malu'i ki he MA60 pea mo e vakapuna 'e fo'ou 'e 1 Y12 ke tokoni ki hono pule'i e totongi folau vakapuna ki he 'otu motu
- Fokotu'u ha palani ngāue ki he sēkitoa kehekehe ke tataki 'aki mo tokoni'i e ngaahi pisinisi fakalotofonua mo muli foki.
- Ngāue'aki lelei 'o e kau ngāue 'i muli (overseas missions) ke nau fakahoko e ngaahi ngāue 'e tokoni ke tauhi 'a e fekau'aki 'a e kakai Tonga nofo muli ki Tonga ni (tohi ta'u, paasipooti) pea mo faka'ai'ai 'a e kau 'inivesimeni mei muli (fale'i fakapisinisi)

6.1.4 *Fakalalakaka Fakakolo mo e Malu'i e Fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia*

Ngaahi founa ngāue muimui pau ki ai:

- ✓ alea'i ha ngaahi founa 'oku lelei ange ki he ongo polokalama ngāue 'i muli, faka'ai'ai e ngaahi ngāue 'oku ma'olunga e pa'anga 'oku ma'u 'i he taimi tatau 'oku fai e vakai ki he ngaahi palopalema 'e ala hoko hange ko e toe lahi e palopalema e ngaahi famili
- ✓ fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni 'a e pule'anga 'oku ngāue ke tauhi mo fakamalohi'i e ngaahi fengāue'aki mo e kakai Tonga 'i muli, ke fakapapau'i 'e kei hokohoko atu pe 'a e tokoni mai ki he ngaahi famili, pea ke tupulekina 'a e faingamālie ke nau fakamoleki honau taimi 'oku nau 'i Tonga ni ai ke tokoni ki he fakalalakaka 'o e kolo mo e pisinisi
- ✓ tokoni'i e ngaahi famili 'oku faingata'a'ia 'i he nunu'a 'o e tāfea pea mo e ngaahi fakatamaki fakanatula 'aki hono fakahoko e ngaahi ngāue lalahi 'oku taau pea mo tauhi ke malu e ngaahi 'elia 'oku uesia
- ✓ hiki hake e ngaahi faingamālie nō pa'anga ke tokoni'i e fanga ki'i pisinisi iiki pea mo malu'i e kakai mei he uesia 'i he ngaahi mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lava 'o totongi
- ✓ fa'u ha tefito'i tu'utu'uni mahino, pea ke malava 'o fakapa'anga, ngaahi polokalama malu'i fakasōsiale ke tokoni'i e ngaahi fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia hange ko e kau vaivai mo e kau faingata'a'ia

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke poupou'i

- hokohoko atu hono fokotu'u e ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi vāhenga fili 'e 17 ke tokoni'i e fakalalakaka fakakolo
- fengāue'aki mo e kau memipa 'o e Falealea ke fakapapau'i ko e ngahi poloseki mo e ngaahi fiema'u 'oku hā he Lipooti Fakafalealea 'oku fakahūu ki he ngaahi palani fakavahe mo e ngaahi palani kehe 'o e Pule'anga ke tokoni'i hono fakahoko
- hokohoko e ngāue ke fakalelei'i e pule'anga fakakolo, ko e taha 'o e ngāue fakapule'anga, pea mo kumi e ngaahi founa ke fakalelei'i 'aki e ngaahi 'ofisi lolotonga pea mo e kau ngāue tu'unga ako ma'olunga ke nau ngāue ki he kau Fakafofonga Falealea, Pulefakavahe, mo e Kau 'Ofisa kolo 'i he ngaahi vāhenga fili ke tokoni'i e fakalalakaka faka'ekonōmika mo fakasōsiale 'i he ngaahi kolo.
- Fakahoko e ngaahi polokalama ako mo fakamahino fakatefito ki he ngaahi kulupu kakai fefine, fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'o e nō mei he ngaahi nō 'oku totongi tupu mamafa pea ke faka'ai'ai ke nau 'ilo'i 'a e nunu'a 'o e kau ki he ngaahi va'inga pa'ang he letio(pingo).
- Tokoni'i ke hokohoko atu hono fakahoko 'o e Palani Laka Atu 'o e Mileniume (MAF)
- Fakalahi atu e Polokalama Tokoni Fakasōsiale ki he kau to'ulekeleka 'ova he ta'u 75 ('a ia 'oku feinga ke fakasis'isi'i e masivesiva mo e nofo faingata'ai'a pea ke tauhi 'enau tu'unga malu mo faka'apa'apa) ke fakalahi kiate kinautolu mei he vaha'a ta'u 70 ki he 74.
- Fakapa'anga e Poloakalama Ngāue fakasōsiale ki he vahe 'a e kakai Tonga (\$250,000) pea mo e Polokalama Malu'i Fakasōsiale ki he kakai 'oku faingata'a'ia (\$500,000) 'i he fengāue'aki mo e Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga ki he:
 - Ngaahi ngāue ki he kau to'ulekeleka
 - Ngaahi ngāue ki he long'ai fanau 'oku faingata'a'ia fakaesino
 - Kumi ha ngāue ma'a e kakai faingata'a'ia
- Fokotu'u e lakanga Tokoni Sekelitali 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua ke muimui e ngaahi polokalama tokoni fakasōsiale

- Fakama'opo'opo e ngaahi ngāue monomono hala 'i he ngaahi kolo 'a ia ko e fuofua polokalama ia 'oku fakahoko 'e he Pangike 'a Mamani 'aki ha polokalama ako ki he kakai 'o e kolo 'i he anga hono tauhi e hala
- Tokoni'l e ngaahi kulupu to'utupu mo e ngaahi kalapu kava tonga ke tauhi ke ma'a 'a e ngaahi kolo mo Nuku'alofa kau ai 'a e konga ki mu'a 'o Nuku'alofa, ke tauhi ke ma'a e 'ātakai pea mo faka'ofofa ki he kakai mo e kau folau 'eve'eva
- Tokoni'l e ngaahi 'uhila hala 'i he ngaahi kolo
- Tokoni fakapa'anga e totongi 'uhila mo e vai fakafou 'i he ngaahi aleapau ke ma'ama'a ange totongi

6.1.5 Tauhi ha 'Atakai 'Ekonōmika (tu'unga fakapa'anga mo e 'ekonōmika) 'oku Tu'uloa

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga mo e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'a e si'isi'i 'a e faingamālie ki ha tu'utu'uni fakapa'anga ki hano fakalahi 'o e pa'anga 'i he fonua 'a ia ko e fakapa'anga ia ki he tupu faka'ekonōmika 'o ha ki'i fonua si'isi'i. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e fengāue'aki vaofi 'a e ongo tu'utu'uni ko 'eni. Ko e tu'utu'uni ta'efakapotopoto, 'e malava leva ke palopalema' ia pea to lalo 'a e tu'unga faka'ekonōmika, pea 'e nga'unu leva ki mui 'a e fonua 'i he tafa'aki kehekehe 'i he ngaahi ta'u lahi. Ko e tu'unga faka'ekonōmika tu'uloa, 'e kei hoko pe ia ko e maka tuliki ki he fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e tu'utu'uni faka'ekonōmika mo e tu'utu'uni fakapa'anga.

6.1.5.1 Tu'utu'uni Fakapa'anga

'Oku 'osi kamata ngāue 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ke faka'ataa ke ngāue'aki ha tu'utu'uni fakapotopoto 'i he nō. Ko e ngaahi Pangike 'oku nau lolotonga ngāue ke holo holoki hifo 'a e ngaahi nō 'oku palopalema 'a hono totongi fakafoki mei he'enua feinga faka muimui taha ke fakangata 'a e ngaahi nō 'ikai fakapotopoto. Ko e tu'utu'uni fakapa'anga 'e ngāue ia ki hono fakasi'isi'i 'a e lahi ange 'a e nō palopalema hono tā fakafoki.

Ko e fatongia 'o e tu'utu'uni fakapa'anga 'oku kau ki ai 'a e:

- Fakapapau'i lele lelei pe ngaahi pangikē (faka'ai'ai e fengau'aki malohi mo malava 'a e ngaahi pangike)
- Tauhi ke ma'olunga 'a e lahi 'o e pa'anga muli talifaki ('oua 'e toe si'l hifo he māhina 'e 3 'o e pa'anga hūu mai)
- Malu'i e tu'unga fakapalanisi 'o e fefakatau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga mo tu'apule'anga (palanisi 'o e totongi mo e liliu pa'anga)
- Tokoni'i ke fakasi'isi'i tupu e totongi koloa ('i he totongi ma'ulalo)
- Poupou ki he tupu 'o e 'ekonōmika fakalotofonua

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke popou'i:

- faka'ai'ai e fe'au'auhi makatu'unga 'i he hū mai 'a e Pangike fo'ou (PICB), ka 'i he taimi tatau 'oku fakapapau'i ko e ngaahi Pangikē kehe te nau kei hokohoko atu pe ki he muimui pau ki he ngaahi lao 'o e nō.
- hokohoko atu e fepotalanoa'aki ke fakatau e pēseti 40 'o e Pangike Fakalalaka 'o Tonga (TDB), neongo 'oku kei hoko atu e fepotalanoa'aki 'oku te'eki ke 'i ai ha fakafuofua ki he pa'anga hūu mai ki he patiseti, kapau 'e ola lelei, ko e pa'anga hūu mai mei he fakatau ko eni 'e

ngāue 'aki ki hono tokoni'i e nō 'a e pule'anga; fakatau atu ki ha kau pisinisi muli 'e lava 'o tanaki mai ha pa'anga, pea 'e tuku atu 'i he tupu ma'ulalo ki he:

- fakalolotoe tefito'i sino'i pa'anga nō 'a e TDB
- fakangofua e tupu ma'ulalo 'o e nō 'a e TDB
- ko hono vahevahe kau ma'u 'inasi 'a e feto'aki 'a e ola ngaue 'a Pangikē
- toe langa'i pea mo faka'ilonga'i e konga fakakomesiale 'o e fakahoko fatongia 'a e TDB lolotonga e fakalalaka 'ene fatongia fakapangikee
- fakalahi e ngaahi faingamālie ki he fanga ki'I nō iiki kau ai e fakalelei'I e femahino'aki e kau kole nō
- fakalahi e pa'anga (mei hono fakatau 'o e ponite pea mo e tukupā 'a e pule'anga) ke fakalahi tu'unga 'o e TDB ke nō atu 'i ha mahu'inga ma'ama'a ke fakatefito ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika (*vakai ki he Tēpile 5*)
- Vakai e Lao 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT) ki ha ngaahi founa ke fakamalohi'I 'a e tokoni 'a e Pangike Pule 'a Tonga ki he fakalalaka faka'ekonōmika lolotonga 'oku fai e tokoni ke tu'uma'u e pa'anga pea ke lele lelei mo pea mo e ngaahi fakafe'atungia 'o e sēkitoa fakapa'anga.

6.1.5.2 Tu'utu'uni Fakapa'anga mo e Faka'ekonōmika

Ko e tu'utu'uni fakapa'anga 'a e pule'anga ko e fuofua me'a ngāue ia ke toe lelei ange ai 'a e vahevahe 'a e pa'anga hūmai 'aki 'i he ngaahi tu'utu'uni ki he pa'anga hūmai mo e ngaahi fakamole. Ko e tu'utu'uni faka'ekonōmika 'oku fa'u ia ke tokoni'i 'aki 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua ke 'oua 'e fu'u fetokaki, fakatonutonu e tō lalo e maketi pea mo tuku atu ha ngaahi koloa ke ngāue'aki he kakai ke faka'ilonga'i 'aki e 'inasi ai 'a e kau toulekeleka he ngāue'aki e ngaahi koloa koia, fiema'u makehe 'a e kau faingata'a'ia, palopalema fakaesino, ngāue'aki ta'etotongi 'a e ngaahi senita mo'ui, ako ta'etotongi pea mo toe tokoni'i foki 'a e ngaahi ako 'oku toe ma'olunga ange.

Taha 'i he ngaahi me'a ne ako 'i he ngaahi ta'u ki mui ni mai, ne 'ikai pe toe 'i ai ha fa'ahinga tafa'aki ia 'e malava ke lahi ai 'a e fakamole 'a e pule'anga 'i he'ene pa'anga hūmai mei he nō lahi mei tu'apule'anga. 'I he taimi 'oku lahi ai 'a e fakamole 'a e pule'anga 'i he'ene ivi tanaki pa'anga hūmai fakalotofonua, kuo pau ke fakapa'anga ia mei he pa'anga tokoni ki he patiseti mo e tokoni mei muli, fakatau atu 'a e ngaahi ponite 'a e pule'anga ke fakasi'isi'i 'a e pa'anga 'oku vilo he fonua, nō fakapotopoto pe mei tu'apule'anga ke fakapa'anga 'aki ha ngaahi poloseki. Ke fakalelei ki he founa pule'i 'o e Lao 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT), 'a ia 'oku hā 'i he tu'utu'uni fakapa'anga.

'Oku kei hoko atu pe 'a e tukupā 'a e pule'anga ke fakatahataha'i 'a e ngaahi palani ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua, ne 'osi kamata he ta'u 'e 2 kuo 'osi 'a ia 'oku kau ai 'a hono fakapapau'i ko e pa'anga 'a e fonua 'oku pule'i lelei pe, mo e foki hifo ki he tu'unga 'oku faka fiemalie pe he ko e meimei ko e tefito'i me'a mahu'inga ia 'oku ne fakatupunga 'a e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonōmika. 'Oku lolotonga fakakau foki 'e he pule'anga ha ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi faingata'a 'o e maketi fakapa'anga, mo e tu'u lavea ngofua ki he ki ha fe'amokaki, falala 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti pea mo e fiema'u ke langalanga hake pa'anga talifaki ko e taha ia 'i he'ene ngaahi tukupā. Ko e fakatahataha'i 'o e ngaahi me'a ko eni 'oku fiema'u ke faka'ataa ange tu'unga 'i he taimi loloa 'o e patiseti pea ke fo'u ha ngaahi tu'utu'uni ke malu'i 'aki mei he ngaahi faingata'a 'i he kaha'u.

Ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ Ke toe lelei ange 'a e fakafuofua'l 'o e patiseti 'i hano vakai'l e tu'unga 'o e tukuhau, tokoni pa'anga fakapatiseti pea mo e tokoni 'a e hoa fakalalakaka, pea mo e ngaahi nō fakapotopoto
- ✓ Sivi'l pea mo pule'i lelei 'o e levolo 'o e nō fakapule'anga pea mo e pa'anga talifaki 'oku fiema'u ke fakatupu ha faingamālie fakapa'anga ke matatali e ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke 'i ai hano patiseti
- ✓ Toe lelei ange 'a e vahevahe fakapatiseti ki he ngaahi sēkitoa 'aki hono sivi'l fakalelei, fakamahu'inga mo talanoa'l mahino ke fenāpasi e ngaahi vahevahe patiseti mo e ngaahi palani fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue fakatefito 'i he TSDf mo e pa'anga fakalukufua 'oku ma'u
- ✓ Toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e ngaahi fakamole 'aki hono fakapapau'i e ngaahi tukupā 'a e pule'anga 'oku fakafuofua lelei mo fakapa'anga, ta'ota'ofi e ngaahi me'a makehe 'oku 'ikai fakapa'anga lolotonga e ta'u, fakalelei'l e pule'i fakapa'anga mo e lipooti, ke fehoanaki ki he lipooti 'o e tu'unga 'o e fakamole fakatatau ki he ngaahi me'a fua 'oku hā he palani ngāue.

Fakaikiiki 'o e ngaahi me'afua 'oku hā 'i he Konga 'o e Fakalelei ki he Founa Pule mo e Fakahoko Ngāue

6.1.5.3 Fakapa'anga 'o e Patiseti, mo e Ngaahi Me'afua ki he Pa'anga Hūmai

Ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ Fekumi ke fakapapau'i ko e ngaahi me'angāue ki hono tanaki 'o e pa'anga hūmai 'oku ne poupou'i lelei 'e ia 'a e taumu'a 'a e pule'anga ke tokoni'i 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua pea mo e tokoni ki he vahevahe tatau 'i he sōsaieti pea mo hokohoko atu pe 'a hono vakai'i mo siofi 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e tu'utu'uni tukuhau
- ✓ hokohoko atu pe 'a e ngaahi fakalelei ki he tanaki pa'anga hūmai ke fakapapau'i ko e ngaahi tukuhau oku tonu ke tanaki mai pea mo e ngaahi tukuhau 'oku tomui hono totongi mai ke totongi mai. 'I he taimi tatau 'oku fai 'a e feinga ke sio atu ki ha founa ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi maumau 'oku ki he ngaahi pisinisi mo e kakai fakatau.
- ✓ ta'ota'ofi 'a e 'auhia 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e pule'anga mei he ngaahi koloa 'oku faka'ataa mei he tute (exemptions) ka 'e makatu'unga ia mei ha tu'utu'uni ke ne tataki 'a e ngaahi fai tu'utu'uni 'ikai palani'i lelei (kau heni 'a e ngaahi sēkitoa, kau faingata'a'ia, toe lelei ange fakalele pisinisi, vahevahe tatau, lelei ange 'ata ki tu'a 'a e pule'anga pea mo malu'i 'a e ma'u'anga pa'anga hūmai)
- ✓ fekumi ki ha fakafuofua 'o ha ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti, ke tokoni'i 'a e patiseti 'a e pule'anga
- ✓ toe siofi mo vakai'i fakata'u ua 'a e ngaahi totongi 'a e pule'anga pea ke fakapapau'i 'oku meimei 'alu fakataha pe mo e hikihiki 'i he totongi koloa, fakasi'isi'i 'a hono hilifaki 'o e ngaahi fakamole ki hono tanaki 'i he me'a 'e ma'u mai, faka'ai'ai ha fakamole 'oku faka fiemalie 'i he ngaahi ngāue 'a e pule'anga ('o kapau 'e malava), pea ke tokoni ke a'usia 'e he pule'anga ha tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika mo ha ngaahi palani ngāue.
- ✓ ke toe lahi ange 'a e ma'u'anga pa'anga hūmai 'a e pule'anga 'aki hono toe hiki hake 'a e ma'u'anga pa'anga hūmai mei he ngaahi koloa 'oku 'ikai tukuhau'i hange ko e kongā 'o ha ngāue 'oku fakahoko 'e ha kautaha muli

- ✓ fakalelei'i e ngaahi pa'anga 'oku ma'u mei he koloa 'a e Pule'anga, ke hokohoko lelei pea mo e ngaahi fatongia kehe 'o e koloa ko ia
- ✓ ke toe lelei ange 'a hono ngāue'aki e tokoni ki he fakalalakaka, 'aki e fengāue'aki vaofi mo e ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakaka
- ✓ fakatefito 'i he ngaahi fiema'u nō 'i he ngaahi founa ngāue 'oku fakalele 'aki e nō

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke pou pou'i:

- fa'u e ngaahi tu'utu'uni ke faka'ai'ai 'aki e inivesimeni mo ha ngaahi me'afua ke tokoni ke toe tokolahi ange 'a e 'inivesimeni 'i hono hū atu 'o e koloa ngoue mo e toutai, koloa faka takimamata, fefakatau'aki, ngaohi'anga koloa mo e ngaahi koloa faka komipiuta kau atu ki ai mo ha sisitemi ke siofi mo vakai'i ke fakapapau'i pe ke ai ha ngaahi ola mei he tu'utu'uni ko 'eni.
- vakai'i lelei 'a e totongi tukuhau, kau ta'etotongi tukuhau 'o fakafehoanaki ia mo e ngaahi me'a 'oku 'osi tanaki mo e ngaahi tu'unga 'o e ngaahi fonua 'oku mei tatau mo Tonga ni
- ke toe lelei ange 'a e ola 'oku ma'u mei he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga ke tatau pe mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he tu'unga faka'ekonōmika mo e sosiale 'a e fonua
- ke toe fai hano savea'i 'o e ngaahi ma'u'anga pa'anga hūmai 'a e pule'anga 'oku 'ikai tukuhau' i 'o tautautefito ki hono ngāue'aki 'o e ma'u'anga koloa mei tahi, maka koloa fakalotofonua pea mo e ngaahi pisinisi fakavaha'a pule'anga.
- ke hokoatu hono totongi fakafoki 'a e mo'ua 'inasi 'o e kau ngāue fakapule'anga ki he sino'i pa'anga malolo 'a e kau ngāue fakapule'anga.
- Ponite Fakalotofonua: 'E tuku atu 'e he pule'anga 'a e ponite fakalotofonua fakafuofua hono mahu'inga ki he \$26 miliona (\$10 miliona ki he totongi fakafoki 'o e mo'ua 'inasi 'a e kau ngāue fakapule'anga, \$10 miliona ke fakapa'anga e ngaahi nō faka'ekonōmika ke tokanga'i 'e he TDB; \$6 miliona ko e ngaahi ponite 'oku toe fakaloloa atu)
- Fakahoko kakato 'a e ngaahi palani ki he tute 'eikisia ke tokoni ki he tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai 'aki hono hiki 'a e tute 'i he koloa me'atokoni mo e inu 'oku ne toe fakalahi 'e ia e tu'u lavea ngofua ki he ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi.

6.1.5.4 Pule'i e Ngaahi Mo'ua Nō

Ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ fakapapau'i ha tu'utu'uni ki he mo'ua pea mo e taa nō 'oku malava 'i ha taimi loloa pea ke muimui pau ki ai
- ✓ Pule'i 'a e vahevahe pa'anga muli 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e pule'anga ke tokangaekina 'a e tu'u lavea ngofua 'a e mo'ua 'a e pule'anga ki ha pa'anga muli pe 'e taha pe ko e kautaha pangike pe fakapa'anga pe 'e taha
- ✓ Fakakau kotoa e ngaahi nō 'a e pule'anga ki he ngaahi tu'utu'uni mo'ua mo e taa nō

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke pou pou'i:

- Tāketi ke fakalelei e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonōmika fakalukufua kau ki ai hono siofi 'o e nō mo e ngaahi totongi fakafoki
- Vakai'i founa nō ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua 'o e pule'anga
- Fekumi ki ha founa ke fokotu'u ke tanaki 'aki ha pa'anga 'i ha 'akauni makehe ke totongi mei ai 'a e ngaahi mo'ua nō 'a e pule'anga (kau ki ai e toloi 'o e totongi nō Siaina ke tokoni ki hono ta'ota'ofi e ngaahi fakafe'atungia he taimi 'oku toloi ai e taa nō 'i he ki'I taimi nounou)
- Vakai'i mo toe fakalelei'i e tu'utu'uni ki he founa nō lolotonga ke kau ai e fakalelei kakato 'o e ngaahi ma'u'anga nō pea mo e ngaahi taumu'a, fakalelei ke fakangofua e ngaahi 'isiu ki he

totongi 'o e ponite fakalotofonua, mo e nō si'isi'i ma'olunga ki he nō ngaahi me'a mahu'inga, pea 'ikai toe fai ha no fakakomesiale ki tu'apule'anga mo e ngaahi taumu'a 'oku fokotu'u ki ai.

6.1.6 *Toe lelei ange 'a e founa Pule mo e Fakahoko Fatongia 'a e Pule'anga*

'Oku muimui pau e Pule'anga 'e ma'u ha ngaahi ola lelei mei he fakahoko fatongia lolotonga hono fakatokanga'i 'a e tokoni mahu'inga 'o e kau ngāue 'a e Pule'anga ki he sēkitoa ngāue fakalukufua. 'Oku fiema'u ke fakafonu e ngaahi tu'unga fakapolofesinale mahu'inga 'oku te'eki ke fakakakato. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a e ngaahi fakalelei ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'oku nau lele lelei, pea ke si'isi'i e ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga ki he Pule'anga lolotonga e fakahoko fatongia ki he kakai.

Ko e tefito'i tokanga 'o e palani fakata'u tolu pea mo e patiseti ke fakahoko hano sivi'i totonu e tu'unga lolotonga pea mo e levolo 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko. 'Oku fokotu'utu'u e ngaahi Palani ke fakalelei'i e fokotu'utu'u fakaloto 'api ngāue, ngaahi me'a ngāue, founa fakahoko 'o e ngāue pea mo e tu'unga 'o e kau ngāue. Kuopau ke hokohoko lelei 'a e ngaahi Palani pea mo patiseti pea na palanisi. 'Oku 'ikai ko e ngaahi ngāue kuo lava 'oku makatu'unga 'i he fakamole 'o e pa'anga lahi. Ko e pule lelei, 'oku lahi ange 'ene ngaahi fakamo'oni fakatefito 'i he ngaahi savea pea mo faka'ilonga'i e ngaahi tali, pea tokanga fakalukufua ke lelei e ola 'oku ma'u 'o 'ikai ko e femo'uekina ma'u pe 'a ia 'oku fu'u fiema'u ki he lelei 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi Potungāue mo e ngaahi kautaha.

'Oku ma'u kotoa 'e he Hala fononga ki he Fakalelei hono Pule'i 'a e ngaahi fakalelei ki he founa fakahoko patiseti pea mo e founa fakapa'anga mahino. Ko e Palani ki he Sēkitoa ni 'oku tokoni ke tataki e ngaahi palani ngāue fakata'u tolu 'o e ngaahi ngāue'anga 'oku felave'i mo e sēkitoa ni. 'Oku 'i ai nga'unu māmāliemāmālie 'oku hoko ki hono vakai'i 'o e founa ngāue mo e pule'i lelei 'o e kau ngāue, pea 'e kei hokohoko atu pe.

6.1.6.1 *Ke toe lelei ange hono vahevahe pea mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga 'a e pule'anga ki he fakahoko fatongia*

Ko e ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ fakapapau'i 'oku mahino lelei 'a e ngaahi taumu'a pea mo e founa 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga
- ✓ vahevahe lelei 'o e kau ngāue ki he ngaahi tefito'i sēkitoa tau tefito ki he ngaahi ngāue lalahi pea mo e sēkitoa 'ekonōmika
- ✓ tuku atu e ngaahi fatongia ki he ngaahi kautaha totonu te nau fakahoko e ngāue 'o toe lelei ange mo 'aonga lahi, ke tokoni ki hono faka'ai'ai e pisinisi taautaha pea mo e fengāue'aki mo e ngaahi kolo
- ✓ fokotu'utu'u lelei e kau ngāue ki he ngaahi tefito'i fatongia ke ta'ota'ofi e tatanaki e ngāue
- ✓ lekooti mahino e ngaahi me'a ngāue pea mo pule'i lelei e ngaahi naunau lalahi 'a e pule'anga ke malu
- ✓ toe lelei ange e ngaahi naunau ngāue ki he monomono ke ta'ota'ofi e ngaahi fakamole hono toe fakalelei'i lahi ngāue'aki e tokoni fakalalakaka 'a ia na'e tonu ke fakamoleki lelei ia ki hono tokoni'i e tupu faka'ekonōmika mo e ngaahi kolo
- ✓ Fengāue'aki mo e Ngaahi Kautaha 'ikai Fakapule'anga 'i hono fakahoko e ngaahi ngāue fakasōsiale

- ✓ Fakapapau'l 'oku ma'u 'e he palani fakata'u tolu 'a e ngaahi ngāue fakalelei pea mo e 'uhinga 'o e fiema'u kau ngāue ki hono fakafehokotakinga 'a e palani ngāue pea mo e pa'anga patiseti 'oku fiema'u
- ✓ Ke toe lelei ange 'a e fakamatala pea mo hono paaki (pa'anga fakalotofonua, tokoni koloa, sitetisitika fakapa'anga 'a e Pule'anga, pea mo e vahevahe 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga) ko e'uhi ke toe mahino ange 'a e ngaahi me'a fakapa'anga pea mo faka'ekonōmika ke tokoni ki he ngaahi palani fakata'u tolu.
- ✓ fakamahino ange 'a e ngaahi tukupaa 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga pea mo 'ene fekau'aki mo e patiseti, taimi tatau 'oku fakamahino 'a e ngaahi ngāue 'oku 'ikai ma'u ha'ano pa'anga patiseti kimu'a ke tali 'a e patiseti
- ✓ ko e ngaahi fokotu'u lakanga fo'ou kotoa pe kuo pau ke fakamahino 'a hono fatongia 'i he palani fakata'u tolu pea mo hono fakapa'anga
- ✓ 'e toki malava ke vakai'i ha fakalelei vāhenga 'o kapau 'e ma'u ha'ano fakapa'anga 'e he Pule'anga, pe:
 - 'i ha fokotu'u pea mei he ma'u mafai totonu
 - ki he ngaahi potungāue 'oku 'ikai ke 'i he malumalu 'a e Komisoni 'a e kau ngāue fakapule'anga kuo pau ke makatu'unga ia 'i he fokotu'u pea mei he Remuneration Authority pe ma'u mafai totonu
- ✓ tokangaekina 'e he patiseti ke fakangatangata 'a e ngaahi fe'ave'aki fakapolokalama ke ta'ofi 'a e ngaahi fakamole fo'ou 'oku toki fakahū tomui ki he kapineti ke fakapa'anga pea mei he patiseti

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke poupou'i

- faka'ilonga'i e ngaahi founa ke holoki 'aki e fakamole 'o e ngaahi ngāue 'e he Pule'anga 'o kau ai 'a hono tukuange atu 'o e ongo va'a 'o e falepa'anga 'i Ha'apai mo 'Eua ke fakalele 'e he TDB 'o makatu'unga pea mei he ola lelei 'o e ngāue tatau ki he ongo Niua
- mahino pea mo ta'ota'ofi e tātānaki e ngāue 'a ia 'oku fa'a tomui e ngaahi ngāue faka'ekonōmika pea mo fakahoko e ngaahi fatongia 'o e fakamaau'anga ki he kakai 'i he taimi, fakataata'aki eni. Ngaahi hopo 'oku fakahoko he fakamaau'anga; ngaahi lesisita 'o e kelekele pea mo e tauhi e lekooti 'o e ngaahi Kelekele
- toe vakai'i e taumu'a ngāue mo e ngaahi ngāue 'a e ngaahi Potungāue ke fakatefito pe 'i he ngaahi ngāue mahu'inga 'oku taau mo e lahi 'o e pule'anga (kamata mei he ngaahi Potungāue lalahi) (na'e tali 'e he pule'anga ke toe tanaki mai 'a e Potungāue 'a ia ku kau ki ai e fetu'utaki mo ma'u'anga fakamatala, feliuliuaki e 'ea, 'ātakai, NEMO mo e va'a fakamatala 'ea pea mo e ma'u'anga ivi)
- toe vakai'i e vāhenga pea mo 'ene fehokotaki mo e me'afua ki he fakahoko ngāue ke tokoni ki hono pule'i e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue ke toe lelei ange 'a hono pule'i Fakakātoa-kau ngāue
- tali ke hoko atu pe 'a e COLA pēseti 5 na'e kamata mei he 'aho 1 Sanuali 2014 ke hoko atu pe pēseti 'e 5 tatau ki he ta'u kakato 2014/15
- fakapapau'i 'oku malohi e ngāue ki he fakatau koloa 'a e pule'anga ke fakahāofi ha ngaahi pa'anga lahi ki he pule'anga
- faka'ilonga'i e ngaahi faingamālie ke fengāue'aki mo e Ngaahi Kautaha 'ikai Fakapule'anga ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue hange ko e ako ma'olunga 'i Ha'apai ki he taha kotoa

- ngāue ke fakataha'i 'a e ongo sino'i pa'anga malolo ma'a e Pule'anga pea mo e fakafonua
- fuofua fakahū e ngaahi palani fakata'u tolu 'a e ngaahi potungāue fakataha mo e patiseti ki he Falealea 'i he 2014
- fakamalohi'i e ngaahi ngāue fakalukufua 'a e pule'anga tautau tefito ki he toe vaofi ange ngāue 'a e ngaahi potungāue tefito 'a e pule'anga
- ngāue'aki 'a e me'angāue palani fo'ou (One Process Tool) ke ne fakafehokotaki 'a e palani ta'u tolu pea mo e fa'unga patiseti taimi lotoloto pea mo e palani TSDf ke tokoni ke toe vaofi mo lelei ange 'a e palani, patiseti pea mo e lipooti 'a e ngāue 'a e ngaahi potungāue
- ke tokoni ki he potungāue pa'anga pea mo 'ene ngāue vaofi mo e fakataha'anga 'a e kau CEO ke tokoni ki he lelei ange 'a e fengāue'aki fakataha ki hono vahevahe taau 'a e pa'anga mo e ngaahi koloa 'a e pule'anga

6.1.6.2 *Vakai'i mo Sivi'i e ngaahi ola 'o e fakahoko fatongia*

Ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ fakahū e ngaahi poloseki, patiseti, palani fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue, palani fakasēkitoa mo e ngaahi vāhenga pea mo e me'a ngāue ki hono sivi'i mo muimui'i e Palani Ngāue Fakalalaka 'a Tonga ki he founa fakalele 'o e ngaahi Potungāue
- ✓ fa'u e me'a ngāue fakafonua ke muimui'i mo sivi'i ke:
 - fokotu'utu'u lelei e fatongia 'o e Sitetisitika ke tokoni ki hono langa'i e tu'unga 'o e ngaahi fakamatala 'oku ma'u mai mei he ngaahi Potungāue ke tonu pea ke ma'u 'i he taimi,
 - ke fakalelei'i e me'a ngāue ki hono muimui'i mo sivi'i e fakahoko fatongia 'i he ngaahi levolo kotoa, 'aki e faitotonu
 - ke fakalelei'i e ngaahi fakamo'oni 'oku makatu'unga 'i he ngaahi tu'utu'uni pea mo e vahevahe 'o e pa'anga ki he ngaahi fiema'u tefito
- ✓ fakalelei'i e tu'unga pea mo e fenāpasi 'o e ngaahi Lipooti Fakata'u (ki he Falealea 'o hange ko e tu'utu'uni 'a e Lao 'o e Komisoni ki he Kaungāue Fakapule'anga) lipooti 'i he ngaahi ola 'o e ngaahi palani fakata'u tolu mo e patiseti ke hā mai 'a e fehoko taki ke fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia fakatou'osi 'i he Taumu'a ngāue mo e Taumu'a Ola
- ✓ fakalelei'i e lipooti fakakuata ki he pule'i fakaloto 'apingāue
- ✓ fakalelei'i e lipooti 'o e tu'unga 'o e levolo Fakakātoa ke lelei 'a e ngaahi palani ngāue taimi loloa

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke poupou'i

- fakamalohi' e tu'unga 'o e M&E 'o e ngaahi Potungāue mo ngaahi kautaha ke fakamahino 'i he palani mo e patiseti 'a 'ena fengāue'aki ke fenāpasi mo e Taumu'a Ola, mo e Taumu'a ngāue 'i he'enau palani ngāue fakata'u tolu ke fakatefito 'i he ola lelei, 'aonga lahi pea mo lava 'o feau 'e he Pule'anga
- fokotu'u e fa'unga fo'ou ki he ngaahi Lipooti Fakata'u ke malava 'o hokohoko lelei 'a e ngaahi lipooti ki he palani ngāue fakata'u tolu (tauteftio ki ke ngaahi me'a fua tefito) pea mo e patiseti, ke toe lelei e tu'unga mo e taimi 'oku fakahū ai.

- fakahoko e polokalama ke langa'i 'aki e tu'unga 'o e Potungāue Sitetisitika ke lava 'o maa'usia e ngaahi fika mo e fakamatala lelei pea fakahoko hono fakalelei'i e pa'anga fakalotofonua ki he'enua ngaahi fiema'u angamaheni
- fokotu'u ha founa ke vakai'i fakata'u e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga

6.1.6.3 *Pule lelei mo e tali ui*

Ngaahi founa ngāue ke muimui pau ki ai:

- ✓ kakato 'i he taimi 'a e ngaahi 'akauni 'a e pule'anga pea mo 'enua lipooti ki he 'Atita ke fakalalaka e tali ui ki he ngaahi me'a fakapa'anga
- ✓ fetokoni'aki 'a e Pule'anga mo e Komiti ki he 'Akauni 'a e Pule'anga 'i Falealea
- ✓ lipooti 'i he taimi 'a e tu'unga 'o e ngaahi poloseki mo e ngaahi fakamatala pa'anga ki he hoa fakalalaka
- ✓ fakalelei'i e tali ui ki he ngaahi ola 'o e fakahoko fatongia 'i he levolo kotoa 'o e Pule'anga
- ✓ pule'i mo sivi'i ke fakangatanga e ngaahi ngāue fo'ou mo e faingamālie ki he fai hala
- ✓ longo mo'ui ange 'a e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'u ni 'o e tu'unga fakapa'anga (Fakatātā, fakamole 'i he tukuhaui, fakafuofua 'o e fe'amokaki, tu'unga 'o e nō)

Ngaahi tefito'i tu'utu'uni ke pou pou ki ai:

- fakakakatoe ngaahi ngāue 'akauni 'a e pule'anga (mei he ta'u 2008/09)
- fakakakato 'o e ngaahi fakamatala pa'anga poloseki ki he ngaahi hoa ngāue tokoni fakalalaka mei muli
- fakamalohi'i pea mo fakalahi e Potungāue 'Atita ke taimi lelei ange 'a hono 'omai e ngaahi lipooti faka-'Atita kau ai e ngaahi me'a fo'ou hange ko e ngaahi poloseki fakalalaka pea mo e 'atita'i 'o e fakahoko fatongia
- ko hono liliu 'a e 'Ofisi ki he Komisiona 'o e Va mo e Kakai ki he 'ofisi tau'i e Faihala (Ombudsman & Anti-Corruption).
- muimui'i hono fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ngāue ki hono tokanga'i 'o e fakatau koloa 'a e Pule'anga pea mo hono ngaahi tu'utu'uni
- Ngaahi me'a fua ke muimui ofi ki he fehokotaki 'a e fakamole Fakakātoa mo e ngaahi tefito'i fiema'u kuo fokotu'u 'i he patiseti mo e ngaahi palani fakata'u tolu
- hiki hake e pa'anga ki he Potungāue Fakamaau'anga ke lava 'o fakakakatoe ngaahi ngāue fakalao na'e tuai mai mei he ngaahi ta'u kimu'a
- hokohoko atu e tokoni ki he Potungāue Kelekele ke fakakakatoe ngaahi ngāue kuo tuai fuoloa fekau'aki mo e kelekele

6.2 Fakamatala 'o e Patiseti Fakafuofua 2014/15 'oku fakapa'anga 'a e Ola 'o e Ngāue

Ko e konga ko 'eni ko e fakama'opo'opo. Ko e Fakamatala Fakalahi II 'oku fakamatala fakaikiiki ai 'a e ngaahi kongokonga 'o e patiseti fakataha mo e ngaahi poloseki.

6.2.1 Fakakātoa 'o e Patiseti 'i he fotunga 'o e GFS

'Oku hanga 'e he konga ko 'eni 'o 'omai 'a e fakalūkufua 'o e tu'unga lolotonga 'o e 'esitimeti 2013/14 pea mo e ngaahi fakamole fo'ou 'i he patiseti 'o e 2014/15. Ko e fakaikiiki 'oku ha ia 'i he Fakamatala Fakalahi 9.

Ko e 'uluaki ta'u 'eni kuo liliu ai 'e he Pule'anga 'a hono lipooti 'o e patiseti mei he GFS 1986 ki he GFS 2001. Ko e fotunga lipooti ko 'eni 'oku toe mahino ange ia pea fenāpasi ia mo e founa 'oku ngāue'aki fakavaha'apule'anga.

Ko e faikehekehe lahi 'o e liliu ko 'eni ke ngāue'aki 'a e founa lolotonga GFS 2001 ko e fakakalalasi 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ki hono 'analaiso faka'ekonōmika , ko hono:

- 'ave 'a e nō haohaoa ki " lalo he laine" 'a ia 'oku lekooti ia ko e koloa 'a e Pule'anga
- fakamavahe'i 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga 'oku fakahoko ki he ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga ('oku fa'a fakamatala'l 'aki pe 'a e ngaahi fakamole lalahi); mo e
- fakatahataha'i kotoa 'a e ngaahi fakamole ikai fakapa'anga ka ko e koloa pe 'a e Pule'anga.

Ko e tatau 'o e ngaahi palanisi 'o e patiseti kimu'a 'i he GFSM 2001, ko e ngaahi fiema'u ia 'a e nō haohaoa, ko e toenga ia 'o e ngaahi ngāue kotoa ki he ngaahi koloa fakapa'anga, (tautautefite pe ki he pa'anga, nō mo e ngaahi koloa fakahū mai) mo e ngaahi mo'ua (nō 'a e pule'anga). Ko e **Tēpile 6** 'oku hā ai 'a e ngaahi ngāue fakaangaanga ki he patiseti mo e ngaahi ta'u fakapa'anga hoko 'a ia 'oku ne hiki hake 'a e ngaahi fiema'u ki he toenga nō.

Tēpile 6: Palanisi Fakapa'anga Fakalukufua (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti 2013/14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga Hu Mai	251.9	350.9	302.3	437.0	406.6	405.8
Pa'anga Hu Mai mei he Tukuhaui mo e 'ikai Tukuhaui	152.3	157.3	158.8	169.4	182.0	186.7
Tokoni Pa'anga						
Pa'anga Ngaue	52.7	114.0	116.0	116.2	112.5	98.9
Pa'anga Ngaue Lalahi	46.9	79.6	27.6	151.4	112.1	120.2
Pa'anga Hu Atu	203.0	257.8	265.7	294.7	262.2	269.3
Palanisi	48.9	93.1	36.6	142.3	144.4	136.5
Toenga 'o e ngaahi koloa ma'u mai 'ikai fakapa'anga	56.6	79.1	28.0	156.0	134.6	130.6
No atu Haohaoa/Ngaahi fiema'u Faka-No	- 7.7	14.0	8.6	- 13.7	9.8	5.9
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga mo e Ngaahi mo'ua (pa'anga)	- 7.7	14.0	8.6	- 13.7	9.8	5.9

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'I he fu'u fiema'u ko ia ke fakapa'anga 'a e ngaahi palani 'oku lolotonga fakahoko ke faka'ai'ai ha ngaahi fakakaukau fo'ou ke fakamalohi'i 'aki 'a e sēkitoa taautaha pea mo vakai'i mo e ngaahi mo'ua fuoloa felave'i mo e ngaahi 'inasi 'o e pule'anga ki he vāhenga maloloo, 'e to'o 'e he pule'anga ha no ponite fakalotofonua 'i he 2014/15, 'a ia ko e fuofua nō eni 'i ha ngaahi taimi lahi. 'Oku malava foki 'eni, makatu'unga ia 'i he fakalalaka 'a e tu'unga fakapa'anga pea mo hono

fakakau 'a Tonga ni 'i he ngaahi fonua 'oku 'ikai fu'u kovi 'ene tu'unga fakanō 'a ia 'oku ha he Konga 5. Ko e hiki 'i he nō 'a e Pule'anga he 2014/15, 'e to'o e konga ia mei he tafa'aki toenga pa'anga 'i he 'akauni 'a e Pule'anga, mei he ngaahi koloa fakapa'anga 'oku ne fakafofonga'i 'a e lahi 'o e toenga nō na'e fai 'i he pa'anga ngāue ko ee 'oku fakapa'anga mei he ponite.

Ko e toenga nō 'oku fakafuofua ia ki he \$13.8 miliona 'i he 2014/15. 'I he hili ko ia 'o e fakahū mai ki he 'ekonōmika ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga 'oku 'iai 'a e fakaangaanga ke foki pe 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'anga ki he anga maheni pea toe malohi ange 'a e palanisi fakapa'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u pea holo foki mo e toenga nō ('a ia 'oku kau ai 'a e liliu he palanisi 'o e pa'anga mo e ngaahi koloa o tanaki atu ki ai mo e liliu he toenga nō).

Ko e me'afua fakapa'anga 'a e pule'anga ki he 2014/15 'oku hā ai ko e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku kei fiema'u pe toe fakapotopotoange pea pehee ai pe ki he ngaahi ta'u ka hoko mai. Ko e pole ki he Pule'anga ke feinga ke kei pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonōmika, 'o hono feinga'i ke holo 'a e toenga nō 'i he kaha'u ke tokoni ki hono fakamalohi'i mo langa hake 'a e sēkitoa taautaha mo e pa'anga hūmai 'i he ngaahi faingata'a ko ia 'oku 'asi 'i he tokolahi 'o e kakai matu'otu'a pea mo e hokohoko atu 'a e hikihiki ki 'olunga 'a e fe'au'auhi he fiema'u ha ngaahi fakahoko fatongia lelei ki he kakai 'o hange ko e mo'ui pea mo e ako.

'Oku 'iai 'a e ngaahi pole 'oku fehangaangai mo e Pule'anga 'i he ngaahi fiema'u nō 'oku ngalingali 'e holo mei he tu'unga ma'olunga 'i he 2014/15, 'aki ha \$23.6 miliona 'i he 2015/16, pea 'e toe holo 'aki 'a e 13.8 miliona ki he nō haohaoa 'o e 9.8 miliona; pea 'e a'u ki he \$5.9 miliona 'i he 2016/17. Ko e hiki 'i he fiema'u fakano 'i he 2014/15 'oku ne hūlu'l mai 'a e konga lahi 'o kaunga ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou 'a e Pule'anga ki he me'a faka'ekonōmika, fakasōsiale mo e ngaahi sēkitoa fakapule'anga 'i hono fokotu'u 'a e pa'anga nō ki he ngoue, toutai , takimamata mo e fakatupu koloa ke malava hano hiki'l 'a e ngaahi sēkitoa taautaha, tokoni'l e ako 'i Tonga ke 'iai ha kau taki lelei 'i hono 'ai mo ha pa'anga nō 'i ha totongi tupu si'isi'l ke tokoni ki hono fakapa'anga 'enau ako 'i he ngaahi ako ma'olunga ange, pea mo totongi e mo'ua 'inasi 'a e kau ngāue fakapule'anga ki he Vahenga Malolo. Ko e natula 'o e pa'anga ngāue ko 'eni ke tokoni'l e ngaahi sēkitoa 'i ha totongi tupu 'oku si'isi'l ka e lava hano totongi fakafoki 'i ha taimi nounou.

'I he 2014/15, 'oku fakahoko 'e he Pule'anga ha nō 'i ha founa 'oku ma'ama'a 'a hono totongi tupu mei he Pangike Pule 'a Mamani mo e Pangike Fakalalaka 'a 'Esia mei he pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti. 'Oku tanaki mai mo e ngaahi poloseki mei he Pangike 'a Mamani ki hono fakapa'anga 'a e ngāue fakavavevave ki he ki hono langa 'o e ngaahi fale ne maumau 'i Ha'apai 'ehe saikolone 'leni. 'Oku 'i ai 'a e nga'unu ki hono vaeua'l e tokoni fakapa'anga ki he pa'anga tokoni mei muli mo e nō pea 'oku ho'ata mai ai 'a e tu'unga lelei 'oku 'i ai 'a e Pule'anga 'i he 'ene holo 'a e nō mei he tu'unga faingata'a ke taa nō ki he tu'unga 'oku faingofua ange 'o fakatatau ki he ngaahi me'afua 'a e Pangike 'a Mamani. Pea ko e ola 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ko 'eni 'oku holo mei he pēseti 'e 100 ki he pēseti 'e 50 me'a'ofa pea pēseti 'e 50 'oku nō ia.

Ko e kotoa e pa'anga hūmai mo e pa'anga tokoni (pa'anga poloseki mo e pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti) 'e hiki 'aki e \$134.6 miliona 'o fakatatau ki he 'esitimeti fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14 ke \$302.3 miliona. Ko e hiki lahi ko'eni 'o makata'unga ia mei he hiki 'a e pa'anga tokoni mei muli \$124 miliona (kau ai 'a e pa'anga ngāue tokoni mei muli \$116.2 miliona mo e sino'l pa'anga tokoni mei muli \$151.4 miliona) pea 'e hiki 'aki e \$10.5 miliona pa'anga hūmai mei he pa'anga tukuha mo e 'ikai tukuha. Ko e nggahi me'a'ofa pa'anga lolotonga e 2013/14, 'oku 'i ai 'ene holo 'i he Patiseti 'aki 'a e \$50 miliona. 'I he 2014/15 'oku fakafuofua ko e ngaahi me'a'ofa mei he ngaahi hoa ngāue 'e \$267.6 miliona.

Ko e ngaahi fika 'a e Pule'anga 'oku ne fakahā mai 'a e fakafuofua 'a e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku fiema'u 'a e \$7.7 miliona ki he 2012/13 ki hono fakapa'anga 'a e to lalo 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Fonua pea mo hono toho faka'osi 'a e nō mei he Pangike Siaina (EXIM).

Ko e ola e 'Esitimeti 2013/14 ne holo'aki fiema'u nō e \$8.6 miliona pea 'oku ho'ata mai ai 'a hono fakahoko lelei 'e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga ki he ngaahi fakamole 'i he ngaahi Potungāue pea toe lelei mo hono tanaki 'o e pa'anga hū mai. 'I he ngaahi tokoni pa'anga mei muli 'oku ne fuesia e ngaahi fakamole pea malava ke tokoni ki he Patiseti ke toe kake hake e Pa'anga ngāue. Katoa e fakamole 'oku fakafuofua 'e hiki 'i he lolotonga e 2013/14, pea ko e kongā lahi e hiki koia ko e ngaahi tokoni pa'anga mei muli, kau ai e pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti mei he ngaahi hoa ngāue 'a e fonua..

'Oku toe fakatokanga'l ko e 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14 'oku tokoni ki ai 'a e toe toloi atu hono totongi fakafoki 'o e nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank) 'i he ta'u 'e nima.

6.2.1.1 Patiseti Fakalotofonua 'a e Pule'anga

Ko e fakamatala patiseti 'oku 'i he fotunga ia 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) ke fenāpasi mo e tu'unga fakavaha'apule'anga. Na'e talu 'a e lele mai 'a e fakamatala patiseti mo hono ngāue'aki 'a e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) 'o e 1986. Ko e fuofua ta'u 'eni ke ngāue'aki ai 'a e 2001. Kaekehe, 'oku tokanga lahi foki 'a e Pule'anga ki he Fakakātoa 'o e pa'anga 'oku 'i hono malumalu, mei he pa'anga hūmai fakalotofonua, nō pea mo e pa'anga tokoni ki he patiseti. Kimu'a pea toki kamata hono fakataha'i kotoa 'o e patiseti, na'e fa'a ngāue'aki pe ko e Patiseti Fakalotofonua. Ko e founa ni foki 'oku kehekehe ai 'a hono faka'asi 'o e toho e nō pea mo hono totongi mei he GFS. Ko hono totongi 'o e mo'ua 'oku lau ia ko e fakamole pea ko e toho leva 'o e nō 'oku lekooti ia ko e pa'anga hūmai ka 'i he GFS 2001, 'oku lekooti ia ko e toenga nō pe ko e nō. Ko e Fakakātoa leva 'o e fakamole pea mo e pa'anga hūmai 'oku ui leva ia ko e totongi 'o e fakamole pea mo e ma'u mai e pa'anga hūmai ke 'oua e ma'u hala mo e ngaahi lea 'oku ngāue'aki he GFS..

Ko e Fakakātoa 'o e pa'anga hūmai he patiseti 'oku (i) pa'anga ma'u fakalotofonua 'oku ha'u ia mei he pa'anga hūmai fakalotofonua (hange ko e tukuha, ngaahi totongi ngāue mo e ngaahi totongi kehe), pa'anga ha'u mei ha ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe mo hono fakatau atu 'o e ponite, fakakau atu mo e pa'anga hūmai mei he pa'anga ngāue; mo e (ii) Pa'anga tokoni ki he patiseti. 'I he kongā 5.3 mo e 8.4 'oku 'iai 'a e 'analaiso fakafehoanaki 'o e kau ngāue mo e pa'anga hūmai ki he GDP, 'o ngāue 'aki "Pa'anga hūmai Fakalotofonua" he 'oku ne fakahā'i mai ko e ha e ngaahi tukuha etc 'e lava 'e he pule'anga 'o tanaki ke ne fakapa'anga 'a e patiseti.

Ko e Fakakātoa 'o e fakamole (totongi fakamole) ko hono kongā lalahi (i) fakamole fakangāue (ko e fakamole ia ki hono fakalele 'o e ngaahi potungāue); mo e (ii) ngaahi fakamole kehe 'a ia 'oku kau ai 'a hono fakatau mai 'o ha koloa lalahi mo e totongi nō. 'I he kongā 5.3 mo e 8.4 ko e me'afua 'o e fakamole 'oku 'asi 'i he fakatātā ko e "fakamole fakangāue" he ko e me'a ia 'oku fiema'u ke fakalele 'aki 'a e ngaahi pule'anga. Ko e fakamole ki he kau ngāue ko e kongā mahu'inga ia 'i he ngaahi fakamole.

Ko e **Tēpile 7** 'oku hā ai e lahi 'o e kongā 'o e tokoni pa'anga ki he patiseti felāve'i mo e pa'anga hūmai fakalotofonua. 'Oku 'asi foki mo e kongā 'o e fakamole ki he kau ngāue 'o fakafehoanaki ki he ngaahi fakamole fakangāue ('oku hā foki 'eni 'i he ngaahi fakatātā 'i he kongā 5.3 mo e 8.4). Ko e ki'i hūlu fakapa'anga he 2012/13 pea mo e hūlu lahi 'oku fakafuofua ki he 2013/14 (mei he toloi ko ia 'o e totongi nō ki he Pangike EXIM) 'oku tokoni ia ki he palanisi 'o e pa'anga 'a e pule'anga. Ko e palanisi ko ia 'o e pa'anga patiseti (noa 'a e nounou) ki he ta'u 'e tolu 'o e patiseti 'e malava ai ke hokohoko atu 'a e palanisi 'a e pa'anga 'a e pule'anga.

Tēpile 7: Ngaahi Tefito'i Vahevahe 'o e Patiseti Fakalotofonua 'a e Pule'anga

	2012/13 (p)	2013/14 Patiseti	2013/14 (r)	2014/15 (B1)	2015/16 (B2)	2016/17 (B3)
Patiseti Pa'anga Humai (Fakakatoa Pa'anga Humai Fakalotofonua)	179.57	198.80	198.88	235.33	225.30	229.26
Fakakatoa Pa'anga Fakalotofonua tanaki	160.33	163.14	165.28	197.63	197.30	201.96
<i>Pa'anga Hu mai fakalotofonua (1)</i>	152.16	156.49	157.95	167.91	180.57	185.22
<i>Ngaahi pa'anga tokoni mo e Ponite (2)</i>	8.17	6.65	7.33	17.30	7.27	7.27
<i>Pa'anga Ngaue(3)</i>	-	-	-	12.42	9.47	9.47
Pa'anga Tokoni Patiseti (4)	19.24	35.65	33.60	37.70	28.00	27.30
Patiseti Pa'anga Hu Atu (Fakakatoa pa'anga fakalotofonua hu atu)	178.62	198.80	193.70	235.32	225.30	229.26
<i>Pa'anga Hu Atu ki he fakalele ngaue</i>	160.01	177.02	177.84	206.15	200.31	208.15
Kau Ngaue tu'uma'u mo e Kau ngaue lau'aho (6)	92.71	98.95	101.67	111.24	115.85	117.51
Totongi Koloa mo Ngaue (7)	23.90	22.59	23.41	27.68	26.83	32.88
Pa'anga Hu atu ki he Fakalele ngaue makehe (8)	43.40	55.48	52.76	67.23	57.63	57.76
<i>Pa'anga Hu Atu makehe (9)</i>	18.61	21.78	15.86	29.17	24.99	21.11
Pa'anga Mole/Hulu	0.95	0.00	5.18	0.00	0.00	0.00

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua.

- (1) fakakau ai 'a e ngaahi tukuhau kotoa, totongi ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi laiseni, ngaahi pisinisi mo e koloa 'a e pule'anga (ngaahi kulupu 'o e pa'anga hūmai 00 ki he 06) fakakau 'a e ngaahi 'ave pa'anga mo e ma'u mai 'o e pa'anga mei he fakatau atu 'o e ponite fo'ou mo e ponite motu'a 'oku hoko atu (kulupu 07)
- (2) Ko e pa'anga 'oku ma'u mai mei he pōnite pea mo e pa'anga kehe.
- (3) pa'anga ma'u mai mei he pa'anga ngāue 'o tatau pe 'a e ngaahi ngāue makehe 'a e pule'anga mo e ngaahi ngāue 'a e sēkitoa taautaha
- (4) pa'anga tokoni ki he patiseti 'o tatau pe 'a e tokoni pa'anga mo e nō (kulupu 08)
- (5) ngaahi fakamole kotoa 'o felāve'i mo hono fakalele 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga, kau ai 'a e ngaahi ngāue makehe 'a e pule'anga 'i he pa'anga ngāue.
- (6) fakakau ai 'a kau ngāue tu'uma'u mo e kau ngāue lau'aho (kulupu 10 & 11)
- (7) totongi koloa mo e ngāue (kulupu 14)
- (8) fakakau 'a e fefononga'aki & fetu'utaki (kulupu 12), tauhi mo e fakalele 'o e ngāue (kulupu 13), me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi (kulupu 15), fakamole tute ngaahi poloseki fakalalakala (kulupu 16), ngaahi nō fakapule'anga (konga 'o e kulupu 17, totongi tupu 'ata'ata pe), pa'anga talifaki (kulupu 18), pension mo e ngaahi me'a'ofa (kulupu 19)
- (9) fakatau 'o e ngaahi koloa (kulupu 20), totongi 'inasi (kulupu 21), fakamole ki he ngaahi ngāue 'a e sēkitoa taautaha mo e pa'anga ngāue (kulupu 22); ngaahi nō fakapule'anga (konga 'o e kulupu 17 'ikai kau ai e totongi tupu)

Ko e fakafuofua ki he ngaahi fakamole 'o e 2012/13 na'e ki'i holo hifo ia mei he 'esitimetri kamata. Ko e pa'anga na'e hūmai 'i he 2012/13 na'e fu'u nounou 'aupito ia he 'esitimetri kamata, makatu'unga pe mei he nounou 'a e hūmai 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti mei he Pangike 'a Mamani mo e 'ikai ke ma'u mo e 'lunioni 'a 'lulope. Ko e Fakakātoa 'o e fakamole 'a e Pule'anga 'oku fakafuofua ia 'e hiki hake 'aki 'a e \$22.0 miliona, pe ko e pēseti 'e 12.4 lolotonga e 2013/14. 'I he ngaahi ngāue kuo palani ke fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue mei muli, 'oku 'osi mahino ke ma'u 'e he Pule'anga ha patiseti 'oku palanisi fakapa'anga lolotonga 'a e ta'u 2013/14 pea mo e ta'u e tolu ka hoko.

7 FAKAMĀ'OPO'OPO

'I he hokohoko atu ai pe 'a e ngāue ke fakakakato 'ene visone mo e taumu'a ngāue 'o fakatatau ki he'ene 'Palani Fakahoko Ngāue Fakalalakaka' ma'a e fonua, 'i he kaveinga ke fakatupulekina 'a e kafataha mo e kakai pea mo e ngaahi kupu fekau'aki katoa ke langa e fonua pea mo e sōsaieti. 'I he vakai ki he ta'u 'e tolu mo e konga eni 'o 'ene faifatongia, 'oku tau fakamo'oni ne 'ikai ko ha fononga 'I ha hala tokamālie, 'i he'etau fehangaangai mo e ngaahi fakafe'ātungia 'o e fononga'anga, pea ki he taimi kuopau ke fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni mamafa mo faingata'a. Ka 'i he tokoni mo e tatakai 'a e 'Otua Mafimafi, pea kei poletaki mo e kitaki 'o e fatongia, ne kei malava ai pe 'a hono matatali pea mo hono fakahoko lelei 'a e visone mo e ngaahi taumu'a ngāue ki he fakalalakaka, 'a ia 'oku lava 'o tala e tu'unga kuo tau a'usia mei he ngaahi me'afua 'o e 'Taumu'a Langa Fakalalakaka e Mileniume' pea mo e ni'ihi 'o e ngaahi sēkitoa ngāue ki he 'ekonomika 'a e fonua. Ko e konga eni 'o e ngaahi me'a lalahi ne lava 'o fakahoko:

- **Fakalalakaka ki he ngaahi ngāue lalahi** (Ko e sēkitoa langa 'oku ne tatakai e tupu pea mei he ngaahi ngāue faka'ekonomika 'i he fonua. Ko e ngaahi ngāue lalahi, 'oku kau ai e poloseki ki he Keipolo mo e fetu'utaki ke tokoni ki he lelei mo vave pea ma'ama'a e fetu'utaki, ko e ngāue ki hono langafo'ou 'o Niua pea mo Ha'apai hiliange e peaukula mo e saikolone ko 'leni pea kau ai pe mo e tokoni ki he ngaahi sēkitoa kehe, ko e fakakakatoe langa fo'ou 'o e falemahaki, fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna mo e hala, ma'u'anga ivi mei he la'a, fakalelei ki he vai, uafu pea mo e kautaha vakapuna.
- **Ke longomo'ui 'a e tākaua 'a e Pule'anga mo e ngaahi sēkitoa taautaha** (Tokoni fakapa'anga ki he sēkitoa faka'ekonomika: 'oku ha mai e fakalalakaka 'i he lahi e ngoue 'oku hū atu ki tu'apule'anga, pehe ki he pa'anga hūmai mei he takimamata, lālānga, ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono fakatupulekina e sēkitoa Toutai pea mo e sēkitoa ki he ngaahi ngāue'anga iiki, hokohoko atu 'a e ngāue ki hono tokonia e sēkitoa taautaha 'o kau heni mo e fa'unga pule lelei ki he ngaahi kautaha fakapisinisi 'a e Pule'anga.
- **Ke kaunga malohiange 'a e kakai 'o e kolo** (Tokoni fakapa'anga ki he sipoti, polokalama fakafetongi kaungāue ki 'Aositelelia pea mo Nu'usila pea mo hono kamata'l 'o e ngāue ki hono tokanga'l 'o e kau touleleleka mo e fanau faingata'a'ia.
- **Malava ke hiki 'a Tonga ni mei he tu'unga pelepelengesi ne 'i ai he nō mo e totongi mo'ua ki ha tu'unga 'oku faingamālie ange ki he nō**, 'o makatu'unga 'i hono fakatokanga'i e ngaahi ngāue fakalelei kotoa 'oku fakahoko 'e he pule'anga. 'Oku kau heni 'a hono pule'i lelei e tu'unga fakapa'anga mo e nō ke kei 'i he tu'unga fakafiemālie.
- **Hiki 'a Tonga mei he kulupu 'o e ngaahi fonua ko 'enau tu'unga pa'anga hūmai 'oku ma'ulalo ange 'i he tu'unga lotoloto**, ki he tu'unga 'oku ma'olunga ange 'i he tu'unga lotoloto: 'oku fakahā eni 'i he hokohoko atu ke tupu 'a e Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha (GNI/capita) 'a Tonga 'o ma'olunga ange, 'i hono fakafehoanaki ki he'etau ngaahi fonua kaunga'api

'E kei hokoatu ai pe 'a e pule'anga 'i hono paotoloaki e ngaahi ngāue fakalelei kotoa kuo 'osi fakahoko. 'Oku kau ai e ngaahi ngāue fakalelei ke a'usia ha ngāue fakapule'anga 'oku mālohi. 'E kei hokoatu ai pe 'a e feinga 'a e Pule'anga ke fakalalakaka ai pe 'a e ngāue lelei mo e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi fakalelei 'oku fakahoko. 'Oku kau heni e hokohoko atu hono toe fokotu'utu'u mo e fakalelei ke fakatupu ha ngāue fakapule'anga lelei ange. 'Oku hokohoko atu 'a e ngāue ma'ongo'onga ki he ngaahi Potungāue ke ngau'aki e palani fakata'u tolu fo'ou pea mo e patiseti, 'i loto he patiseti taimi lotoloto, 'a ia 'oku fakataumu'a ke ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'i he 'enau ngaahi tefito'i taumu'a ngāue fakatatau ki he pa'anga 'oku vahevahe atu 'e he Pule'anga ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue.

Ko e ngaahi pole mahu'inga 'oku toe 'oku fiema'u ke tokanga'i hono pule'i hange ko e levolo 'o e nō, ko e vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga 'oku ne uesia e patiseti ngāue 'a e ngaahi Potungāue pea mo e fakafalala ki he tokoni pa'anga fakapatiseti 'i he ta'u 'e 3 ki he 5 ka hoko. Ko e tali, 'oku fakamahino mai 'e he Patiseti 'a e tukupā fakapule'anga ke tokanga ki he ngaahi sēkitoa fakatupu 'o e 'ekonōmika ke fakaakeake e tupu faka'ekonōmika, vakai'i mo fakasi'isi'i e sēkitoa fakapule'anga; pea 'oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e hiki hake e tokolahi 'o e kau to'ulekeleka 'oku masivesiva mo tu'u lavea ngofua ki he ngaahi faingata'a'ia 'i ho tau sōsaieti pea 'oku nau fiema'u 'a e tokanga mavahe pea mo e tokoni.

'Oku tau tui 'e tokoni e Patiseti ko eni ke langa'i 'a e pule'anga mo e fakalalakaka 'a Tonga ki he tu'unga ma'olunga ange 'i he fengāue'aki lelei mo e ngaahi hoa ngāue.

8 FAKAMATALA FAKALAHI 1: TAUMU'A MO E OLA KI HE KAHA'U 'O E LANGA FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO E SŌSAIETI

8.1 Ko Māmāni Lahi pea mo hotau Ngaahi Fonua Kaungā'api

8.1.1 'Ata Mei he Ngaahi Fonua Lalahi

Fakatatau ki he fakamatala fakamuimui taha 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF) 'i Sanuali 2014 'i he'enau fakamatala ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o mamani ki he kaha'u, na'e tu'u pe 'i he tu'unga faka fiemalie 'i he konga ki mui 'o e 2013 pea na'e fakafuofua ke tupu 'aki 'a e pēseti 'e 3 'i he 2013/14 – 'a ia ko e liliu eni mei he'ene tu'uma'u 'i he pēseti 'e 3.6 'i he fakamatala 'i 'Okatopa 2013.

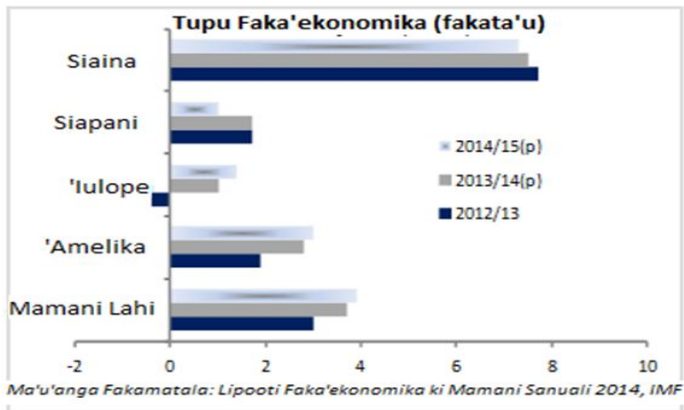
'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e tu'unga faka'ekonōmika 'a 'Amelika 'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 2.8 'i he 2013/14 ko e hiki 'aki eni mei he pēseti 'e 1.9 'i he 2012/13. Ko e tupu ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he fiema'u fakalotofonua, pea kau atu ki ai mo e konga 'i he holo 'i he fokotu'utu'u faka'ekonōmika 'o ne uesia ai 'a e ngaahi aleapau 'i he patiseti lolotonga.

'Oku lelei ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'i he ngaahi fonua 'Iulope pea 'oku fakafuofua 'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e taha 'i he 2013/14. Neongo na'e lekooti ki mui ni mai 'a e tupu 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a Sipeini ka 'oku 'ikai hokohoko 'a e fakaakeake ko 'eni he 'oku kei ngavaivai pe 'a e tupu faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua 'e ni'ihiki. Ko e ma'olunga ange 'a e nō 'i he pule'anga mo e taautaha, mo e uesia 'i he tu'unga fakapa'anga 'oku ne ta'ota'ofi ai 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua, ka 'i he taimi tatau ko e koloa hū atu ki tu'apule'anga 'e tokoni lahi ki he tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua ni.

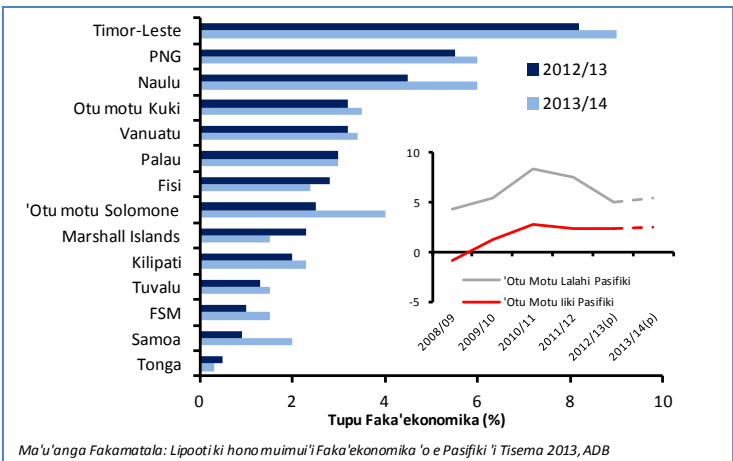
'I **Siapani**, 'oku fakafuofua 'e ki'i tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika mei he fakafuofua 'i 'Okatopa 2013. Ka neongo ia ko e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonōmika fakataimi ki he fonua 'oku totonu ke 'i ai 'ene kaunga ki he holo 'a e hiki 'i he tukuhau ngāue'aki 'i he konga kimu'a 'o e 2014 pea makatu'unga ai 'a e tu'u ma'u 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ta'u 'i he pēseti 'e 1.7.

Ko e tupu faka'ekonōmika 'i Siaina na'e kake hake 'i he konga ki mui 'o e 2013, makatu'unga mei he vave 'a e tupu 'i he 'inivesimeni. 'Oku 'i ai 'a e sio ko e ki'i tupu fakataimi pe 'eni ko e'uhi ko

Fakatātā 8 : Tupu Faka'ekonōmika (fakata'u, %)

Fakatātā 9: Tupu Faka'ekonōmika 'i he Pāsifiki

e ngaahi me'afua ki he ngaahi tu'utu'uni faka'ekonōmika 'oku fakataumu'a ia ke toe holo ange 'a e totongi tupu 'i he ngaahi nō pea ke hiki hake 'a e totongi 'o e ngaahi koloa lalahi.

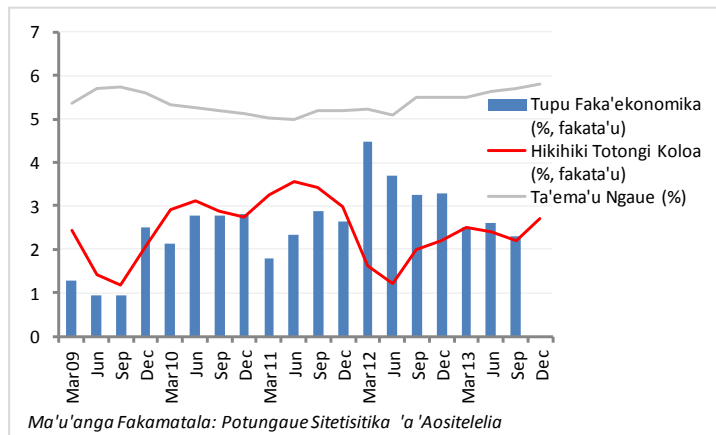
8.1.2 'Ata 'o e Ngaahi Fonua Kaungā' api

Fakatatau ki he fakafuofua 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia (ADB) ki he GDP 'i he Pasifiki⁶, na'e meimei ke tupu 'aki 'a e 'avalisi pēseti 2.5 'i he 2013/14 talu mei he 2010/11. Ka, 'oku kau 'a Tonga 'i he fonua 'e 6 'i he Pasifiki 'oku nau kei tupu ma'ulalo 'i he 'avalisi ko ia.

Ko 'Aositelēlia⁷ ko e taha ia 'a e ngaahi hoa tokoni ngāue fakalalakala 'a Tonga, 'a ia na'e tupu pēseti 'e 3.7 'i he 2011/12 pea ko e fakafuofua ki he 2012/13 'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 2.5 makatu'unga peia mei he ngaahi me'a 'i tu'a ange mei he fonua (holo 'i he tupu faka'ekonōmika 'a Siaina) mo e fakalotofonua (fakatahataha'i 'o e ngaahi tu'utu'uni).

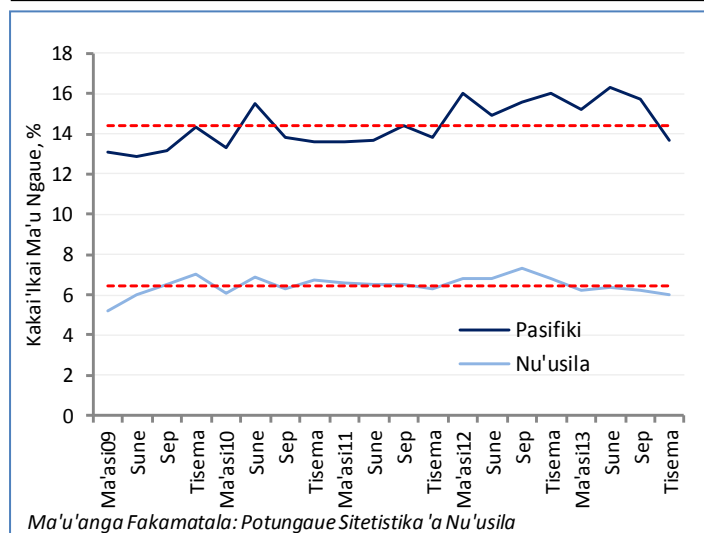
Ko e hikihiki 'i he totongi koloa ne makatu'unga ia 'i he mamafa ange 'a e totongi fale, mo'ui mo e ako foki. Na'e a'u ki he pēseti 'e 5.8 'a e tu'unga 'o e kakai 'ikai ma'u ngāue 'i Tisema 2013 pea 'oku toe ma'olunga ange eni 'i he 2009. Ko e holo 'i he mahu'inga 'o e Pa'anga 'Aositelēlia, holo 'i he totongi tupu 'i he nō, pea lelei ange pisinisi mo e lotolahi e konisiuma ke fakahoko ngaahi fakamole, 'oku hoko eni ke ne tokoni'i 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he kaha'u vave mai.

Fakatātā 10: Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o 'Aositelēlia

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a 'Aositelēlia

Fakatātā 11: Tu'unga 'Ikai Ma'u Ngāue 'a e kakai Pasifiki 'i Nu'usila

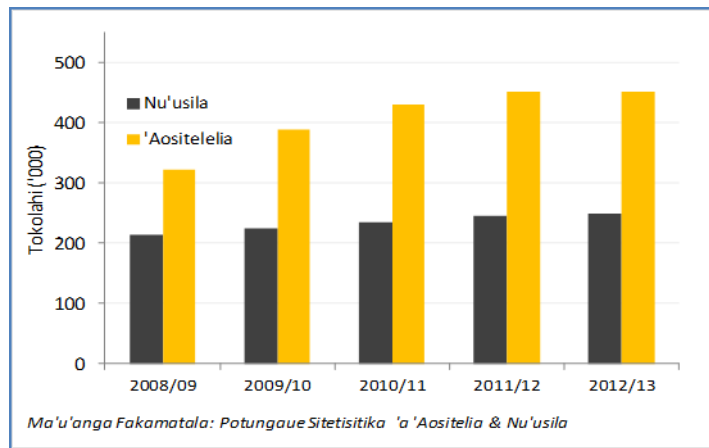
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Nu'usila

⁶ Ikai kau ai a PNG mo Timor-Leste

⁷ Ma'u'anga Fakamatala: Sivi'i faka'ekonōmika 'a e Pasifiki Tisema 2013, Pangike Fakalalakala 'a 'Esia

Ko Nu'usila 'oku kau foki mo ia 'i he taha 'o e Ngaahi Hoa Tokoni Ngāue ki he Fakalalaka 'a Tonga. Na'e faka'avalisi 'i he pēseti 'e 2.7 ki he ta'u 'a 'ene tupu faka'ekonōmika 'i he 2012/13 mo e 2013/14, 'a ia na'e makatu'unga 'i he ma'olunga ange 'a e ngaahi fakamole fakataautaha mo e ngaahi ngāue langa tupu mei he mofuike na'e hoko 'i Nu'usila. Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe ke holoki 'a e hikihiki 'i he nofo totongi mo e ngaahi totongi koloa, 'a ia na'e fakahoko ai 'e he Pangikē Pule 'a Nu'usila ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakangatangata e ngaahi nō felave'i mo e ngaahi nofo fale pea 'oku hangehange ke kamata 'i he ta'u fo'ou. Ko e nga'unu 'i he ngaahi tu'utu'uni ni ko 'eni mo e toe malohi ange 'a e pa'anga Nu'usila te ne malava ke toe holoki hifo 'a tupu faka'ekonōmika. 'Oku pēseti 'e 6 'a e fakakātoa 'o e kau ta'e ma'u ngāue 'i Nu'usila, pea ko e tokolahi taha ai ko e kakai mei he Pasifiki, ka neongo ia na'e a'u pe ki he pēseti 13.7 'i Tisema 2013 – fakalaka si'i hake he ne kei 'i lalo pe ia fakahoa ki he 'avalisi 'o e ta'u 'e fa kuo hili (laine totitoti kulokula) 'aki 'a e pēseti 'e 14 'i he

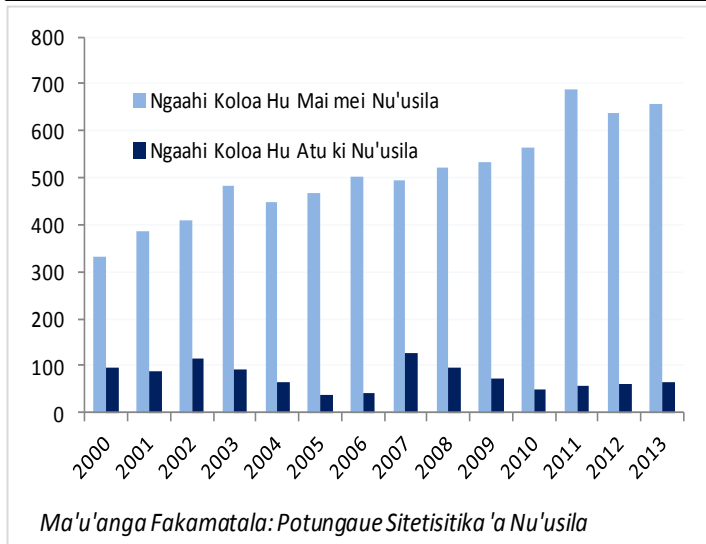
Fakatātā 12: Tokolahi e kau folau'eva ki he Pasifiki

kuata.

Na'e fakautuutu ai pe 'a e ola lelei 'a e Takimamata 'i he Pasifiki⁸ makatu'unga pe mei he tokolahi ange 'a e kau folau'eva'eva mai mei Nu'usila mo 'Aositelēlia ki he 'Otu Motu Kuki, Fisi, Ha'amoā, Tonga pea mo Vanuatu 'i he ta'u mai 'e nima kuo hili, ka na'e mei tatau pe 'a e tokolahi 'o e kau folau 'eva'eva mai mei Nu'usila pea ko 'Aositelēlia na'e holo 'aupito 'i he kongā ki mui ni pea na'e lekooti meimei 'ikai ha tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'i he 2012/13 mei he ta'u ki he ta'u –

Fakatātā 13: Fefakatau'aki 'a e Pasifiki mo Nu'usila (NZ\$miliona, fakakātoa mei Sanuali – 'Akosi)

fakataha pe mo e nganga'ehū 'i he tupu faka'ekonōmika 'a Nu'usila mo 'Aositelēlia . Ka neongo ia, ko e fakamatala faka muimui taha 'i he kongā ki mu'a 'o e 2013/14 ne 'osi kamata ke ha mai 'a e faka'ilonga lelei 'a ia ko e pēseti 'e 66 'o e kau folau'eva'eva mai ki he Pasifikime i Nu'usila, pea pēseti leva 'e 56 mei 'Aositelēlia 'o e kātoa 'o e folau'eva'eva 'i he ta'u kuo 'osi. 'Oku faka'avalisi leva ko e kau folau'eva'eva mai ki Tonga ni ko e pēseti 'e 7 mei Nu'usila pea pēseti 'e 3 mei 'Aositelēlia 'i he ta'u 'i hono fakahoa ki he ngaahi fonua kehe 'i he Pasifiki. Ko Fisi pe 'oku lahi taha 'a hono folaua 'e he kau folau'eva'eva meimei 'i he pēseti 'e 40 mo e 70 'i he ta'u.

⁸ Kau heni 'a e 'Otu Motu Kuki, Fisi, Ha'amoā, Tonga mo Vanuatu

Na'e fu'u ola lelei 'aupito 'a e lahi 'o e pa'anga 'ofa mai mei he famili mei muli ki he Pasifiki(Tonga mo Ha'amoā), tautautefito ki Tonga ne hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 5. Ko e hiki ko 'eni 'i he 2012/13 na'e makatu'unga ia 'i he toe ma'olunga ange 'o lahi hake 'i he pēseti 'e 50 'a e kakai ne kau atu ki he polokalama ngāue toli 'i Nu'usila, hili ia 'ene holo meimei pēseti 'e 30 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e fakamatala faka muimui taha 'i he kongā ki mu'a 'o e 2013/14, ne hā mahino mai ai 'a e toe lelei ange pa'anga 'ofa mai mei he famili 'i muli, 'a ia ne hi'iki 'aki e pēseti 'e 5 mei he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi. 'Oku toe fakamatala fakaikiiki 'i he kongā 8.5 'a e ngaahi fika 'i he pa'anga 'ofa mai hotau kātoa mei muli.

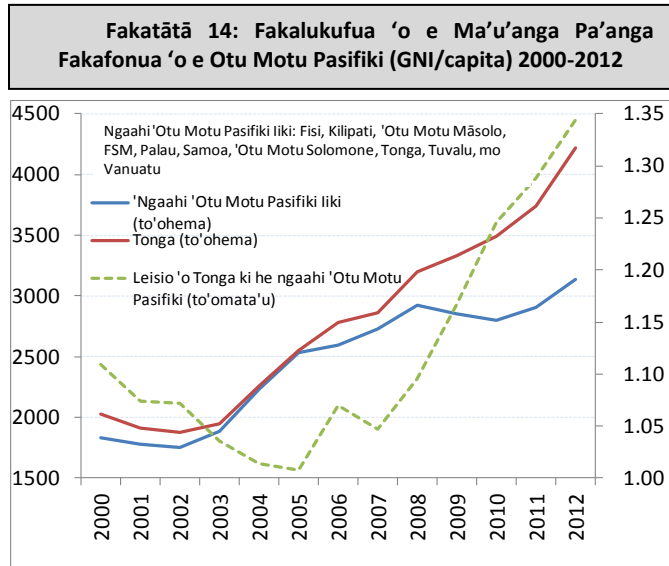
Na'e holo 'aki e pēseti 'e 13.4 (fakahoa mei he ta'u ki he ta'u) 'a e koloa hū atu mei he Pasifikiki 'Aositelēlia 'i Sanuali – 'Akosi 2013. Ko e kongā lahi 'o e koloa ko 'eni ko e hū atu mei Papua Niukini 'a ia 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 90. Ka ko e tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i 'Aositelēlia pea mo e toe ma'ulalo ange 'o e totongi 'o e koloa 'i tu'apule'anga, 'a ia 'oku ne toe fakavaivai'i ange 'a e mahu'inga 'o e lolo hū atu mei Papua Niukini. Ko e tupu 'i he koloa hū mai mei 'Aositelēlia ki he Pasifikina'e meimei levolo tatau pe 'i he 'uluaki māhina 'e 8 'o e 2013 'i hono fakahoa mo e ta'u kuo 'osi. Ko ia ai, ko e palanisi 'o e fefakatau'aki koloa 'i he Pasifiki ne holo lahi 'aupito mei he hūlu'aki 'a e AUD\$307 miliona (Sanuali – 'Aokosi 2012) ki he AUD\$32 miliona 'i he vaha'a taimi tatau 'i he 2013.

Ko e fakakātoa 'o e koloa hū atu mei he Pasifiki ki Nu'usila ne hiki 'aki 'a e pēseti 'e 1.9 (Sanuali – 'Aokosi 2013) 'i hono fakahoa ki he vaha'a taimi tatau 'i he 2012. Ko e hiki ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he lahi 'o e maka koloa hū atu mei Naulu 'i he vaeua'anga 'o e ta'u 'a ia ne mei fetamate'aki pea mo e holo 'i he hū atu 'o e koloa me'akai mei Fisi mo Papua Niukini. Na'e hiki 'aki e pēseti 2.5 (fakahoa mei he ta'u ki he ta'u) 'a e hū koloa mei Nu'usila ('ikai kau heni 'a e ngaahi koloa 'oku uta mai o fou 'i ha fonua pea toki a'u ki he fonua 'oku 'ave ki ai) 'i he 'uluaki māhina 8 'o e 2013. Ko e fe'amokaki koia 'i he fefakatau'aki 'a e Pasifiki mo Nu'usila na'e toe kovi ange 'aki e fe'amokaki pa'anga Nu'usila 'e 592 miliona mei he fe'amokaki pa'anga Nu'usila 'e 577 miliona lolotonga hono fakafehoanaki 'i he 2012.

Ko e totongi 'o e lolo na'e ma'olunga 'aupito 'i he māhina 'e 16 'o a'u ki Sepitema 2013. Ko hono totongi 'oku faka'avalisi ki he pēseti 'e 2 ki he 'uluaki māhina 'e 9 'o e ta'u 'a ia na'e kei ma'ulalo ange pe ia 'i he taimi pehe ni he ta'u kuo 'osi. Ko e mahu'inga 'o e koloa me'akai 'i Sanuali – Sepitema 2013 na'e ma'ulalo 'aki e pēseti 'e 7 (fakahoa mei he ta'u ki he ta'u), pea ko e totongi 'o e lolo ngaahi mei he niu pea mo e papa na'e holo. 'Oku fakafuofua 'e holo e totongi 'i he koloa ni 'o a'u ki he ta'u fo'ou, mo e 'amanaki 'e toe lelei ange 'a hono tufaki atu 'o e lolo pea 'e pehee aipe 'i he Hahake Lotoloto.

8.1.3 Tupu Faka'ekonomika 'a Tonga 'i hono Fakahoa mo e Ngaahi Fonua he Pasifiki

Ko e faingata'a ko ia mei he moveuveu ne hoko 'i he 2006, mo e holo 'i he tu'unga faka'ekonōmika na'e makatu'unga ia 'i he 'osi e ngaahi langa na'e fakapa'anga 'e he nō Siaina, 'alu fakataha ia mo e fu'u fiema'u vivili ke toe lelelange tu'unga 'o e nofo'anga, 'o makatu'unga ai 'a e fu'u tokanga mavahe ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a Tonga. Ko e fengāue'aki vaofi ange 'a Tonga mo e ngaahi fonua 'Esia, 'oku hā mei ai 'a e 'ikai fu'u fenapasi 'a hono fakahoa 'a 'enau tu'unga faka'ekonōmika pea mo Tonga ni. Ko Tonga ko e ki'i motu si'isi'i⁹ 'a ia 'oku tu'u 'i he uhouhonga 'o e Pasifiki pea mo e tokosi'i e tokolahi 'o e kakai pea mo e si'isi'i 'a e ngaahi koloa fakalotofonua.

Ma'u'anga Fakamatala: Pangike 'a Mamani

Tēpile 8: 'Avalisi 'o e tupu (%) 'i he Totongi Totonu 'o e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'a Tonga mo e Ngaahi Fonua Kehe 'i he Pasifiki

Piliote	1982-2012	1982-1991	1992-2001	2002-2011	2008-2012
'Otu Motu iiki Pasifiki	2.0	1.3	2.6	1.8	1.4
Tonga	1.9	2.3	2.6	1.4*	2.2

*ko e 2002-11 kapau na'e tupu 'aki 'e Tonga e pēseti 'e 0 ka 'ikai ko e pēseti 'e 4 'e mei 'avalisi pe 'i he pēseti 1.8
Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē 'a Mamani

'Oku 'ikai ke fakakau 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai 'i he tupu 'a e GDP. 'I he ngaahi ta'u ki mui ni mai, na'e tuai 'aupito 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai Tonga. Fakatātā 'aki eni, 'i he ngaahi fonua 'e ni'ihi 'i he Pasifiki 'oku totonu ke tupu pēseti 'e 2 ma'u pe he ta'u ko e feinga pe ke tauhi ke tu'uma'u 'a e 'avalisi ma'u'anga pa'anga 'a e tokotaha he ta'u. Ka ko Tonga, 'oku fiema'u pe ke tupu pēseti 'e 0.25 he ta'u 'a e GDP. 'I he ta'u 'e 30 ki mui ni mai ko e GDP 'a Tonga ki he fo'i 'ulu na'e fakalalaka 'aupito mei he pēseti 'e 40 'o e 'avalisi ki he pēseti 'e 130. 'A ia 'oku hā mahino mai mei heni neongo pe 'ene fetō'aki, ka 'oku 'i ai pe 'a e ki'i fakalaka ki mu'a. Ko e Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua(GNI) ki he fo'i 'ulu ko e taha ia 'o e me'afua mahu'inga he 'oku ne fakakau 'e ia mo e ma'u'anga pa'anga mei muli 'a ia 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia 'i Tonga he 'aho ni. Na'e fakaakeake lelei pe 'a e GNI ki he fo'i 'ulu hili 'ene holo 'i he ngaahi ta'u si'i. Mei he 2007 ko e GNI ki he fo'i 'ulu 'i Tonga na'e fakalaka 'aupito ia he ngaahi fonua kehe 'i he Pasifiki, 'o ne

⁹ Fisi, Kilipati, 'Otu motu Masolo, Ngaahi motu fakatahataha 'o Melanisia, Palau, Samoa, Solomone, Tonga, Tuvalu mo Vanuatu.

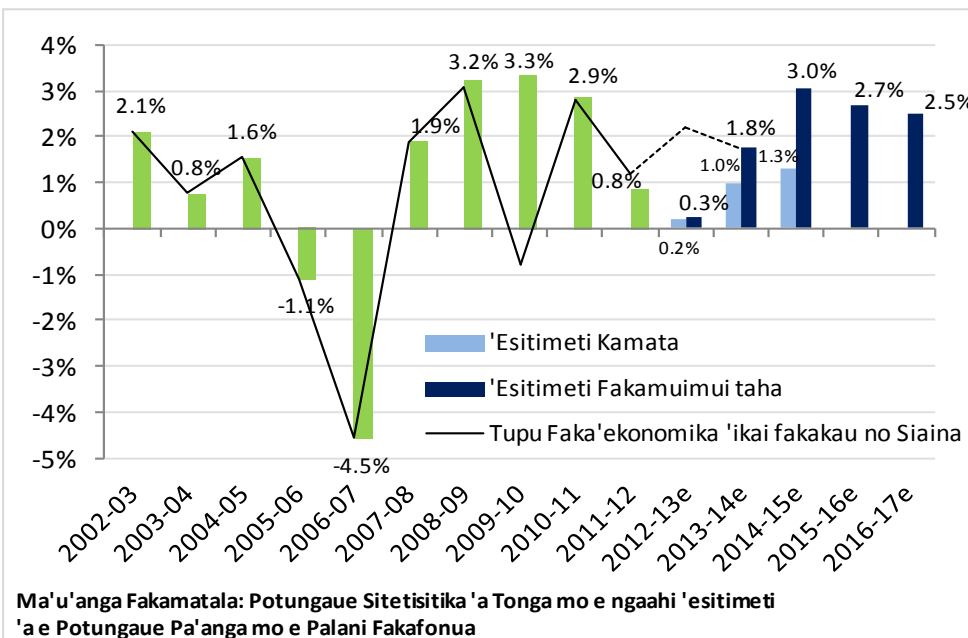
kake'i hake ai 'a Tonga ki he pēseti 'e 35 'o ma'olunga ange ia 'i he 'avalisi 'o e ngaahi fonua he Pasifiki.

I he'ene ha 'I he konga 8.8, na'e fika 'uluaki ai 'a Tonga ni 'I he Pasifiki 'I he'ene fakahoa ki he ngaahi Fonua 'o e Pasifiki fakatatau ki he lipooti ko ia 'a e Pule'anga Fakatahataha 2012. Ko e me'afua 'o e Fakalalakala e nofo e Tangata ko e 0.710 (fika 95 'I he Fonua 'e 186 fakakatoa) pea fakafehoanaki ki he avalisi 'o e Pasifiki 'a ia ko e 0.683. Ko e fakafuofua ki he lahi 'o e mahu'inga e GDP (fakakau ki ai e totongi hikihi koloa) ki he 2012/13 'oku fe'unga mo e T\$806.9 miliona, pe ko e T\$7,792 ki he tokotaha 'i he ta'u. 'Oku tupunga leva mei heni hono fakakau 'a Tonga ki he kulupu 'o e ngaahi fonua ko 'enau tu'unga ma'u'anga pa'anga 'oku ma'olunga ange 'i he tu'unga lotoloto.

Lolotonga 'a e hanga 'e he ngaahi fakamatala ko 'eni 'o tokoni'i 'a Tonga ke a'u ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange, 'oku kei tu'u talifaki pe 'a e Pule'anga ke ngāue fakataha mo e kakai 'o Tonga ke fekumi atu ki ha ngaahi 'ilo fo'ou mo ha founa ke toe lahi ange 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga mo e ngaahi faingamālie ke tokoni'i 'a e kau faingata'a'ia.

8.2 Ngaahi Fakalalakala Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale ki mui ni mo e Vakai ki he Kaha'u 'o Tonga

Fakatātā 15 Tupu Faka'ekonōmika mei he 2002/03 – 2016/17 (fakafuofua) 'i hono fakakau/ 'ikai fakakau 'a e nō ki he langa 'o Nuku'alofa mo e fakalelei ki he ngaahi hala Pule'anga

Kuo lekooti ha tupu faka'ekonōmika ma'olunga 'o faka'avalisi 'i he pēseti 'e 3.2 'i he ngaahi ta'u hokohoko eni 'e tolu (kamata mei he 2008/09), ko e ola ia 'o e langa 'o e Pisinisi Senita 'o Nuku'alofa (CBD), ngaahi langa lalahi na'e fakapa'anga mei he nō mei Siaina pea mo e ngaahi poloseki kehe pe na'e fakapa'anga 'e he ngaahi hoa tokoni ngāue fakalalakala mei muli

'O hangē ko ia na'e 'osi fakafuofua kimu'a, 'e holo lahi e tupu faka'ekonōmika fakataha mo e 'osi 'a e ngaahi langa lalahi koia na'e fakapa'anga mei he nō Siaina. Ka neongo ia, ko e fakafuofua lolotonga 'oku pehe na'e 'ikai ke matu'aki to lalo 'a e tupu faka'ekonōmika 'o hangē koia na'e 'osi 'amanaki pe 'e pau ke hoko. Ko e fakafuofua ki he lahi 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua (GDP) ki he 2012/13 ko e \$806.9 miliona, pe ko e \$7,792 ki he tokotaha 'i he ta'u.

Na'e kau foki 'a hono fakataumu'a 'a e ngaahi langa ko ia na'e fakapa'anga mei he nō Siaina, ke tokoni ke toe vave ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'o fakahoa ki ha tu'unga kapau na'e 'ikai kau ai 'a e nō. 'I he 'ene pehe, lolotonga e ngaahi ta'u na'e fakahoko 'ai 'a e ngaahi langa ni, 'a ia 'oku fakahā atu 'i he **Fakatātā 15**: ko e tupu faka'ekonōmika 'o fakakau ai 'a e nō na'e hokohoko pe 'a 'ene tupu, 'o ma'olunga ange ia 'i he tupu faka'ekonōmika 'ikai fakakau ki ai 'a e nō. Ka, 'i he hili e ngaahi langa ni, 'oku fakafuofua leva 'e kehekehe 'a e ongo tupu faka'ekonōmika ni (pe ko e tupu fakakau/ tupu 'ikai fakakau e nō - 'o hangē koia na'e 'osi 'amanaki pe kimu'a 'e hoko), pea foki 'o tatau 'i he 2013/14.

'Oku fakafuofua 'e toe malohi ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai; 'o makatu'unga eni mei he ngaahi langa lalahi 'e fakahoko 'i Ha'apai, fakataha foki mo e hokohoko atu e ngaahi fakalalakaka 'oku hā mai mei he ngaahi sekitoa kehe. 'Oku faka'amu 'a e pule'anga ke kei tauhi e ngaahi fakalalakaka faka'ekonōmika ni, ka 'oku kei hokohoko atu pe 'a e fehanganagai 'a e fonua mo e ngaahi faingata'a faka'ekonōmika mo fakasōsiale. Tupu pe eni mei he 'ene tu'u lavea ngofua mo e fakangatangata hono ivi fakapa'anga ko e ko e'uhi ko 'ene si'isi'i mo mama'o mei he ngaahi māketi 'i tu'a pule'anga. Pea toe tanaki atu ki ai, 'oku fika ua 'a Tonga 'i he Pasifiki'a e ma'olunga 'ene tu'unga tu'u lavea ngofua ki ha hoko mai ha ngaahi fakatamaki fakaenatula. Fakatātā 'aki pe 'a e toki tofanga ni 'a e 'otu motu Ha'apai 'i he ngaahi fakatamaki na'e fakahoko 'e he Saikolone ko 'Ieni. Ko e ngaahi langa leva koia 'e fakahoko 'i Ha'apai 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e pēseti 'e 10 'o e GDP. Pea fakatatau ki he founga koia 'oku fika'i 'aki 'a e GDP, 'e malava ke toe fakatupulaki 'a e tu'unga faka'ekonōmika, 'o tupu mei he ngaahi fakamole koia 'e ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga tokoni mei muli.

'Oku makatu'unga leva mei he ngaahi 'uhinga ni, fakataha mo e tu'unga fakapolitikale fo'ou lolotonga, 'a e taumu'a 'a e pule'anga ke toe mateuteu ange ke ne malava matu'uaki e ngaahi faingata'a ni, ka e ngāue'aki ha kau ngāue fakapule'anga 'oku lava toe fakahoko lelei ange ngāue ma'a e kakai. Tanaki ki ai, 'oku feinga 'a e pule'anga ke faka'ai'ai ke toe malohi ange 'a 'ene va fengāue'aki mo e sekitoa taautaha, ngaahi hoa tokoni fakalalakaka mei muli ka e pehe foki ki he'enee ngaahi hoa ngāue kotoa pe.

8.3 Ngaahi Fakalalakaka Fakasekitoa 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua(GDP)

'Oku hā 'i he **Tēpile 9** 'a e ngaahi fika 'esitimeti 'oku fakafuofua 'aki 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa tefito 'e tolu 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP), 'o a'u ki he 2011/12. Hili ia, ko e ngaahi fika ki he ta'u 'e tolu hoko mai, 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi fakafuofua 'i he tu'u lolotonga. Ka e Fakatatau ki he kei fiema'u ke toe lelei mo ala ma'u ange 'a e ngaahi fika me'afua faka'ekonōmika, ke malava fakahoko ha fakafuofua kakato ki he tu'unga faka'ekonōmika 'i he ngaahi ta'u hili e 2014/15. Ko ia ai, ko e ongo ta'u 2015/16 mo e 2016/17 'oku fakafuofua ai ke toe foki 'a e tupu faka'ekonōmika fakalukufua ki he tāketi fe'unga mo e pēseti 'e 2.5 (*hā 'i he **Fakatātā 15***).

Tēpile 9: Tupu Faka'ekonōmika mo'oni 'i he Ngaahi Sekitoa Tefito (GDP)

	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13e	13/14e	14/15e
Sekitoa Ngōue, Toutai, Vao'akau (17%)*	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	0.2	1.3
Sekitoa Fakatupu Koloa (19%)*	12.9	11.6	5.5	1.2	-4.9	4.0	7.8
Sekitoa Ngaahi Ngāue (54%)*	0.8	1.0	1.8	0.5	0.3	1.4	2.0
Tupu Faka'ekonōmika Fakalukufua**	3.2	3.3	2.9	0.8	0.3	1.8	3.0

e-'esitimetī lolotonga

**lahi 'o e pēseti tokoni ki he tupu faka'ekonōmika fakalukufua*

***GDP 'i he totongi fakamaketi (kau ai totongi tukuhaui & tokoni 'a e pule'anga, fe'unga mo e 10% 'o e GDP)*

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga, Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.3.1 Sekitoa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau

Tēpile 10: Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau (%)

	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13e	13/14e	14/15e
Ngōue	1.3	-1.9	-0.3	3.5	2.2	0.4	1.2
Toutai	-17.1	19.3	4.2	-9.6	17.9	-1.0	2.0
Vao'akau	3.0	-9.0	72.4	-25.7	-17.3	0.3	0.3
Ngōue, Toutai, Vao'akau	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	0.2	1.3

e-'esitimetī lolotonga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga, Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku kau ki he sekitoa ngōue 'a e ngōue, vao'akau mo e toutai, 'a ia 'oku kei hoko pe ko e ma'u'anga mo'ui mahu'inga ma'a e kakai Tonga 'o hangē ko e tokangaekina 'o e mahū 'o e me'atokoni, tufaki 'o e koloa mo e hoko ko ia ko e malu'i ki he tu'unga 'o e nofo fakasōsiale lolotonga 'a e taimi faingata'a. 'Oku fakafuofua ke fe'unga 'a e sekitoa ngōue mo e 17% 'o e Mahū'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP).

Ko e tupu faka'avalisi ki he ta'u 'a e sekitoa ngōue, toutai mo e vao'akau 'i he ta'u 'e fa kuohili 'o a'u ki he 2011/12 na'e fe'unga mo e pēseti 'e 0.4. 'I he 2012/13 na'e toe kake hake 'a e sekitoa ni 'aki e pēseti 'e 3.7, tupu mei he tu'unga lelei 'a e sekitoa ngōue mo e toutai (lolotonga eni na'e holo 'a e sekitoa vao'akau tupu mei he faka'osi'osi 'a e ngaahi uta ki muli fakakomeseiale 'o e ahi).

Neongo 'a e māmāliemāmālie ange 'a e tupu 'i he 2013/14 fe'unga mo e pēseti pe 'e 0.2, ka ko e tupu eni mei he tu'unga ma'olunga na'e 'i ai 'i he ta'u kuohili. Makatu'unga lahi eni mei he tuai ange 'a e tupu 'i he sekitoa ngōue Fakatatau ki he'ene tupu 'i he 2012/13 – makatu'unga mei he holo 'a e lahi 'o e hina na'e hū atu ki tu'apule'anga (ko e hina 'oku meimei ke tokoni 'aki ha pēseti 'e 30 ki he lahi 'o e pa'anga hū mai mei hono uta atu e ngaahi fua 'o e ngōue ki tu'apule'anga). Na'e holo eni tupunga mei he 'ikai toe uta hina ki tu'apule'anga 'a e taha 'o e kau to hina lahi taha 'i he sekitoa ni, ka na'e mei toe to lalo ange 'a e tu'unga 'o e hina kapau na'e 'ikai e tokoni mei he Sino'i Pa'anga tokoni ki hono Māketi 'o e Ngōue (Agriculture Marketing Fund) 'a e pule'anga. 'Oku fakafuofua ke holo 'a e hū atu ki tu'apule'anga 'i ha ngaahi fa'ahinga 'o e ika toutai, kau ai 'a e tuna mo e limu, 'a ia 'oku ne hanga fakatuai'i 'a e tupu 'i he sekitoa toutai. Ko e ngaahi me'a ni na'e lahi taha 'enau tokoni ki hono fakatupulaki 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he sekitoa tefito ni (ngōue, toutai & vao'akau) 'i he ta'u kuohili. Ka, 'oku 'i ai e 'amanaki 'e toe vave 'ene kake 'i he ta'u 2014/15 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai fakatefito mei he ngaahi fakalalaka 'i he ngaahi

ngōue hina, vanilla mo e 'ufi; kau foki mo e kake 'i he ngaahi uta 'a e toutai ki tu'apule'anga tupu mei he pou pou fakapa'anga fo'ou na'e toki fokotu'u 'e he pule'anga ma'a e sekitoa toutai.

'Oku kau ki he ngaahi taumu'a tefito 'i hono langa hake sekitoa 'i he 2013/14 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai, 'a e T\$1 miliona 'a e pule'anga ke tokoni ki he sekitoa ngōue (Agriculture Marketing Fund); pou pou mei he polokalama tokoni ma'a e Pasifiki ki hono fakafaingofua 'o hono hū atu 'a e ngōue ki he ngaahi māketi tu'apule'anga (Pacific Horticultural & Agricultural Market Access Program), 'o kau ai hono tuku atu ki he kau ngōue 'a e ngaahi naunau fa'o'anga fakamovetevete kuo fa'u ki hono hū atu ki tu'apule'anga 'o e ngaahi fua 'o e ngōue tuku 'aisi; pea pehe foki ki he palani fokotu'utu'u 'a e pule'anga ke tokoni ki hono fa'u ha palani sekitoa fakalukufua 'a e Ngōue mo e Toutai. Fakataha pe mo hono fakahoko 'o e ngaahi palani kehe 'oku fakataumu'a ki hono fakatolonga 'o e ngaahi me'atahi 'oku lahi hono mahu'inga, ko e ngaahi polokalama ki hono toe to 'o e ahi & 'ulu niu mo e ngaahi ngāue kehe pe 'oku hokohoko 'a hono fakapa'anga mei muli ke tokoni ki hono tauhi mo tokoni ki he tupu fakalukufua 'a e sekitoa ngōue, toutai mo e vao'akau.

8.3.1.1 Sekitoa Ngōue

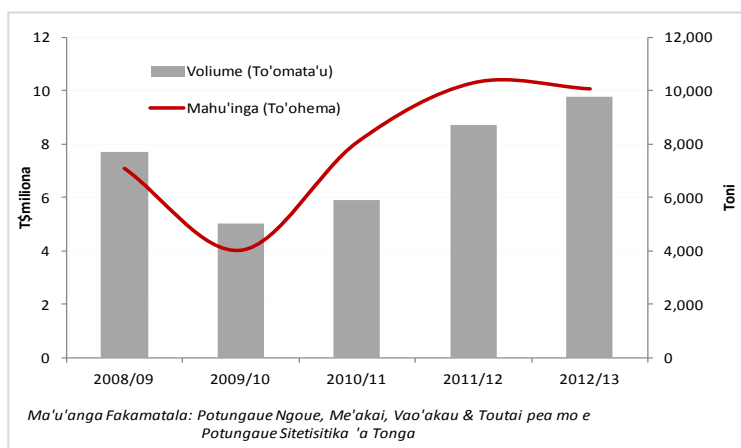
'Oku kei 'i he tu'unga ma'olunga foki, 'o tautautefito ki he ngaahi

ngāue 'oku fakahoko 'i tokanga, 'a e sekitoa lahi koia 'o e 'ekonōmika 'oku 'ikai kau 'i hono tukuhau'i mo pule'i 'e he pule'angá, pea 'oku makatu'unga ai e faingata'a hono fakamahu'inga'i pau mo tonu 'a e lahi 'ene tokoni fakalukufua ki he 'ekonōmika. Ka, ko e 'esitimeti fakamuimui taha ki he tokoni 'a e sekitoa ngōue ki he mahu'inga fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'oku fe'unga ia mo e pēseti

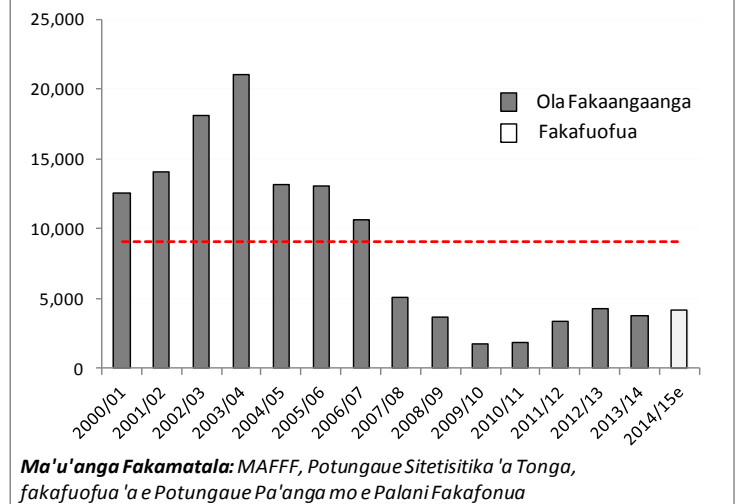
'e 14. 'Oku fakafuofua ke hokohoko atu 'a e tupu 'a e sekitoa ngōue, 'o fe'unga mo e pēseti 'e 0.4 ki he ta'u lolotonga (2013/14) pea pēseti 'e 1.2 'i he 2014/15, Fakatatau eni ki he tupu na'e malohi ange 'i he ta'u kuo'osi, 'aki e pēseti 'e 2.2.

Ko e tu'unga 'o e lahi e hū atu 'a e ngaahi fua 'o e ngōue ki tu'apule'anga, na'e kake 'o kamata mai mei he 2009/10 'o a'u ki he \$10 miliona tupu pe ko e toni fakakātoa meimei 10,000 'i he 2012/13. Ka 'oku kei ma'ulalo pe tu'unga ni 'o fakahoa ki he 'avalisi 'i he ngaahi ta'u kamata mai mei he 2000 'ape, 'a ia na'e a'u 'o toni 'e 18,000 pe ko e mahu'inga fakalukufua fakafuofua ki he \$15 miliona 'i he ta'u.

Fakatātā 16: Ngaahi ngōue hū atu ki Tu'apule'anga 2008/09 – 2012/13

Fakatātā 17: Uta 'o e Hina ki muli 2000/01 ki he 2014/15 (toni)

Ne malava pe ke kei tupu 'a e sekitoa ngōue neongo 'a e holo 'aki e pēseti 'e 12 'a e lahi e hina¹⁰ na'e hū atu ki tu'apule'anga 'i he 2013/14, 'a ia ko e holo eni mei he toni 'e 4,330, 'oku fakahā eni 'i he **Fakatātā 17**. Ko e holo ko eni na'e tupu ia mei he 'ikai toe hokoatu 'a e to hina 'a e tokotaha na'e anga maheni 'i he kuohili ke lahi taha 'ene hū atu e hina ki tu'apule'anga. Ka neongo ia, kapau na'e 'ikai e tokoni 'a e pule'anga 'o fakafou 'i he Sino'i Pa'anga tokoni ki hono fakamāketi'i e ngōue ki muli¹¹ (Agriculture Marketing Fund), na'e mei toe to lalo ange 'a e hina 'aki ha pēseti 'e 70. Kaikehe 'oku hā mai mei he tafa'aki 'o e ngaahi ngōue kehe, 'oku fakafuofua ke hokohoko atu 'enau tupu, 'o malava ai ke kei pukepuke hake 'a e tupu fakalukufua 'a e sekitoa ki he 2013/14, 'aki ha pēseti 'e 2. 'Oku kau 'i he ngaahi ngōue ni 'a e vanilla – 'a ia ko 'ene kake eni hili 'ene holo 'i he ta'u hokohoko 'e ua, na'e laka hake 'i he liunga ua 'a e lahi 'o e 'ufi na'e hū atu ki tu'apule'anga 'i he kongā 'uluaki 'o e 2013/14, fakahoa ki he 'avalisi 'o e piliote tatau 'i he ta'u 'e nima kuo hili (toni 'e 200 tupu), pea ne a'u e meleni ki he'ene tu'unga ma'olunga 'aupito fe'unga mo e toni 'e 220 – ko e lahi eni 'i he 'uluaki māhina 'e ono 'o e 2013/14 'a ia ko e ma'olunga taha eni ki ha vaha'a taimi tatau 'i he ta'u 'e hongofulu kuo'osi. 'Oku fakafuofua ke hokohoko atu e tupu 'a e hū atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi ngōue kehe mei he tu'unga ma'olunga na'a nau 'i ai 'i he ta'u kuo'osi, hangē ko e niu (+9%) mo e kava (+6%). Tanaki ki ai, 'oku hokohoko atu mo e tupu māmāliemāmālie¹² 'a e lahi e ngōue 'oku fakamāketi mo ma'u me'atokoni fakalotofonua¹³ (fakafuofua ke fe'unga eni mo e pēseti 'e 90¹⁴ 'o e fakalukufua e lahi¹⁵ 'a e mahu'inga fakakātoa e sekitoa ngōue).

'I he 2014/15, 'oku 'amanaki 'i he kaha'u ke hokohoko atu 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he sekitoa ngōue, makatu'unga mei he lelei 'a e ngaahi ngōue lalahi hangē koia ko e fakafuofua 'e toe kake hake 'a e lahi 'o e hina 'e hū atu ki tu'apule'anga 'aki ha pēseti 'e 10 – ko e laka hake eni 'i he pēseti 'e 30 'o e 'avalisi 'i he ta'u 'e 5 kuohili fe'unga mo e toni 'e 3,000 tupu 'i he ta'u. Neongo ia, 'oku kei 'i he tu'unga ma'ulalo ange eni fakahoa ki he 'avalisi 'i he lele loloa fe'unga mo e toni 'e 9,000¹⁶ 'i he ta'u (hā eni 'i he laine kulokula 'i he **Fakatātā 17**). 'Oku fakafuofua ke ki'i kake hake 'a e ngaahi ngōue foha mei he tu'unga ma'olunga 'i he ta'u kuo'osi, 'a ia na'e kau hono tokonia 'e he sino'i pa'anga ki hono fakamāketi e ngōue (Agriculture Marketing Fund). Tanaki atu ki ai mo e 'amanaki ke lelei e ngōue vanilla, kava mo e ngaahi ngōue kehe pe 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai

Ka, 'oku 'i ai pe ngaahi faingata'a 'oku kei fehangahangai mo e sekitoa ngōue, tautautefito ki he:

- hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa 'oku ngāue'aki ke tokoni ki hono tō 'o e ngoue
- ngaahi palopalema 'o hono tauhi 'o e tu'unga ma'olunga 'o e ngaahi koloa hū atu ki tu'apule'anga
- fiema'u ke toe malohi ange 'a e tu'unga 'ilo mo e femahino'aki mo e ngaahi va fekau'aki kotoa 'i he sekitoa

¹⁰ 'Oku tokoni 'a e hina ki he fakakātoa e pa'anga hū mai mei hono hū atu e ngaahi koloa ngōue ki tu'apule'anga, fakafuofua ke fe'unga mo e pēseti 'e 40

¹¹ Pa'anga tokoni 'a e Pule'anga ke tokoni ki he ngaahi kau ngōue ki hono fakamāketi atu 'enau ngaahi koloa ngōue ki tu'apule'anga

¹² 'Oku fakatefitoeni 'i he ngaahi fika mo e ngaahi fakamatala tupu mei he faingata'a ke fakamahū'inga'i 'a e lahi 'o e ngōue 'oku fakamāketi mo ma'u me'atokoni fakalotofonua 'aki e ngaahi fika 'oku ala ma'u. Ka ko 'ene tupu 'oku fakafuofua ke tupu fakataha mo e tupu 'a e tokolahi e kakai (0.25%)

¹³ 'Oku kau heni 'a e ngōue 'oku fakamāketi 'i he māketi Talamahū fakataha mo ia 'oku fakamāketi 'i he ngaahi hala pule'anga

¹⁴ 'Oku kau heni 'a e ngaahi koloa ngōue 'oku fakamāketi'i mo 'ikai fakamāketi'i fakalotofonua

¹⁵ 'Oku fakatefito 'i he liliu fakasitesitika tu'unga he faingata'a hono esitimeti 'a e ngaahi ngoue fakalotofonua. 'Oku fakafuofua 'oku poupoui 'a e tupu 'o e Fonua (0.25%)

¹⁶ 'Avalisi ki he ta'u 2000/01 – 2013/14

- kei lahi 'a e ngaahi konga kelekele¹⁷ kuo fuoloa hono li'aki 'ikai ngāue'aki ki he to ngōue'i, tupu mei he ngaahi fakangatangata 'i he ngaahi founa ke fakafaingofua hono ngāue'aki e kelekele
- kei fiema'u ke toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e ngaahi fika lekooti 'o e ngōue ke malava poupu mo fakatefito mei ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e tu'utu'uni ngāue 'i he sekitoa ngōue

Kau foki mo e ngaahi fakangatangata 'i he tu'unga 'o e ngaahi me'angāue mahu'inga 'oku fiema'u ki hono fakahoko mo hono toe fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi koloa ngōue, 'o hangē ko e:

- 'ikai lahi fe'unga e loki fai'anga faka'ahū
- fiema'u ngaahi me'angāue ke tokoni ki hono toe ngaahi 'o e ngaahi koloa kehe ngāue'aki e ngōue
- ngaahi ngāue fakakolonitini ke toe lelei ange
- tu'unga ma'ulalo 'o e ngaahi hala ngōue
- ngaahi ngāue ki hono fu'ifu'i 'o e kelekele ke tokoni ki he tupu 'a e ngōue
- fiema'u 'a e ngaahi misini ki hono tokonia e faama'i 'o e ngōue
- ke toe lelei ange tafa'aki fekumi mo e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki he ngōue hili 'a e ututa'u

Tanaki atu ki ai, 'oku kei 'i ai 'a e fiema'u vivili ke toe malohi ange 'a e ngāue fakataha mo e va fengāue'aki 'a e ngaahi memipa kotoa 'i he sekitoa, 'i hono fakahoko 'ene takitaha fatongia ki hono fakatupulaki 'o e sekitoa ngōue

Ka neongo 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e sekitoa ngōue, 'oku feinga 'a e Pule'anga Tonga, ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakala mo e sekitoa taautaha ki ha ngaahi founa ke solova 'aki. 'Oku kau foki 'i he ngaahi taumu'a tefito 'a e Komiti Fakalalakala 'a e Sekitoa Ngōue e: ngaahi founa ke fakasi'isi'i hono hū mai e ngaahi koloa me'akai mei muli ka e fetongi 'aki e ngaahi koloa fakalotofonua (fakatefito ki he ngaahi monumanu mo e feitu'u fe'unga ki hono fa'o mo fakatolonga ai e ngaahi ngōue hili e ututa'u), ko e hokohoko atu 'a e tokoni 'a e sino'i pa'anga ki hono fakamāketi e ngōue (AMF) ki tu'apule'anaga, fakahoko 'o e savea fakalukufua ki he tu'unga 'o e ngōue 'i Tonga ke tokoni ki hono fakatefito ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e tu'utu'uni ngāue 'e ngāue'aki ki he palani fakasekitoa 'o e Ngōue fakalukufua. Tanaki ki ai, 'e hokohoko atu e ngaahi ngāue 'i he polokalama tokoni ma'a e Pasifikiki hono fakafaingofua 'o hono hū atu 'a e ngōue ki he ngaahi māketi tu'apule'anga (Pacific Horticultural & Agricultural Market Access Program) hangē ki Nu'usila mo 'Aositelēlia. 'Oku kau foki 'a e si'isi'i e ngaahi ngāue mo e naunau fa'o'anga lelei ki he ngaahi koloa hū atu mei Tonga ke ne fakasi'isi'i ai 'ene tu'unga fe'au'auhi 'i he ngaahi māketi 'i muli, 'o ne fakafaingata'ia'i ai e hū kolo atu 'o fou 'i he founa fakakomesiale ('a ia 'oku tukuhau'i mo pule'i 'e he pule'anga) ki he ngaahi māketi lalahi 'i Nu'usila, 'Aositelēlia mo 'Amelika. Ka 'i he polokalama 'a e PHAMA, kuo 'osi kamata ke ngāue'aki 'e he ngaahi kautaha Tonga 'oku hū koloa atu ki muli 'a e ngaahi naunau fa'o'anga fakamovetevete kuo fa'u ki hono hū atu ki tu'apule'anga 'o e ngaahi fua 'o e ngōue tuku 'aisi – ko e fungavaka eni 'e taha ki hono toe tokonia ke toe lelei ange tu'unga 'o e sekitoa ke toe fakalalakala 'i he kaha'u.

8.3.1.2 Sekitoa Vao'akau

Ko e taha 'o e ngaahi faingata'a 'i hono fakamahu'inga'i e sekitoa ni ko e 'ikai ala ma'u ha ngaahi fika fe'unga ke fakahoko lelei 'aki hono muimui'i mo sivi'i lelei 'a hono ngaahi fakalalakala. 'Oku meimei ke 'ikai lava toe fakaikiiki ange ha ngaahi fakamatala ki hono faka'ilonga'aki ha ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'oku fakahoko 'i he sekitoa vao'akau. Ka, ko ha ngaahi 'esitimetri fakafuofua

¹⁷ Lahi 'o e kelekele 'osi malava ngāue'aki ki hono ngōue'i 'oku fe'unga mo e 22% 'o e lahi fakakātoa e kelekele 'i Tonga ni (2011)

fakamuimui taha 'oku fakahā mai ko e sekitoa vao'akau 'oku ne tokoni 'aki e pēseti 'e 1 ki he mahu'inga fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP), 'o lahi fakatefito 'i he 'akau ahi. 'Oku kau mo e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he kautaha papa 'a Tonga (Tonga Timber Limited) 'a ia ko e taha e ngaah pisinisi 'a e pule'anga, 'i he tokoni ki he ngaahi fakalalaka 'a e sekitoa ni.

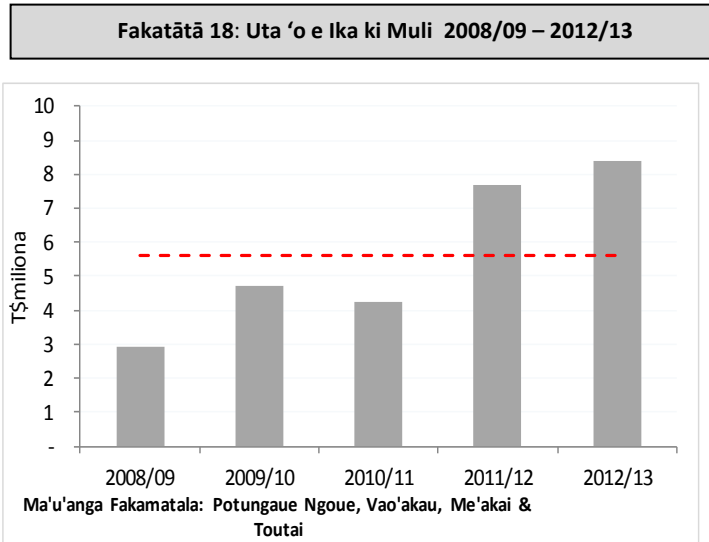
Na'e to lalo 'a e sekitoa vao'akau 'i he ta'u 'e 2 kuohili 'o fakatefito 'eni mei he faka'osi'osi hono hū atu ki tu'apule'anga 'o e ahi, tupu mei he 'ikai fakapotopoto'i hono taa. Ka, 'oku fakafuofua ke 'ikai 'i ai ha fu'u liliu lahi 'i he tupu faka'ekonōmika 'a e sekitoa ni 'i he ta'u 'e ua ka hoko mai, tukukehe pe tupu māmāliemāmālie 'i he ngaahi fefie 'oku ngāue'aki fakalotofonua¹⁸.

'I he tafa'aki 'o e ngaahi ngāue fakatupu koloa 'aki e ngaahi naunau vao'akau, ko e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e sekitoa ni 'oku kau ai 'a e, si'isi'i e ivi fakapa'anga ke lava fakahoko e ngaahi fakamole lalahi 'oku fiema'u ki hono fakalele lelei 'aki e ngaahi ngāue, kei fiema'u ke toe malohi ange 'a e va fengāue'aki 'a e tafa'aki pule'anga mo e sekitoa taautaha 'i he sekitoa ni, pea 'oku toe fu'u vivili 'aupitoe fiema'u ke toe vave ange 'a hono toe too 'a e ngaahi vao'akau taimi ni, ko e'uhi ke fakapapau'i 'aki ha kaha'u 'e tu'uloa ma'a e sekitoa ni 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. Ka, neongo e ngaahi faingata'a ni, 'oku 'i ai e 'amanaki ki ha ngaahi faingamālie ma'a e sekitoa ni 'o hangē ko e faka'amu ke toe fakalahi ange 'a e kalasi kehekehe 'o e ngaahi koloa 'e malava ngaohi mei he ngaahi vao'akau, ko hono ngāue'aki 'a e momo'i papa ki hono fakatupu e ma'u'anga ivi fo'ou, ko e fakalahi 'o e tu'unga 'ilo - tupu mei he ngaahi polokalama ako na'e fakahoko fekau'aki mo e ngaahi ngāue fakalalaka ki he sekitoa ni, ko hono ngāue'aki 'o e niu ki hono ngaohi 'aki 'a e papa, tautautefito 'e malava 'e he ngaahi papa ni ke fakatoli'a 'aki e ngaahi fiema'u langa fale nofo'anga ka 'i he totongi ma'ama'a, mo toe lava foki ke faito'o fakalotofonua e ngaahi papa ni ke toe lelei ange hono mahu'inga. Tanaki ki he ngaahi fakalalaka 'i he kaha'u ma'a e sekitoa ni, 'oku kau ai ngaahi ngāue kuo kakato hono fakahoko 'aki e tokoni mei he SPC ki hono langa e fakalalaka 'i he sekitoa vao'akau kau ai 'a e: kakatoe ngāue ki hono fa'u fakaangaanga 'o e ngaahi tu'utu'uni ki hono mapule'i lelei 'o e ahi, tufaki 'o e ngaahi tenga'i 'akau (mahogany seeds) 'i Tonga ni, fokotu'u 'o e 'elia ke tokoni ki hono fakafaingofua 'a e fakahoko 'o e ngaahi ako fekau'aki mo e vao'akau 'o fakafou 'i he silapa ako 'a e ngōue pea na'e malava foki ke ako'i 'a e ni'ihī 'i he tekinolosia ki hono tokangaekina 'o e ngaahi tenga'i 'akau – 'e lava eni ke tokoni ki hono a'usia ha ngaahi ola lelei ma'a e sekitoa 'i he palani lele loloa pea mei ai hono toe fakapotopoto'i, tokangaekina mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi kalasi kehekehe 'o e vao'akau. Tanaki ki ai, fakataha mo e tokoni mei he Kautaha Me'atokoni Fakamamani Lahi (FAO), 'a e malava ke fakahoko e poloseki matala'i'akau 'i Tonga ni ko e'uhi ke hokohoko atu hono tokoni'i 'a e kau ngōue pea tautautefito ki he kakai fefine 'i he tafa'aki ki hono toe fakalahi 'enau ma'u'anga pa'anga mo e tokangaekina e tu'unga malu 'o e ma'u me'atokoni 'a e fonua.

¹⁸ Fakafuofua ko e tupu 'o e ngaahi akau fefie 'oku fenapasi mo e tupu 'o e kakai

8.3.1.3 Sekitōa Toutai

Faka'avalisi 'i he kamata mai 'i he kuohili, ko e tokoni 'a e sekitoa toutai ki he mahu'inga fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP)¹⁹ na'e fakafuofua ke fe'unga mo e pēseti 'e 4, ka kuo holo eni ki he pēseti 'e 2 'i he 2012/13. 'Oku 'esitimeti 'e to lalo si'i e sekitoa toutai 'i he 2013/14 'aki ha pēseti e 1, fakafehoanaki eni ki he tupu malohi ange 'i he ta'u kuo'osi. 'Oku tupu eni mei he fakafuofua 'e holo e konga 'o e ngaahi me'akai mei tahi 'a ia 'oku hū atu ki tu'apule'anga, 'o **Fakatātā 18** 'aki eni, na'e holo lahi 'a e toutai valu 'o ma'ulalo ange 'i he vaeua e lahi 'o e ta'u kuo'osi fakafuofua ki he toni 'e 120 – fakataha eni mo e holo 'i he tokolahi 'o e ngaahi vaka toutai valu mei muli (mei he 24 ki he 6), na'e holo foki mo e toutai palu mei he toni 'e 48 'i he ta'u kuo'osi, ka na'e malava ke kei nofo pe 'i 'olunga 'i he 'avalisi 'o e lahi 'i he ngaahi vaha'a taimi tatau, 'i he ta'u 'e 5 kuo hili (toni 'e 35). Na'e to lalo 'aupito 'a e lahi e toutai limu 'a ia na'e hū atu ki tu'apule'anga, ki he toni 'e 33 lolotonga e vaha'a taimi 'oku anga maheni ke lahi taha ai hono toutai'i (Siulai-Tisema) mei he toni 'e 293 'i he ta'u kuo'osi. Toe tanaki ki ai, ko e konga 'o e ngaahi me'akai mei tahi koia 'oku hū atu ki tu'apule'anga 'i he voliume ma'ulalo ka e ma'olunga hono mahu'inga, 'a ia na'a nau tokoni lahi taha ki he tupu ma'olunga 'a e sekitoa toutai 'i he ta'u kuo'osi, na'e to lalo hono toutai 'i he konga 'uluaki 'o e 2013/14 (fakafehoanaki ki he piliote tatau 'i he ta'u kuo'osi). 'O hangē ko e toutai maka feo mo'ui mo e ngaahi kaponga 'o e 'anga – 'e lava ke pehe ko e tupu eni mei he ta'ota'ofi 'e he pule'anga Siaina 'a hono toe ngāue'aki 'o e kaponga'i 'anga ki he'enua ngaahi ma'u me'atokoni anga maheni

Ko e fakakātoa 'a e mahu'inga 'o e ngaahi me'akai mei tahi 'oku hū atu ki tu'apule'anga 'oku fakafuofua ke fe'unga mo e ofi ki he \$6 miliona faka'avalisi 'i he ta'u (hā eni 'i he laine kulokula 'i he **Fakatātā 18**), 'a ia 'oku ma'ulalo ange ia 'i he 'avalisi 'o e ta'u 'e 2 kuohili, faikehekehe 'aki 'a e \$2 miliona tupu. Ko e'uhi pe ko e vaha'a taimi ko eni na'e ma'olunga taha ai 'a e hū atu ki tu'apule'anga 'a e toutai mokohūnu mo e ngaahi me'akai tahi kehe pe. Ka hokohoko atu hono 'ikai toutai fakapotopoto'i 'o e mokohūnu 'e malava pe ke toe hokohoko atu 'a 'ene holo 'i he kaha'u.

Ko e ngaahi faingata'a tefito 'oku ne fakafe'atungia'i e feinga fakalalakala 'a e sekitoa toutai 'oku kau ai 'a e 'ikai lahi fe'unga mo fakafaingamālie 'a e ngaahi feitu'u 'oku fakahoko ai hono fakatolonga e ngaahi me'akai toutai, ko e fakangatangata 'a e 'elia ki hono uta atu ki muli, si'isi'i 'a e ngaahi ngāue 'oku tanaki ki hono teuteu'i 'o e ika ke toe hiki hake ai 'ene mahu'inga kimu'a 'ene hū atu ki tu'apule'anga, mamafa 'a e ngaahi totongi feleti, faingata'a fakapa'anga 'a e kau toutai, mamafa e totongi 'o e ngaahi me'angāue toutai, vaivai hono founa pule'i lelei 'o e ngaahi koloa me'akai mei tahi ke fakapapau'i 'e tu'uloa 'i he kaha'u, ko e fiema'u ke toe fakamamafa'i hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i lelei 'o e ngaahi koloa mei tahi, fakataha mo e fiema'u ke tokangaekina mo malu'i 'a e ngaahi kautaha toutai Tonga, mei he ngaahi vaka muli 'oku nau toutai 'i he potu tahi 'o Tonga. Toe tanaki ki ai, Fakatatau ki he ngaahi fakamatala fakaangaanga 'oku fakahā mai 'oku 'i ai e konga lahi 'o e toutai mei Ha'apai. Pea tupunga mei he

¹⁹ Avalisi taimi loloa mei he 1994-95 ki he 2011-12

maumau na'e fakahoko 'e he saikolone' i Ha'apai, na'e lipooti 'oku fe'unga 'a e ngaahi maumau na'e hoko mo e \$1 miliona (fakatefito pe eni 'i he maumau ki he ngaahi vaka toutai, misini vaka mo e ngaahi me'angāue toutai) – 'e malava eni ke ne toe tanaki ki he toe lalo 'o e sekitoa toutai ki he 2013/14. Ka 'e lava ke toe kake hake 'o ma'olunga ange 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai hili hono fakalelei'i e ngaahi maumau ne hoko.

Neongo 'a e fehangahangai mo e ngaahi faingata'a ni, ka 'oku fakafuofua ke toe kake hake 'a e sekitoa toutai 'aki ha pēseti 'e 2 'i he 2014/15, makatu'unga mei he ngaahi 'esitimeti 'e tupu 'a e lahi hono hū atu 'a e ngaahi me'akai mei tahi ki tu'apule'anga, tupu mei he tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga ma'a e kau toutai, fe'unga mo e \$300,000. Tanaki atu ki ai, mo hono to'o e tute 'i he ngaahi me'angāue toutai hū mai mei muli, 'a ia 'e tokoni eni ki hono holoki e konga e ngaahi totongi 'oku fuesia 'e he kau toutai, kau foki mo e ngaahi fakahoko ngāue 'i he ngaahi poloseki ki he ngaahi koloa 'o 'oseni 'a ia 'oku faama'i ko e mata'i tofe & mokohūnu), ko e hiki 'i he ngaahi fika 'o e ngaahi sōsaieti 'oku kau 'i he polokalama 'o e ngaahi 'Elia Pule'i Makehe (Special Management Areas Program) pea pehe foki ki he toe fakalelei 'o e ngaahi ngāue Siofi, Pule'i & Muimui'i (Monitoring, Control and Surveillance activities) mo hono tu'unga lelei 'a ia 'e ala tokoni ki hono hiki 'o e ngaahi faingamālie ma'a e 'ofisa toutai fai fatongia 'o 'ikai ngata pe 'i hono fakalelei 'o e ngaahi fakamatala toutai ka e pehe foki ki hono fakangāue'i e kakai 'o e fonua.

8.3.2 Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua

Tēpile 11: Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua (%)

	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13e	13/14e	14/15e
Ngāue Langa	35	21.7	6.1	1.2	-9.7	6.2	13
Keli'anga Koloa mo e Maka	16.8	137.5	3.2	37.9	-8	5	9
Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai	-4.6	-3.5	2.9	-1.1	1.5	1.6	2
Ngāue'anga Ngaohi Koloa	-0.2	-1.7	5.9	-2.7	0.9	1.5	2
Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua	12.9	11.6	5.5	1.2	-4.9	4	7.8

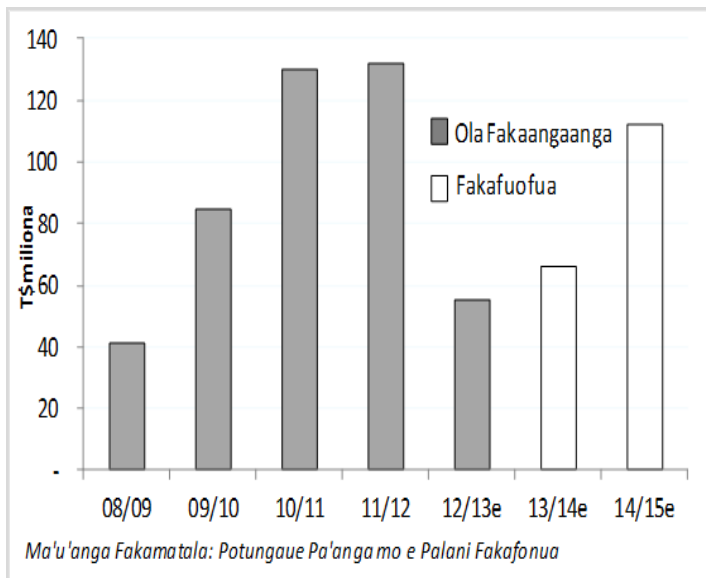
Esitimeti fakaangaanga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga, Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e tokoni 'a e sekitoa Fakatupu Koloa ki he GDP, 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 19. Fakataha eni mo e faka'osi' osi mai 'a hono taki 'e he ngāue langa 'a e tupu 'i he ngāue' anga keli koloa mo e maka 'a ia 'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 3.7 'i he 2013/14 'i hono fakafehoanaki mo e ta'u ki mui ni mai. Ko e ola lelei 'a e sekitoa ko eni 'i he ngaahi ta'u mai ki mui ni ne meimei makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue langa ne fakahoko 'i he ngaahi 'elia 'i Nuku'alofa pea mo e ngaahi fakalelei hala ne fakahoko ki he ngaahi hala 'i Tonga ni. 'I he vakai ki he kaha'u, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e toe lelei ange fakahoko ngāue 'a e sekitoa ko 'eni fakataha mo e ngaahi poloseki fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko. 'Oku 'iai 'a e fakafuofua 'e meimei fu'u liliu fefee 'i he tupu 'i he ngaahi sekitoa si'isi'i kehe 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he **Tēpile 11**.

8.3.2.1 Ngāue Langa

Fakatātā 19: Ngaahi Ngāue Langa Lalahi 'a e Pule'anga

Na'e fetō'aki pe 'i he ngaahi ta'u mai ki mui ni 'a e tupu 'i he sekitoa ngāue langa, pea mo 'ene tokoni ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua, koe'uhi ko e ngaahi ngāue langa 'o Nuku'alofa ne fakapa'anga mei he nō Siaina pea mo e ngaahi ngāue lalahi fakalelei ki he hala pule'anga, 'a ia na'e tokoni lahi ia ki he tupu 'i he 2008/09 mo e 2009/10. Ko e kakato 'a e ngaahi poloseki ko 'eni (ne 'osi fa'a fakafuofua'i ma'u pe) ne 'alu fakataha ia mo e to lalo 'aki 'a e pēseti 'e 9.7 'i he tupu 'a e sekitoa ni 'i he 2012/13. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e fakaakeake lelei pe 'a e tupu 'i he sekitoa ko 'eni 'i he 2014/15, ko e taimi ia 'e kamata ai

'a e ngaahi ngāue langa ki Ha'apai he ngaahi maumau mei he Saikolone 'leni.

Ko e fakaakeake ko 'eni 'i he tupu 'a e sekitoa ni ki he kaha'u (vakai **Fakatātā 19**) oku tokoni'i lahi ia 'e he ngaahi ngāue langa 'i he ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko, kau ki ai 'a hono toe fakalelei'i 'a e mala'evakapuna Fua'amotu – fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Mamani (PAIP), ngaahi poloseki ki he ma'u'anga ivi kau ki ai mo e kongā 2 & 3 'o poloseki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila ki he tukui kolo ki 'uta (TVNUP), ngāue fakalelei hala 'i he Poloseki ki hono Fakatahataha'i 'o e Ngaahi Sekitoa Fefononga'aki (TSCP) pea mo e langa 'o e ngaahi 'ofisi Pule'anga (St George Palace). 'Oku kei lele lelei pe 'a e ngaahi ngāue langa taautaha 'i he ngaahi 'elia 'o Nuku'alofa.

8.3.2.2 Ngāue ki he Ngaahi Keli'anga Koloa mo e Maka

Ko e sekitoa si'is'i'eni he 'oku pēseti 'e 1 'ene tokoni ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e lahi 'o e ngaahi ngāue 'i he sekitoa ni 'oku fetō'aki pe 'i he'ene felave'i mo e ngaahi ngāue langa he 'oku fu'u fiema'u 'a e makamaka mo e sima lahi ki hono ngaohi 'o e piliki mo e ngaahi ngāue fakalelei ki he hala. Na'e to lalo 'aki 'a e pēseti 'e 8 'a e tupu 'i he sekitoa ni 'i he 2012/13, hili 'a e ngata 'a e ngaahi poloseki hala lalahi 'e ni'ihi, pea ngalingali 'e tupu māmālie pe 'a e sekitoa ni 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai, 'a ia ko e kongā ai 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi poloseki ne fakamatala' i he sekitoa ngāue langa. Ko e tupu ko 'eni ne tokoni lelei atu ki ai hono toe ngāue'aki e keli'anga maka²⁰ 'i 'Ahononou 'i he 2014/15, hili 'ene tapuni he ta'u 'e fitu. Ko e keli'anga maka ko 'eni, 'oku kau ia he ma'u'anga maka lelei 'i he vahe fonua Tongatapu. 'Oku lahi 'a e ngaahi faingamālie ke ngāue'aki 'a e maka ko 'eni kau ki ai hono fakalelei'i 'o e to'anga vakapuna 'i mala'e Fua'amotu, 'a ia 'oku teuteu atu ke fakahoko e ngāue koia mo e ngāue fakalelei ki he hala 'i he ngaahi tukui motu. 'E malava 'e he maka ko 'eni 'o tufa atu 'a e maka 'osi momosi ki he ngaahi poloseki 'e ni'ihi 'o a'u pe ki he mita kiupi 'e 19,000 'i he

²⁰ Tokoni lahi 'a e keli'anga maka ko 'eni ki hono sila'I 'o e ngaahi hala ki Tongatapu kotoa, kau ai mo e Uafu Kuini Salote pea mo e Mala'evakapuna Fua'amotu. 'Oku lolotonga ngaohi 'o e to'anga 'o e Mala'evakapuna Fua'amotu 'o fakatatau pe ki hono sila'I he ta'u 'e 20 kuo hili.

ta'u. Ko e fokotu'u ko ia 'o e Sino'i Pa'anga ki he Fakalelei Hala, 'a ia 'oku fakapa'anga ia mei he totongi hilifaki atu ki he totongi 'o e lolo pea mo e totongi laiseni me'alele. 'Oku totonu ke kei hokohoko atu pe hono ngāue'aki e sino'i pa'anga ko 'eni he ko e ma'u'anga pa'anga ia ke ne toe fakalahi mai 'a e fiema'u ki he maka

8.3.2.3 Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai

Ko e ma'u'anga 'uhila mo e vai 'oku ne tokoni si'isi'i 'aki 'a e pēseti 'e 3 ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP), ka 'oku ne feau 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai mo e ngaahi ngāue kehe 'oku mahu'inga. 'Oku fu'u faingata'a 'aupito 'a hono fakafuofua'i 'a e ngāue 'a e sekitoa ko 'eni, ko e'uhi ko e ngaahi fakalelei 'i he tufotufa tatau, 'a ia 'oku si'isi'i ange ai 'a e maumau mei he mama, pea 'oku kei 'i ai pe 'ene felave'i mo e lahiange 'a hono ngāue'aki.

'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu ai pe 'a e tupu 'i he sekitoa ma'u'anga 'uhila 'i he 2013/14 mei he ta'u kuo 'osi tautautefito ki hono tufaki atu 'o e ma'u'anga 'uhila 'amanaki ke hiki 'aki 'a e pēseti 'e 2 pea mo e ngāue'aki 'o e ma'u'anga 'uhila 'oku pehee 'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 3 mei he ta'u ki he ta'u 'i he 2013/14. Neongo 'a e hiki hake 'i he 'avalisi 'o e totongi 'uhila 'aki 'a e pēseti 'e 6 'i he konga ki mu'a 'o e 2013/14 mei he ta'u ki he ta'u ki he seniti 'e 93 ki he kilouati, fakataha mo e hiki pēseti 'e 2 'i he totongi 'o e tisolō, ka 'oku tokoni lahi 'aupito 'a e ngaahi poloseki faama ma'u'anga ivi mei he la'aa ki hono tauhi 'a e totongi 'o e 'uhila ke 'i lalo pe 'i he pa'anga 'e 1 ki he kilouati 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ko e poloseki lalahi 'e ua ki he ma'u'anga ivi mei he la'aa kuo 'osi kakato hono fakahoko pea 'oku lolotonga lele ia 'aki 'a e lahi ko e mekauati 'e 1.5 ki he houa, 'a ia 'oku ne ma'u 'e ia 'e pēseti 'e 6 'o e fakakātoa 'o e ma'u'anga 'uhila 'oku tufaki atu (pēseti 'e 4 'i Tongatapu pea pēseti 'e 2 'i Vava'u) pea 'oku ne fakahāofi 'e ia 'a e lita tisolō hū mai 'e 740,000 (tatau ia ki he \$1.3 miliona) he ta'u. 'Oku a'u atu 'a e ngaahi poloseki ivi kehe (neongo 'e taimi lahi pea toki hā mai hono ola) ki he ngaahi tukui motu pea 'e toe lelei ange ai 'enau ma'u'anga 'uhila, ka 'oku totonu pe ke fakatokanga'i ke tufaki atu 'i he founa 'oku ma'a mo malu. 'Oku 'amanaki ke kei hokohoko atu aipe 'a e tupu 'a e sekitoa vai 'i he 2013/14 makatu'unga pe ia mei he kei hokohoko atu mo e lahi 'o e ngaahi ma'u'anga vai ne toki fokotu'u pea mo e ngaahi poloseki vai pe ne fakahoko 'i he ngaahi feitu'u kehekehe pe 'o Tonga. Tanaki atu ki ai mo e fakafuofua 'e toe lahi ange hono ngāue'aki 'o e vai makatu'unga pe ia mei he toe lahi ange 'a e ngaahi poloseki langa mo e hala.

Fakafou mai 'i he poloseki Mape Hala Fononga ki he Ma'u'anga Ivi 'a Tonga (TERM), kuo 'osi kamata 'a e ngaahi poloseki ke fakalelei'i 'aki 'a e ma'u'anga ivi 'a Tonga, holoki 'a e totongi 'uhila pea mo fakalelei'i 'a hono lelei 'o e ngāue'aki 'o e ivi. 'Oku kau heni 'a e faama ma'u'anga ivi ki Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo e ongo Niua, ngaahi founa kehe ki hono pule'i 'o e tuku'anga lolo pea mo tufaki 'o e lolo, konga hono 2 mo e 3 'o e poloseki ki he Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila ki he ngaahi tukui kolo 'o Tonga mo fakalelei'i 'o e ngaahi founa fa'u ivi. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e Pule'anga 'a hono fakapa'anga 'a e fakalelei'i 'o e ngaahi maama hala. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi poloseki ma'u'anga ivi mei he la'aa 'oku lolotonga fokotu'u 'i he ngaahi tukui motu.

8.3.2.4 Ngāue'anga Ngaohi Koloa

Ko e tokoni 'a e sekitoa ngaahi ngāue'anga ngaohi koloa ki he fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua 'oku ofi 'i he pēseti 'e 6, 'o fika ua hake ki he sekitoa ngāue langa – ko e tokoni lahi taha ia ki he sekitoa fakatupu koloa. Kuo fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'e 'ikai pe hoko 'a e ngāue'anga ngaohi koloa ia ko e taha 'o e ngaahi tefito'i tokoni ko e'uhi ko e ngaahi fakangatangata 'o e lahi 'o e māketi, 'ikai ha tu'unga faka'ekonōmika lelei, si'isi'i 'a e taukei mo e me'angāue. Ka neongo e ngaahi me'a ni, kuo 'osi fokotu'u e ngaahi pisinisi ia 'e ni'ihi. 'Oku nau meimei feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e māketi fakalotofonua, kau ai 'a e me'a tokoni mo e inu (ngaahi koloa me'atokoni 'oku ta'o, pia, 'aisikilimi, vai mo e kofi); paaki, naunau fale, ngaahi naunau langa, Faipa, Tangike vai mo e papa fakalotofonua. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u kehe 'oku

fakafalala 'i he ngaahi 'ilo fakafonua, kau ai 'a e lolo niu, ngaahi ngāue fakamea'a, kau ai 'a e fala mo e ngatu 'a ia 'oku lahi 'a hono fiema'u fakatou'osi pe 'i he loto fonua mo e fakavaha'apule'anga foki. Ko e kongā mahu'inga 'o e fefakatau'aki 'i he ngaahi koloa fakafonua felave'i mo e ngaahi kavenga fakafānili, ko e kongā ia hono fakalahi 'o e faka fetongi koloa ki he koloa mo e faka fetongi koloa ki he pa'anga 'i he kātoa Tonga 'i Tonga ni pea mo e kau Tonga 'i muli foki. Ko e kongā 'o e pa'anga 'ofa mai mei he famili mei muli 'oku mei tokoni ia ki he totongi 'o e hū atu 'o e ngaahi koloa ni. 'Oku tatau tofu pe eni mo e koloa ngōue 'oku uta atu ki he famili 'i muli.

Ko e'uhi ko e ngaahi fakangatangata ko 'eni, 'oku fakafuofua 'e tupu fakangatangata pe 'a e sekitoa ni 'i he kaha'u, ka 'e ala hiki hake 'i ha fakalelei 'i hono fetongi 'a e ngaahi koloa hū mai mo e ngaahi koloa hū atu ki Tu'apule'anga. 'Oku malava pe ke tokoni atu 'a e sekitoa ni ki he ngaahi ngāue' anga mo e tupu faka'ekonōmika, 'o fakafou 'i he fakangatangata 'o e hū koloa mai mei tu'apule'anga, ngaahi koloa makehe 'oku hū atu ki Tu'apule'anga 'o ngāue'aki 'a e fua 'o e ngōue mo e koloa mei tahi, ka e tautautefito ke malava ke tanaki atu 'a e mahu'inga ki ha ngāue si'isi'i 'oku fakahoko ki hano ngaohi.

Ko e tupu 'i he ngāue' anga ngaohi koloa 'oku fetō'aki holo pe he ngaahi ta'u kuo maliu atu, ka 'oku 'amanaki lelei pe ki ha tupu 'i he 2013/14 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai, 'o makatu'unga ia mei he hū fo'ou mai ki he māketi fakalotofonua 'o e pia, pea toe lelei mo lahi foki hono ngaohi 'o e lolo fo'ou mei he niu (VCO). 'Oku ngāue fakataha foki 'a e kautaha 'i Nu'usila ko e Oxfam mo hono hoa fakalotofonua, ko e Kosilio 'a Tonga ki he To'utupu (TNYC) ke tokoni'i 'a e ngaahi tukui kolo 'i 'uta 'i Tonga ke 'oatu ha ngaahi faingamālie ngāue ki he kakai 'o e fonua, ngaahi taukei ngāue mo e faingamālie ma'u'anga pa'anga. 'I he lolotonga ni, 'oku 'i ai 'a e ngaohi'anga lolo 'e 14 ne kamata fakahoko ngāue he faka'osinga 'o e 2012/13 pea 'oku 'amanaki ke toe tanaki mai mo ha 12 makehe 'i he 2013/14. Na'e fokotu'u 'e he Pule'anga ha sino'i pa'anga ki he Ngāue'anga Ngaohi Koloa mo e Ngāue Fakamea'a ko e tokoni ki he fanga ki'i pisinisi mea'a 'i he ngaahi kolo mo e koloa ngaohi pe 'i Tonga ni ko e taha pe ha founa ke tokoni ke ma'u ha ngaahi faingamālie ngāue ke ma'u ai ha pa'anga hūmai 'a e ngaahi famili (pēseti 43 'o e sino'i pa'anga ni ne 'osi tuku atu ki he pisinisi 'e 30 pea ko e toenga leva 'e toki tuku atu ia kimu'a he faka'osinga 'o e 2013/14).

Oku hā mai ha tupu mei he ngāue' anga fahi papa, makatu'unga pe ia mei he lahi 'o e fiema'ua 'o e pou 'uhila ki hono toe langalanga hake 'a e 'uhila 'o Ha'apai. 'I he 2014/15 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai, 'oku fakafuofua 'e kei tupu aipe 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi pou ko 'eni, pea mo e taha pe ko e hokohoko atu hono 'oatu 'o e ngaahi pou ki he poloseki fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila ki he tukui kolo ki 'uta (TVNUP) (kongā 2 mo e 3). 'Oku taumu'a 'a e poloseki ko 'eni ke fakalelei'i 'a e ngaahi uaea 'uhila 'i he kolo kotoa pe 'i Tongatapu pea 'e malava leva 'a e ngaahi 'api (lahi hake 'i he 'api 'e 10,000) 'o hoko ki ai..

Neongo 'a e lelei 'o e tupu 'i he sekitoa ngāue' anga ngaohi koloa, ka 'e uesia 'aupito ia makatu'unga mei he ngaahi maumau ne hoko 'i Ha'apai 'i he 'osi 'a e saikolone. Ko e ngaohi 'o e koloa fakamea'a na'e uesia lahi 'aupito 'a e lou'akau mo e ngōue. Koia ai 'oku fakafuofua 'e he Pangikē 'a Mamani ko e ngaohi 'o e koloa fakamea'a 'e uesia meimei 'i he māhina 'e 12. 'E toki ha mai 'ene fakaakeake lelei 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai..

'Oku lolotonga fakahū 'e he Pule'anga ki he Kapineti 'a e lipooti ne fakahoko 'e he Kautaha Kominiueli ko e Palani ki he Sekitoa Taautaha fakataumu'a pe ke hoko 'a e lipooti ko ia ko e Palani ki he Sekitoa Ngaohi'anga Koloa mo e Fefakatau'aki. 'E tokoni lelei 'aupitoeni ki hono tataki 'a e tefito'i ngāue 'o e Sekitoa ni, pea mo toe fakalahi 'ene tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonua 'i he kaha'u.

8.3.3 Sekitoa Ngaahi Ngāue

Tēpile 12: Tupu (%) Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue ('i hono tu'unga totonu mo e fakafuofua ki he kaha'u) (%)

	08/09	09/10	10/11	11/12	12/13e	13/14e	14/15e
Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Fakalukufua & Fakamovetevete	4.3	-4.7	3.7	0.3	0.7	1.0	3.5
Ngaahi Hotele mo e Falekai	6.9	-4.4	3.3	-0.5	1.8	-0.5	3.0
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	15.4	15.7	-2.9	0.5	1.0	3.0	3.0
Ngāue Pangikē	-20.4	-2.7	2.9	-4.1	-5.3	4.0	2.0
Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga	2.5	0.9	0.5	0.8	0.6	1.0	1.5
Ngaahi Fale	1.0	1.4	1.2	0.7	0.5	-0.4	0.4
Ngaahi Me'akehe* (8% 'o e GDP)	3.6	1.9	3.9	4.5	2.3	2.4	3.0
Sekitoa Ngaahi Ngāue	0.8	1.0	1.8	0.5	0.3	1.4	2.1

e-'esitimeti lolotonga

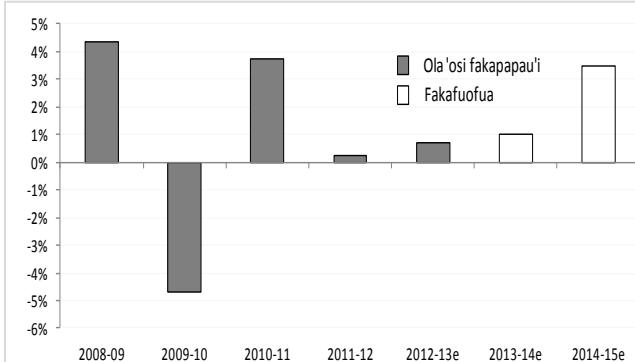
*'oku kau heni 'a e ngaahi sekitoa iiki – ngaahi ngāue faka kelekele, ako mo e mo'ui 'ikai fakakau ai 'a e pule'anga, Fakafiefia mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo & ngāue taautaha

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e sekitoa lahi taha 'eni mei he sekitoa 'e tolu 'o e fonua, pea 'oku ne tokoni 'aki 'a e pēseti 'e 54 'o laka hake ia 'i he vaeua 'o e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi sekitoa lalahi hangē ko e Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga, Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete, Fefononga'aki mo e Fetu'utaki, Ngāue Fakapa'anga pea mo e ngaahi sekitoa iiki kehe pe. Ko e ngaahi ngāue 'a e sekitoa iiki ko 'eni 'oku fekāinga'aki pe ia mo e ngāue 'i he Takimamata, 'a ia 'oku 'ikai ko ha sekitoa kehe ia 'i he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakaloto Fonua (GDP), ka 'oku fakamatala' i pe ia 'i he konga 'o e ngaahi sekitoa iiki hangē ko e Fefononga'aki, Hotele mo e ngaahi sekitoa kehe²¹ pe. Tupu mei lahi 'a e sekitoa 'a e ngaahi ngāue, ko 'ene tupu faka'ekonōmika 'oku meimei ke tatau pe 'i he ngaahi ta'u takitaha, 'a ia 'oku faka'avalisi fakalukufua 'i he fetokaki 'i he ngaahi sekitoa iiki.

8.3.3.1 Kautaha ki he Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete

Fakatātā 20: Tupu 'o e Fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku fakafuofua ki he pēseti 'e 10 'a e tokoni 'a e sekitoa 'a e kautaha ki he fefakatau'aki fakalukufua mo e fakamovetevete ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku ofi 'i he pēseti 'e 46 'o e ngaahi pisinisi 'oku nau 'osi lesisita 'i he sekitoa ngāue, pea pēseti leva 'e 45 'oku nau kau ki he sekitoa fefakatau'aki 'a ia 'oku lahi taha ai ko e kautaha fakamovetevete, pea meimei ko e lahi 'o kinautolu 'oku fakalele

²¹ 'Oku palani 'a e Pule'anga ke ngaue fakalalakaka ki ha Akauni fakasatelaite fekau'aki mo e GDP ke tokoni' i ki hono hakeaki' i 'a e ngaahi me'a 'oku ne uesia 'a e ngaahi pisinisi.

'e he Siaina pe ko ha kautaha 'oku kau ai ha Siaina hono Pule'i.

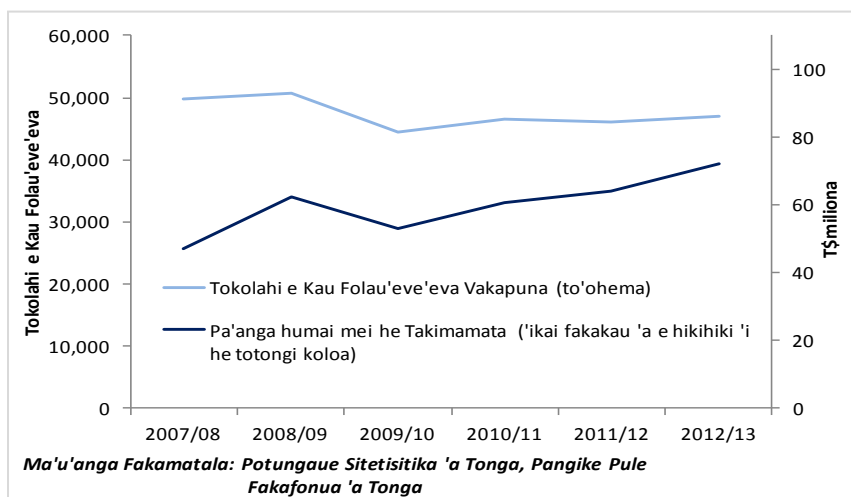
Hili 'a e kake lahi 'i he tupu 'o e sekitoa ko 'eni 'i he 2010/11, na'e hā ngali vaivai pe 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2011/12 'aki 'a e pēseti 'e 3 'o e poini ki mu'a pea kake hake ki he pēseti 7 'o e poini 'i he 2012/13. 'Oku fakafuofua'i 'e hokohoko atu pe 'a e tupu 'a e sekitoa ni 'o meimei ofi 'i he pēseti 'e 1 'i he 2013/14 fakataha mo e lelei ange pea toe lahi 'a e ngaahi tokoni koloa mai mei he famili 'i muli 'o fakafou mai 'i he sekitoa kautaha fakamovetevete. 'Oku fekuki 'a e sekitoa ni mo e ngaahi fakafe'atungia lahi 'a ia 'oku meimei hoko ia 'i he ngaahi pisinisi fefakatau'aki fakalukufua mo e fakamovetevete 'oku 'ikai totongi tukuhau, ko e'uhi ko e ngaahi koloa hūmai mei muli, 'oku fakatau atu ia 'i he mahu'inga 'oku fu'u ma'ulalo 'aupito makatu'unga ia mei he 'ikai ke nau totongi tute mo e tukuhau ngāue'aki. 'Oku malava leva heni ke ne uesia 'a e tanaki tukuhau mo e fakahoko ngāue 'o e ngaahi pisinisi kuo 'osi fokotu'u. 'Oku 'i ai pe 'a e ngaahi pisinisi fefakatau'aki na'e toki fokotu'u 'oku 'ikai ke nau totongi 'enautolu 'a e ngaahi tukuhau ko eni. Ko hono tali 'e he Kapineti ke fokotu'u 'a e Komiti ki he Tupu Fakalalakaka 'a e Sekitoa Fefakatau'aki (kau ki ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he sekitoa taautaha mo e pule'anga) na'e fakataumu'a ia ke tokoni ki hono fakatokanga'i pea mo solova 'a e ngaahi fakafe'atungia 'oku fehangahangai mo e sekitoa ni.

Na'e fakaakeake lelei 'aupito 'a e sekitoa ni 'aki 'a e pēseti 'e 3.5 'i he 2014/15 'o meimei makatu'unga ia 'i he toe lelei ange 'a e fakalelei na'e fakahoko ki he ngaahi pisinisi 'e ni'ihi – kau heni 'a hono fuofua fakahoko 'o e lesisita 'o e ngaahi pisinisi 'i he 'initaneti (fuofua fonua kuo fakahoko ai eni 'i he Pasifiki) 'a ia 'e tokoni eni ki hono tuku tuku hifo 'o e ngaahi totongi 'oku felave'i mo e lesisita & fokotu'u pisinisi 'i Tonga, pea 'oku tokoni 'aupito ke toe faka'ai'ai 'a e fokotu'u pisinisi fo'ou. Na'e lipooti 'e he Pangikē 'a Mamani (IFC) na'e fika 57 'a Tonga 'i he 2014 mei he ngaahi fonua lalahi 'e 189 'i mamani 'i he fakahoko pisinisi, fakalaka hake eni mei he fika 60 'i he 2013. 'Oku lolotonga fakahoko 'a hono siofi mo vakai'i 'o e ngaahi lao ki he 'ātakai pisinisi mo e 'inivesi 'i Tonga (kau heni 'a e lao ki he Receivership Bill, Hingoa Pisinisi, 'Inivesimeni mei Muli, Ngaahi Mo'ua Hūlu 'Oku 'Ikai Lava 'o Totongi).

8.3.3.2 Ngaahi Hotele mo e Falekai

Oku fakafuofua ke tokoni 'a e sekitoa Ngaahi Hotele mo e Falekai 'aki 'a e pēseti 'e 3 ki he Fakalukufua e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Na'e tupu 'a e sekitoa ni 'aki 'a e pēseti 'e 1.8 'i he 2012/13, 'a ia ne taimi tatau ia mo e tupu 'i he tokolahi 'o e kau folau'eve'eva 'aki 'a e pēseti 'e 2 mo e pa'anga hū mai²² mei he takimamata na'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 12 (tu'unga totonu) mei he ta'u kuo 'osi (**Fakatātā 21**).

Fakatātā 21: Pa'anga Hū Mai mei he Takimamata mo e Tokolahi 'o e Kau Folau'eve'eva 2007/08 – 2012/13

Ka neongo ia, 'oku fakafuofua ki ha holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.5 'i he 2013/14, makatu'unga ia mei he holo 'i he tokolahi 'o e kau folau'eve'eva omi vakapuna. 'I he konga 'uluaki 'o e 2013/14 ko e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva vakapuna na'e holo 'aki ia 'a e pēseti 'e 20 fakahoa ki he taimi tatau 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e holo ko 'eni 'oku meimei

makatu'unga ia 'i he ta'e pau 'a e fepuna'aki vakapuna fakalotofonua. Ko e tu'unga 'e 'i ai 'a e sekitoa ni 'i he faka'osinga 'o e 2013/14 'e meimei fetō'aki pe; makatu'unga 'i he ola 'o e māhina 'e 6 ki mui ni mai, ko e pa'anga hū mai mei he takimamata 'e fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'ene tupu, lolotonga ia ko e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva 'oku fakafuofua 'e holo

'Oku lahi lahi 'a e ngaahi kātōanga 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he konga hono ua 'o e 2013/14 hangē ko e fakamanatu 'o e 'aho 'alo'i 'o 'Ene 'Afio, fakataha mo e konifelenisi fakata'u 'a e Siasi Uesiliana 'oku 'amanaki ke fakahoko ki Vava'u, mo e ngaahi konifelenisi fakata'u pe 'a e ngaahi Siasi kehe na'e fakahoko 'i Tongatapu. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e tokoni eni ke pukupuke 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva ke 'i 'olunga pe. Ko e ngaahi fakamatala ki he ngaahi fakamole 'a e kau folau'eve'eva 'oku omi 'i he vaka meili 'oku 'ikai ke lava ia 'o ma'u, ka 'e malava pe ke toe fakalalaka ange 'a e sekitoa ni pea 'e malava pe ke 'i ai ha ngaahi faingamālie ki ha tupu 'i he sekitoa ni 'i he kaha'u.

Ka 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e sekitoa hotele mo e Falekai. 'Oku kau ki heni 'a e fiema'u ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e ngaahi koloa faka takimamata tautautefito ki he ngaahi nofo'anga tali folau'eve'eva, ngaahi mātanga, mo e ngaahi me'angāue ma'a e kau taki tua mo e ngaahi kātōanga faka takimamata, fakatupulekina ha ngaahi koloa fakafonua fo'ou ke fakataumu'a ki he kau folau'eve'eva vakapuna mo e vaka meili, fakahoko hono ako'i 'a e kau ngāue faka takimamata mo e toloi 'a hono tukuange mai 'a e tokoni fakapa'anga 'a Nu'usila ki he ngaahi fakalalaka faka takimamata.

²² Fakatokanga'i ange 'a e faingata'a hono faka faikehekehe'i 'a e pa'anga hū mai mei he takimamata mo e pa'anga tokoni mai mei he famili 'i muli, pa'anga hū mai mei he takimamata 'oku lekooti 'i he kuletiti kaati. 'Oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai ke tokoni ke fakamavahevahe'i 'a e fakamole 'a e kau folau 'eve'eva mo e kau nofo fonua 'oku ngāue'aki e kuletiti kaati.

Neongo 'a e ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e sekitoa ko eni, 'oku 'i ai pe 'a e 'amanaki 'e fakaakeake lelei pe 'i he kaha'u, he ko hono fokotu'u 'o e Poate Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga mo hono fakahoko 'o e ngaahi palani ke toe lelei ange 'a hono tu'uaki atu 'a e takimamata 'a e fonua 'i tu'apule'anga, 'oku meimei tatau pe ia mo hono fa'u 'e he pule'anga 'a e Mape Hala Fononga ki he Takimamata 'a Tonga, 'o fakataumu'a ke toe lelei ange 'a hono takiekina 'a e fakalalakaka faka takimamata 'i he sekitoa ko 'eni. 'Oku kau atu ki ai mo hono toe langa 'o e Hotele Fakavaha'a Pule'anga Teitilaine 'a ia ko e hotele ofi taha ia ki he ngaahi vaka tahi 'i Nuku'alofa, ka ko e maau pe 'a e alea 'a e pule'anga mo ha inivesitoa ke ne fakalele, pea 'e malava leva ke ne faka'ai'ai mai 'a e kau folau'eva'eva mo tokoni aipe ki he tupu 'a e sekitoa ko eni.

8.3.3.3 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Na'e fakafuofua ko e sekitoa si'i 'o e fetu'utaki 'oku kaunga lahi ia ki he tupu 'o e sekitoa ni 'i he 2013/14, tokoni atu ki ai mo e poloseki Keipolo Faipa 'Opitiki ne toki huufi he ta'u ki mui ni mai. Na'e fakamo'oni foki 'a e ongo kautaha 'oku na lolotonga tufaki atu 'a e fetu'utaki ke na fakahoko 'a e ngāue 'i he keipolo. Ko e fe'au'auhi 'a e ongo kautaha ni 'oku malava leva ai ke holo 'a e totongi 'o e fetu'utaki pea vave ange 'a e ngāue'aki 'o e 'initaneti pea lahi ange 'a e ivi 'oku tuku mai ke ngāue'aki ai 'a e 'initaneti. Fakatātā 'aki eni, taha 'o e ngaahi totongi 'o e 'initaneti 'oku tuku atu mei he kautaha fetu'utaki Digicel na'e holo 'aki 'o lahi hake 'i he pēseti 30, mei he pa'anga 'e 26.93 ki ha kikapaiti, ka ko e Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga (TCC) na'e holo 'aki ia 'o lahi hake 'i he vaeua, mei he pa'anga 'e 24.75 ki he kikapaiti. Tanaki atu ki ai, mo e lelei 'oku lavengamonū ai 'a e fonua, 'o kau lelei foki ki he pule'anga mo e sekitoa 'o e mo'ui mo e ako. 'Oku malava leva mei heni ke fakahoko 'a e 'ofisi 'o e pule Fakavahe 'e 7 'i Tongatapu ki he 'initaneti pea ke fakakau atu foki ki ai mo e ngaahi kolo, pēseti 'e 50 holo 'i he totongi 'o e fakahoko ki he 'initaneti 'a e ngaahi ako lautohi mo e ngaahi kolisi 'i Tonga²³ mo e Falemahaki Vaiola, 'o faka malumalu katoa ia 'i he tokoni mei he pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e tokoni lelei eni ki he ngaahi ako, ke malava ke nau a'usia 'a e ngaahi me'a ngāue 'oku ma'u, ke toe lelei ange ai 'a e fekumi 'a e fanau ako, malava leva 'e he ngaahi Falemahaki 'o fakahoko ha konifelenisi ngāue'aki 'a e vitio mo ha fa'ahinga ako pe 'oku fiema'u ki ai 'a e 'initaneti oma.

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi 'api tautaha 'oku 'ikai lava 'o fakahoko ki he 'initaneti na'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 20 'i he 2011 'o ofi 'i he 'api 'e 9,000 (pēseti 'e 55 'o e fakakātoa) fakahoko ki he lahi hake 'i he 'api 'e 12,000 (pēseti 'e 73 'o e fakakātoa) 'a ia na'e lekooti 'i he tohi kakai 2006.

'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'a e tupu 'i he sekitoa si'i 'o e Fefononga'aki 'i he 2013/14 'o ha mei ai 'a e ngaahi ngāue folau vaka, vakapuna, mo e Fefononga'aki 'i he hala, fakalotofonua mo e fakavaha'apule'anga. 'I he Fefononga'aki 'i he hala, na'e hā mai 'a e ngaahi ola lelei 'i he lahi 'o e ngaahi me'alele fo'ou na'e lesisita 'i he konga ki mu'a 'o e 2013/14, 'o lahi hake 'i he pēseti 'e 40 pea ma'olunga ange ia 'i he 'avalisi 'o e ta'u 'e 5 pea 'oku lahi hake 'aki 'a e ngaahi me'alele fo'ou 'e 600 na'e lesisita. Ko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakatau me'alele mei Siapani 'o ngāue'aki 'a e 'initaneti 'a ia 'oku fakatupunga 'e ia 'e totongi 'i he ngaahi fakafofonga fakatau'anga me'alele fakalotofonua ke holo, 'a ia 'oku poupu lelei ia ki he tokoni atu ki he tupu ko 'eni. 'Oku fakafuofua 'e toe lelei ange 'a e ngaahi ngāue ki hono fakalelei' mo e monomono 'o e hala 'a ia 'oku lolotonga fakahoko ia 'i he poloseki ki hono fakatahataha' 'i he ngaahi sekitoa 'o e Fefononga'aki (TSCP), fakapa'anga mei he Pangikē 'a Mamani pea mo e Tokoni mei 'Aositelēlia , 'a ia ko e fakakātoa ko e kilo mita 'e 171 'o e ngaahi hala kuo 'osi monomono 'i he 2012/13. Kau atu ki ai mo hono fokotu'u 'e he Pule'anga, ki mui ni mai 'a e Sino'i Pa'anga ki he Fakalelei Hala, ke tokoni ki hono monomono 'o e ngaahi hala 'i he kaha'u.

²³ A ia ko e ngaahi ako kuo lesisita 'i he Potungae Ako mo e Akongae.

Ko e tupu 'i he ngaahi ngāue folau vaka tahi fakalotofonua 'oku fakafuofua 'e tu'u ma'u pe mei he ta'u kuo 'osi (2012/13), ka 'e toki malohi mai 'i he konga ki mui 'o e 2013/14, makatu'unga ia mei he hū mai 'a e vaka fo'ou fe'ave'aki uta ko e Niuvākai. 'E tokoni lelei eni ke toe lelei ange 'a hono fetuku holo 'a e ngaahi uta lalahi ki he ngaahi fonua ofi mai 'i he Pasifiki kau ki ai 'a Nu'usila. Ko e tupu 'i he ngaahi ngāue folau vaka tahi fakalotofonua na'e fu'u fiema'ua 'aupito ia ki hono fetuku holo 'a e ngaahi me'angāue mo e naunau ki he vahefonua Ha'apai. 'Oku 'amanaki 'e 'i ai 'a e tupu 'i he folau vakatahi fakavaha'a pule'anga hangē ko e lahi 'o e ngaahi vaka meili 'oku tau mai, pea 'oku tokoni lahi ia ki he fanga ki'i pisinisi Takimamata.

'I he fekau'aki mo e fepuna'aki vakapuna, na'e hoko 'a e Kaniseli 'e he kautaha fepuna'aki vakapuna Chatham 'i he konga ki mu'a 'o Ma'asi 2013, ke fakatupu ai ha ta'eta'epau 'i he fepuna'aki vakapuna 'i Tonga. 'Oku kau atu ki ai mo e toloi 'a hono tukuange mai 'a e tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga Nu'usila, 'o fakataumu'a ke tokoni ki he fakalalakaka faka takimamata, pea 'oku meimei tokoni ia ki he holo pēseti 'e 20 'a e folau 'eve'eva 'i he konga 'uluaki 'o e 2013/14, ko e taimi²⁴ pe eni ia 'oku angamaheni ki ai 'ene holo. 'Oku malava pe ke holo 'a e fefolau'aki vakapuna 'i he ta'u ni. Ko e tefito'i 'uhinga 'o e fefononga'aki vakapuna, meimei ko e 'a'ahi pe ki he famili, katonga 'aho fakahifo 'o 'ene 'Afio mo e ngaahi konifelenisi fakata'u 'a e ngaahi Siasi ne toki fakahoko ki mui ni mai. 'Oku fakapapau'i ko e toe fakafoki mai 'a e tu'unga malu 'o e sekitoa ni 'oku fu'u fiema'ua ke fakapapau'i 'oku malu mo falala'anga 'aupito 'a e fepuna'aki vakapuna. Ko e kautaha fepuna'aki vakapuna fakalotofonua fo'ou (Real Tonga) 'oku nau pule'i 'a e fepuna'aki fakalotofonua ke fakapapau'i pe 'oku 'i he tu'unga malu, mahu'inga 'e malava 'e he kakai/folau'eve'eva 'o totongi, fepuna'aki ma'u pe pea pau 'aupito. 'Oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e tupu 'i he folau'eve'eva 'i he 2014/15 makatu'unga ia mei he ngaahi katoanga 'oku 'amanaki ke fakahoko hangē ko e hilifaki Kalauni 'i he ta'u hoko mai pea mo ha ngaahi ola lelei 'i he 'osi 'a hono fakalelei'i 'o e mala'evakapuna Fua'amotu 'i he poloseki PAIP mo e fakahoko mai 'a e Sipoti 'o e Pasifiki Tonga ki Tonga ni.

8.3.3.4 Ngaahi Pangikē

Ko e sekitoa ngaahi Pangikē 'oku ne tokoni fakafuofua ki he pēseti 'e 5 ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) pea ko e tupu 'i he sekitoa ko eni 'oku fakafuofua 'e 'i he pēseti 'e 4 'i he 2013/14 fakafehoanaki ki he to lalo 'aki 'a e pēseti 'e 5.3 'i he tupu 'a e sekitoa ni 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e to lalo 'i he tupu ko 'eni 'i he 2012/13 na'e makatu'unga ia mei he hokohoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pangikē fekau'aki mo e ngaahi nō palopalema 'o fakatupunga leva ai 'a e faingata'a'ia fakapa'anga 'i he sekitoa taautaha. Ka neongo ia ko e fakaakeake 'i he 2013/14 mo e ngaahi ta'u ka hoko 'oku 'amanaki 'e tu'uma'u pe fakataha mo e toe lelei ange 'i he tu'unga faka'ekonōmika. 'Oku kau heni 'a e fe'au'auhi 'i he hū mai 'a e Pangikē fo'ou – Pangikē Komesiale Fakavaha'a Pule'anga 'i he Pasifiki pea mo e 'amanaki 'e toe lelei ange fakahoko fatongia 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga. Tanaki atu ki ai mo e 'ikai toe hilifaki ha totongi tupu 'i he sino'i nō ki he fa'ahinga na'e uesia 'e he saikolone ('Ieni) 'i Ha'apai. 'E hokohoko atu pe 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT) ki hono faka'ai'ai 'a e nō 'aki 'enau fengāue'aki fakamāhina mo e ngaahi Pangikē.

²⁴ I he angamaheni, 'oku lahi hake 'i he vaeua 'o e folau 'eve'eva mai ki Tonga ni 'i he vaha'a taimi Siulai – Tisema ne mei lahi pe ko e famili Tonga mei muli 'oku nau foki mai 'o malolo Kilisimasi mai ki Tonga ni, 'a ia ko e meimei omi pe mei Nu'usila mo 'Aositelelia, l'aki 'enau taimi momoko ka e omi ki tonga ni ki he 'ea māfana 'o malolo mai ki ai pea ko e taimi pehe ni ko e tofua'a tangata 'oku 'a'ahi mai ki he konga tahi 'o Tonga ko e'uhi ko 'ene mafana ki he'enua fakafanau pea 'oku ma'olunga ma'u pe 'a e kau mamata'i fotua'a he taimi pehe ni.

8.3.3.5 Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga

'Oku tokoni 'a e sekitoa ngaahi ngāue 'a e pule'anga 'o ofi 'i he pēseti 'e 12 ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP), 'o hoko ia ko e konga lahi taha 'i he sekitoa ngaahi ngāue. 'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa ko 'eni 'aki 'a e pēseti 'e 1 'i he 2013/14 pea pēseti 'e 1.5 'i he 2014/15 fakafehoanaki ki he pēseti 'e 6 'o e pōini 'i he 2012/13, 'o meimei tokoni'i ia 'e he pa'anga tokoni ki he patiseti 'a ia 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e tauhi 'i he tu'unga tatau 'o e ngaahi fakamole. 'Oku tokoni lahi 'aupito 'a e hiki pēseti 'e 5 'i he vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga ki he tupu 'a e sekitoa ko 'eni. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e tupu 'i he kaha'u 'e lahi lahi nofo pe ia 'i he vaha'a 'o e pēseti 'e 0 ki he pēseti 'e 3 'o tatau mo e taha 'o e ngaahi kaveinga ngāue 'a e pule'anga ki hono tauhi 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'i he patiseti lolotonga fakata'u tolu (MTBF) ke fakapapau'i 'e malava 'e he pule'anga ke feau 'a 'ene ngaahi fakamole mo e ngaahi mo'ua lolotonga pea pehee foki mo e kaha'u.

Ko e ngaahi polokalama fakalelei ki he ngaahi sekitoa ngaahi ngāue 'a e pule'anga 'oku kei hokohoko atu pe ke toe lelei ange fakahoko ngāue, mo fakapapau'i ha fa'unga pule mo ha founa tali ui 'oku toe lelei ange. 'Oku kau ki heni 'a e fakalelei ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga mo e fokotu'utu'u ki hono pule'i 'a e founa ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga, ko e fokotu'u fo'ou 'a e Komisoni ki hono fakafepaki'i 'o e faihala, fakalelei ne fakahoko ki he tafa'aki 'atita, ke toe lelei ange 'a hono fakamalohi'i 'a e muimui ki he ngaahi lao mo e fokotu'utu'u fo'ou 'o e tafa'aki 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi fakatau 'a e pule'anga. Ko e ngaahi fakalelei ki he kau ngāue fakapule'anga 'oku 'alu fakataha pe ia mo e ngaahi fakalelei ki he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga ko e fakataumu'a pe ke fakapapau'i ke hokohoko lelei atu aipe 'a e fakahoko fatongia pea si'isi'i leva 'a e ngaahi kavenga fakapa'anga 'a e pule'anga, ka 'i he taimi tatau pe 'oku toe lelei ange aipe 'enau fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonua.

8.3.3.6 Ngaahi Fale

Ko e sekitoa 'o e ngaahi fale 'oku ofi 'i he pēseti 'e 9 'o e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e tupu 'i he sekitoa ko eni 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.4 'i he 2013/14 makatu'unga ia mei he maumau ne hoko ki he ngaahi fale 'i Ha'apai, ka 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e fakaakeake lelei hake 'i he 2014/15 'i ha 'osi 'o e ngaahi ngāue langa 'e fakahoko ki Ha'apai.

8.3.3.7 Ako, Mo'ui mo Ngaahi Ngāue ki he tukui kolo

Ko e sekitoa ako, mo'ui mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo – 'ikai kau ai 'a e Pule'anga he 'oku 'osi kau ia 'i he sekitoa ngaahi ngāue 'a e pule'anga 'oku hā 'i 'olunga – 'oku ne tokoni 'aki 'o ofi 'i he pēseti pēseti 'e 2 'i he ta'u kuo 'osi. 'Oku hoko 'a e hokohoko atu 'a e tokoni mei he Pule'anga mo e ngaahi hoa tokoni ki he fakalalakala ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'anga pea 'oku tokoni lahi ia ke tauhi 'a e tupu 'i he sekitoa ko 'eni, 'o fakatefito pe ke toe langa'i hake tu'unga 'o e 'ilo, kau ngāue mo e fakalelei'i 'o e ngaahi fale ako. Ko e sekitoa mo'ui mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo 'ikai kau ai 'a e pule'anga 'oku 'amanaki ke hokohoko atu aipe 'ene tupu 'i he kaha'u, meimei makatu'unga ia 'i he hokohoko atu 'i he ngāue mo e tokoni mei he kautaha 'ikai fakapule'anga 'oku nau tokanga'i 'a e kau faingata'a'ia, Senita Alonga, Kautaha 'Ofa Tui mo 'Amanaki, Senita tokangaekina 'o e kakai fefine mo e long'a'i fanau pea mo e ngaahi kiliniki taautaha. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'e kei tu'u pe ke feau 'a e fiema'u fisifisimu'a 'a e kau faingata'a'ia mo e ngaahi ngāue fekau'aki mo e mo'ui 'i ha fa'ahinga feitu'u pe 'i Tonga. Ko hono fakalahi 'o e ngāue ki he kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia fakaesino 'oku tokoni lahi ia ke pukupuke 'a e tupu 'i he sekitoa ngāue ki he tukui kolo.

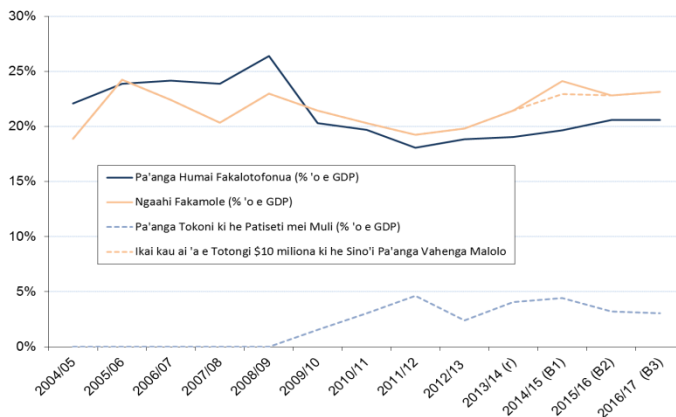
8.3.3.8 Fakafiefia, Anga Fakafonua mo e Ngaahi Sipoti

'Oku tokoni 'a e sekitoa Fakafiefia, Anga fakafonua mo e Ngaahi Sipoti 'o ofi 'i he pēseti 'e 1 ki he GDP, 'o hoko ia ko e tokoni si'isi'i taha ki he sekitoa Ngaahi Ngāue pea 'oku fakafuofua 'e kei tu'uma'u pe 'a e tupu 'i he kaha'u. 'Oku hūlu'i mai mei heni 'a e ngaahi katoanga angamaheni 'e hoko 'i he fonua 'o hangē ko e katoanga'i 'aho 'alo'i 'o 'ene 'Afio 'i he faka'osinga 'o e 2013/14 pea mo e Hilifaki Kalauni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he 2014/15.

8.4 Ko e Ola 'o e Tu'unga Fakapa'anga mo e Ngaahi Nō 'a e Pule'anga

8.4.1 Tu'unga 'a e Pa'anga Fakalotofonua

Fakatātā 22: Tu'unga Pa'anga Fakafonua felave'i ki he GDP (2004-05 to 2016-17)

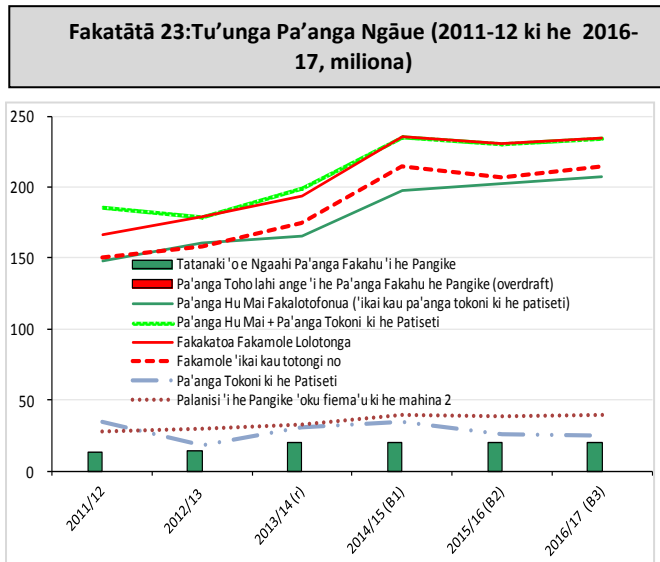
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Mei he 2000/01 ki he lotolotonga 'o e hongofulu'i ta'u ko e

Pa'anga Hūmai fakalotofonua ('ikai lau ki ai 'a e totongi mei he ngaahi ponite pea mo e ngaahi pa'anga kehe) na'e lahiange hono 'inasi GDP (fakafuofua ko e pēseti 'e 22 -24 e 'avalisi) 'i he ngaahi fakamole ki hono fakalele 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. 'I he vakai ki he Faingata'a'ia Fakapa'anga

Fakamamani Lahi (GFC) na'e holo 'a Pa'anga Hūmai fakalotofonua 'aki ha pēseti 'e 20 mei he GDP, 'o holo si'i hifo ia 'i he fakamole angamaheni 'a ia 'oku toe hiki hiki hake ia ki 'olunga. Ko e ngaahi hiki hiki ko eni ki 'olunga

'o e faikehekehe, na'e malava ke fakalato'aki 'a e ngaahi tokoni pa'anga fakapatiseti 'a ia 'oku 'i he pēseti 'e 2.5-3 'o e GDP. Ko e tokoni ko eni na'e tokoni lahi ki hono fakasi'isii e fiema'u ke fakangata 'o e ngaahi tefito'i sevesi 'a e pule'anga. 'I he Patiseti Taimi Lotoloto (MTBF) 'oku 'i ai e 'amanaki e ake māmālie e Pa'anga Hūmai, 'o 'ova he pēseti 'e 20 'o e GDP. Ko e fakamole angamaheni 'oku fakafuofua 'e hiki 'aki ha pēseti e 24.1 'o e GDP 'i he 2014/15, makatu'unga eni 'i he ngaahi totongi hange ko e COLA pēseti 'e 5, pehee ki hono totongi 'o e \$10 miliona ko e 'inasi mo'ua 'a e kau ngāue fakapule'anga ki he Sino'i Pa'anga Mālolo. Kapau na'e 'ikai 'a e 'ave 'o e pa'anga ni 'e hiki hake 'aki pe 'a e fakamole angamaheni e 'pēseti 'e 23.0 'o e GDP. 'I he ta'u 'e ua ka hoko, 'oku fakafuofua 'e 'i he pēseti 'e 23 'o GDP 'a e ngaahi fakamole angamaheni. Ko e fetōkaki ko 'eni oku fakahā'i atu ia 'i he **Fakatātā 22**.

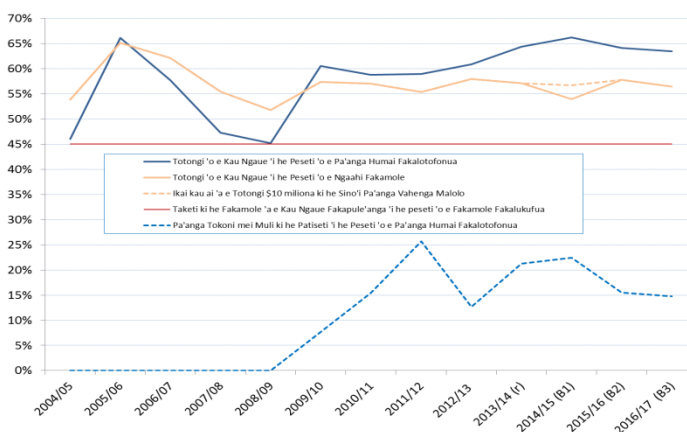

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

si'isi'i 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti 'o a'u ki he \$19.2 miliona, ko e holo hifo ia mei he \$37 miliona 'i he ta'u kuo 'osi.

'i hono fakahoa ki he palanisi 'i he pa'anga he patiseti, 'oku fakafuofua 'e toe 'i ai pe 'a e hulu ofi 'i he \$5 miliona 'i he 2013/14. 'Oku makatu'unga eni 'i he toloi ta'u 'e 5 'a e totongi nō fakafoki ki he Pangike Siaina (EXIM Bank). 'I he'ene pehee, 'e malava leva ke 'alu hake 'a e fakalukufua 'o e pa'anga ki he \$19.7 miliona pe ofi 'i he māhina 1.2 'o e fakakātoa 'o e fakamole te ne lava 'o totongi. Ka ne 'ikai e toloi totongi nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank), e mei a'u e fe'amokaki ki he \$4 miliona.. Ne 'ikai toe fiema'u ha fakalahi patiseti makehe. 'Oku fakafuofua ke toe malohiangē 'a e tupu 'a e pa'anga hūmai fakatatau pe ki he tupu 'a e tu'unga faka-'ekonomika e fonua. Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti 'oku 'amanaki 'e holo māmālie pe ke 'osi, taimi tatau 'e malava ke leva'i lelei e ngaahi fakamole, 'o holo 'i he taimi e fakahoa ai ki he GDP. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ki ha palanisi 'i he patiseti ki he pa'anga 'i he ta'u 'e 3 ka hoko, pea 'e malava ai ke pukepuke 'a e palanisi pa'anga 'o fakafuofua ke ne totongi atu 'a e ngaahi fakamole 'i ha māhina nai e taha. Kuopau ke feinga malohi mo tokanga 'a e Pule'anga ke tuhani e fakamole, 'o kapau 'e 'asi ha ngaahi faka'ilonga ngalingali e tō ki lalo e pa'anga hūmai fakalotofonua pe nounou e pa'anga tokoni patiseti. Ko e feliuliuaki ko 'eni 'oku hā atu ia 'i he **Fakatātā 23**.

Fakatātā 24: Fakamole ki he Vahe 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 'i hono fakapēseti 'aki e Ngaahi Me'afua Tefito

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Oku fakafuofua ki he 2013/14 'e vilohi mai ha hulu 'aki e \$5 miliona makatu'unga ia mei he toloi 'o e totongi nō ki he Pangike Siaina (EXIM Bank) hoko atu ki ai mo e tō lalo 'i he palanisi 'o e pa'anga ki mu'a he 2010/11 pea ko e patiseti 'a e pule'anga ki he 2012/13 'oku ne 'omai ha ki hulu si'isi'i pe 'aki 'a e \$0.9 miliona, 'o ne 'ohake hake ai 'a e palanisi fakakātoa 'i he pa'anga ki he \$14.5 miliona, pea 'oku ne pukupuke 'a e fakamolē ke malava pe 'o totongi 'a e fakamole fakakātoa 'i he māhina 'e taha (kei ma'ulalo pe 'i he tāketi ki he māhina 'e 2). 'E malava ke a'usia eni 'aki hano fakasi'isi'i hifo 'a e fakamole pea 'e malava leva ke 'i ai 'a e holo

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e feinga 'a e Pule'anga ki ha ngaahi founa ke leva'i'aki e ngaahi fakamolē. Ko e fakamole ki he vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga 'a e konga lahi taha e fakamole 'a e Pule'anga. 'Oku ki'i pelepelengesi eni, 'i he makatu'unga ko e kau ngāue ko e kakai, pea kuopau ke ngāue'aki ma'u pe 'a e faka'apa'apa mo e toka'i, 'i he taimi 'oku fai ai 'a e lave ki ai. 'I he ta'u 2005/06 tu'unga 'i he tukungāue 'a e kau ngāue fakapule'anga pehee ki he ngaahi hiki lalahi pe 'i he vāhenga, na'e a'u ai ki he tumutumu 'a e fakamole ki he vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga,

fakahoa eni ki he pēseti fakalukufua e fakamole. Ne holo mei ai 'o mei nofo pe 'i he pēseti 'e 57 talu mei he 2012/13. 'E toki makape lahi pe e fakamole 'i he ta'u 2014/15, makatu'unga he 'ave pa'anga totongi ki he Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngāue.. Kapau ne 'ikai 'a e totongi pa'anga ki he sino'i pa'anga mālōlō, ko e fakafuofua 'o e vāhenga kau ngāuefakapule'anga fakahoa ki he fakamole fakalukufua 'e nofo pe ia 'i he pēseti 'e 57 'i he ngaahi ta'u patiseti taimi lotoloto, 'a ia 'oku ma'olunga 'aupito 'eni 'i he tāketi ko e pēseti 'e 45.

'I he tafa'aki 'e taha, talu mei he 2008/09,ko e fakamole ki he vahe 'a e kau ngāue fakapule'anga na'e hiki mei he pēseti'e 45 ki he 65, fakatatau ki hono 'inasi 'i he pa'anga hūmai fakalotofonua. 'Oku hulu'i mai heni 'a e 'ikai ke malava 'e he pa'anga hūmai fakalotofonua ke totongi 'aki e ngaahi fakamole, pea mo e lahi 'a e fakafalala 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti, 'oku ne fakapa'anga 'a e faikehekehe 'i he pa'anga hūmai fakalotofonua mo e ngaahi fakamole pea mo e totongi 'o e mo'ua nō mo e ngaahi fakamole kehe pe. 'I he patiseti taimi lotoloto (MTBF) 'oku fakafuofua ko e 'inasi ko 'eni 'e holo si'isi'i pe. 8.4.2 Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga. 'Oku hā 'eni 'i he **Fakatātā 24.**

8.4.2 Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e mahu'inga 'a hono lipooti mo leva'l lelei 'o e ngaahi mo'ua nō, pea kuo fai ai e fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fetokoni'aki fakalalaka 'o hange ko e Kautaha Kominiueli mo e Pangike 'a Mamani ki ha tu'unga fakalalaka ange.

'Oku hokohoko atu 'a e lipooti 'e he Pule'anga 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'ene ngaahi mo'ua nō, 'a ia 'oku toe tufaki 'i he uepisaiti 'a e Potungāue. Ko e taha 'o e ngaahi lipooti ni ko e Fakamatala Patiseti. 'Oku 'oatu ai 'i he kongani 'a e tu'unga na'e 'i ai 'a e Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga 'i he Sune 2013 'o fakahoa ki he tu'unga fakafuofua ki Sune 2014. 'Oku kau heni 'a e Ngaahi Mo'ua Ni mei Tu'apule'anga, Nō Fakalotofonua, Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautha 'a e Pule'anga mo e Kautaha Kehe mei he Pule'anga mo e Ngaahi Mo'ua Nō Malu'I 'e he Pule'anga.

Fakatatau ki hono toe vakai'i 'o e tu'unga 'o e mo'ua nō 'i Sune 2013, ne ki'i fakalaka ai 'a Tonga ni mei he tu'unga mo'ua nō fakatu'utamaki ange ki he tu'unga fakafiemalie ange. Ko e'uhi ko e fakalaka ko eni, 'oku toe faingamālie ange ki hono totongi 'o e ngaahi mo'ua nō. Kaekehe, 'oku hoko 'a e ki'i fakalaka ko eni ke toe vakai'l ai 'e he ngaahi kautaha tokoni hange ko e Pangike 'a Mamani mo e Pangike Fakalalaka 'a 'Esia 'enau polokalama tokoni mei he pēseti 'e 100 ki he pēseti 'e 50 tokoni pea 50 ke nō ki he ngaahi poloseki pea mo e tokoni ki he patiseti.

'I he tu'unga faka'ekonōmika 'a e Pule'anga, 'oku kei hokohoko atu pe 'a e fakafalala 'a e Pule'anga 'i he ngaahi polokalama tokoni fakapatiseti mei he ngaahi kautaha tokoni ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi fe'amokakai fakapatiseti. 'Ikai ko ia pe, ka kuo hoko eni ke kole ai 'a e Pule'anga ke toe toloi 'a hono totongi 'o e sino'i nō mei he Pangike EXIM 'a Siaina 'i Siaina. Fakatatau ki he palani fakaangaanga (Medium Term Debt Strategy) 'a e Pule'anga, kuo fai ai e aleapau mo e Pangike EXIM 'a Siaina ki hano toloi ta'u 'e nima 'a hono totongi 'o e sino'i pa'anga nō. 'Oku hoko eni ke toe toloi ai e taimi totongi ka 'i he taimi tatau 'oku toe lahiange e totongi tupu ke totongi 'e he Pule'anga pea mo e toe lahiange e totongi sino'i pa'anga nō 'e totongi 'o ka kamata. 'E toe malava pe foki ke toe lahi ange e fakamole ki he totongi nō tupu mei he ma'olunga ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Siaina 'i hono fakafehoanaki ki he Pa'anga Tonga mo e ngaahi Pa'anga kehe.

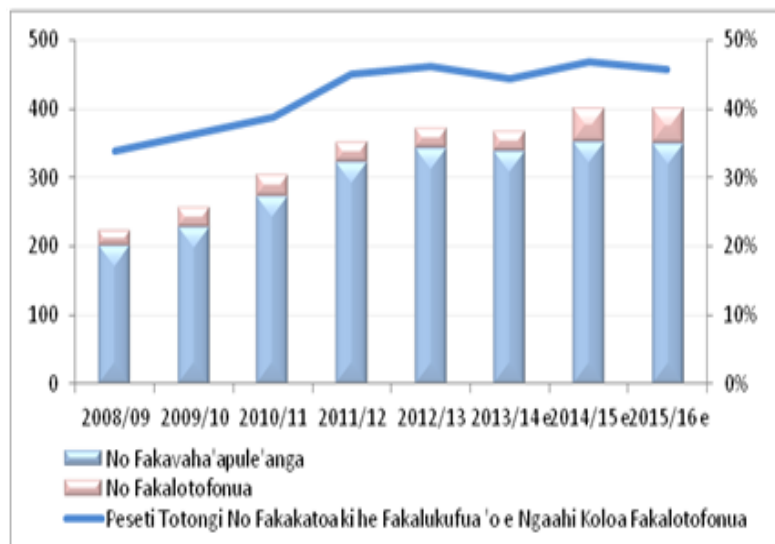
Ko e'uhi ko e fu'u ma'olunga e tu'unga 'oku 'i ai e mo'ua nō ki tu'apule'anga, 'e hokohoko atu e fekuki 'a e Pule'anga mo e faingata'a 'i hono tauhi ke 'i lalo 'i he tāketi ka e tautefito ki Siaina. Ko e taha ia e 'uhinga 'oku totonu ke tukutaha ai e tokanga 'a e Pule'anga ki he ngaahi ngāue langa fakalalaka faka'ekonōmika mo fakalelei'l e tanaki pa'anga hūmai ke tokoni ki hono totongi 'o e ngaahi mo'ua nō 'i he kaha'u. 'Oku sio foki 'a e Pule'anga ke kamata hano fokotu'u ha Pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua nō 'a ia 'e fakahū ki ai e ngaahi hūlu 'i he pa'anga hūmai ke tokoni ki he totongi nō 'i he kaha'u.

8.4.2.1 Fakakātoa 'o e Mo'ua

Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e pule'anga ki he 'aho 30 Sune 2014 'oku fakafuofua ia ki he \$368.2m (44% 'o e Fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua), 'a ia ko e holo hifo'aki ia e \$4.4m mei Sune 2013 'o hange ko ia 'i he **Fakatātā 25** 'Oku makatu'unga eni mei he holo 'a e mo'ua ki tu'apule'anga 'aki 'a e pēseti 'e 0.53 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua, tupu mei he fe'unu'aki 'a e ngaahi pa'anga nō tefito.

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2013/14, ko e fakakātoa 'o e pa'anga ne toho ko e \$10.8m. 'Oku kau ki heni 'a hono toho 'o e konga nō tokoni ki he Patiseti, pēseti 'e 50 (\$4.8m) mei he Pangike 'a Mamani 'i Tisema 2013 mo ha ongo ponite 'a e Pule'anga ne toe fakafo'ou 'a ia ko e taha ne

Fakatātā 25: Fakakātoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga ki he Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua 'i he 30 Sune 2014

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

\$5.0m ne totonu ke totongi 'i 'Epeleli 2014 mo e \$1.0m 'a ia 'e totongi 'i Sune 2014

'Oku fakafuofua 'e toe hiki hake 'a e Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2014/15 'aki 'a e pēseti 'e 8.9 mei Sune 2014 makatu'unga 'i he konga 'oku nō mei he tokoni ki he Patiseti mei he Pangike 'a Mamani, Pangike Fakalalaka 'a 'Esia, konga 'oku nō mei he Pangike 'a Mamani ke fakapa'anga e Langa Fakafo'ou ki he ngaahi fale 'o Ha'apai ('o 'ikai ke kau ki ai e feliliu'aki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi Pa'anga Nō) mo ha toe Ponite fo'ou ke fakatau atu fakalotofonua ki hano

tokoni'i e ngaahi fakamole vivili 'a e Pule'anga.

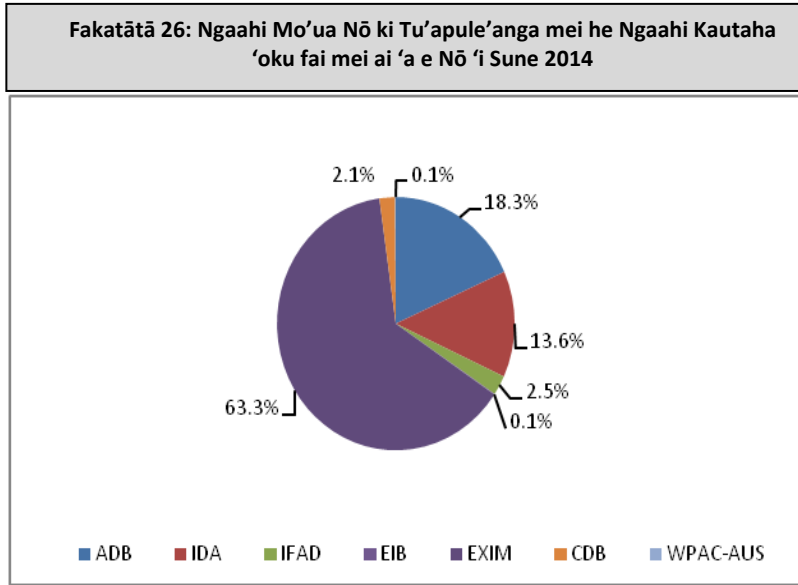
8.4.2.2 Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga

Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga ki he 'aho 30 Sune 2014, 'a ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 26**, 'oku fakafuofua ki he \$338.7m²⁵ (41% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua). 'Oku meimei ko e vahe tolu 'e ua 'o e mo'ua ni, ko e mo'ua ki he Pangike EXIM 'a Siaina. Ko e holo hifo eni e mo'ua nō ki he Pule'anga Siaina, talu mei Sune 2013, makatu'unga 'i he holo e mahu'inga 'o e pa'anga Siaina 'i hono fakahoa ki he pa'anga Tonga.

Ki hono fakaikiiki 'o e ngaahi makatu'unga 'o e ongo nō lalahi mei Siaina, Poloseki Ngāue langa fo'ou 'o Nuku'alofa pea mo e poloseki Fakafonua 'a Tonga ki he fakalelei hala mo e ngaahi fakaikiiki 'o e fakamole kuo vahe'i ki he poloseki takitaha 'oku lave ki ai 'i he **Tēpile 67** 'i he Fakamatala Fakalahi. Mei he ngaahi fealeale'aki 'i he vaha'a 'o e Pule'anga Tonga mo e kau ma'u mafai 'a Siaina, kuo loto ai 'a e Pangike EXIM 'a Siaina ke toloi 'aki ha ta'u 'e nima 'a hono ta 'o e sino'i pa'anga nō ki he Langa Fakalelei 'o loto Nuku'alofa. 'E kamata ai e 'uluaki totongi 'o e sino'i

²⁵ 'Ikai kau ki ai e feliliuaki e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga mei 'Epeleli 2014

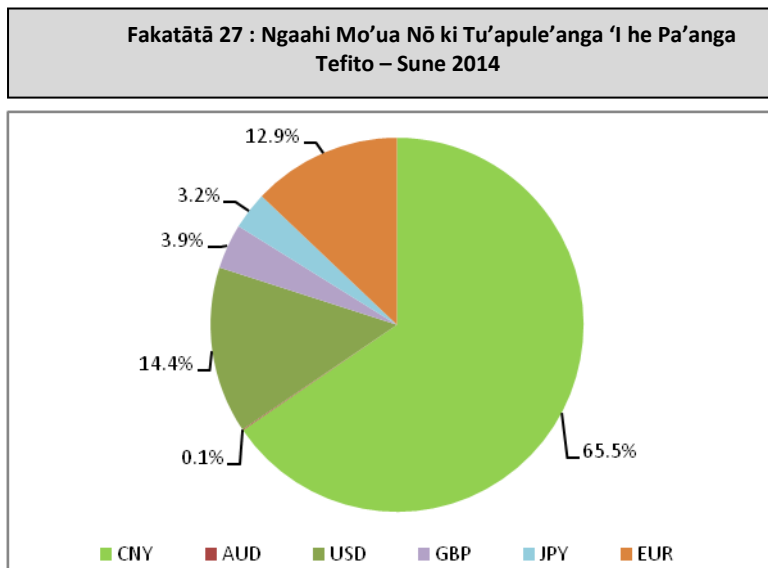
pa'anga nō 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19 mo e hiki lahi 'i he totongi nō fakafuofua ki he \$12 miliona. 'Oku fakahā eni 'i he **Fakatātā 31** hono toloi 'o e totongi mo'ua ki Tu'apule'anga.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

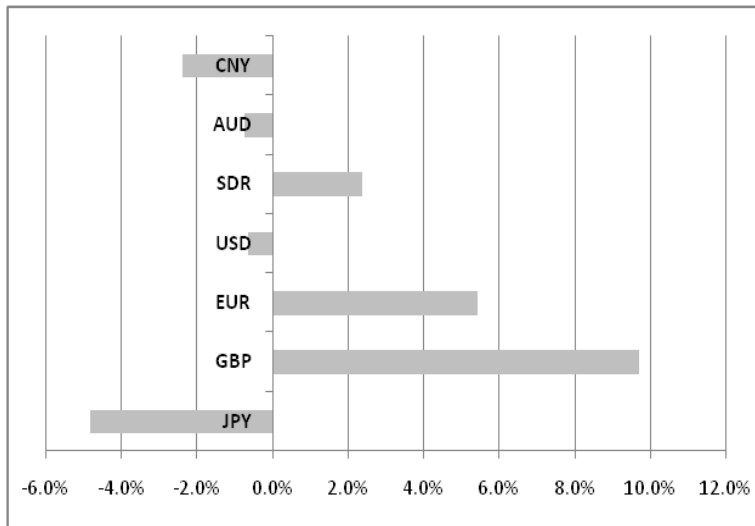
8.4.2.2.1 Pa'anga Tefito 'o e Ngaahi nō

Ko e konga lahi 'o e toenga mo'ua nō ki tu'apule'anga ki Sune 2014 'a ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 27**, 'oku fakafuofua ki he \$221.7m (66%) 'o e Pa'anga Siaina (CNY), pa'anga 'oku ngāue'aki 'e he Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga (SDR) pea mo e ngaahi Pa'anga makehe iiki ki he \$116.4m(34%). Lolotonga 'a e ta'u kuo 'osi, na'e holo'aki ai e konga nō 'i he Pa'anga Siaina e \$6.7m (2.9%). 'Oku hā atu 'i he Fakatātā 'i lalo 'a e fakafuofua ki he feliuliuaki 'i he fe'unu'aki 'a e Pa'anga Tonga ki he Ngaahi Pa'anga tefito 'o e Ngaahi Nō (kau ki ai 'a e Pa'anga Ngāue'aki 'e he kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SDR) 'a ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 28**.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakatātā 28: Mahū'inga 'o e Pa'anga Tonga ki he Ngaahi Pa'anga Nō 'i he Sune 2014

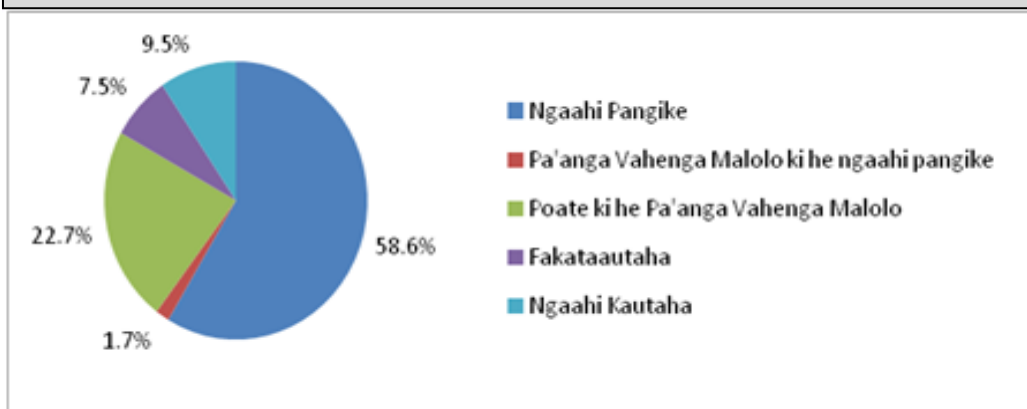

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.4.2.3 Mo'ua Nō Fakalotofonua

Ko e kātōa 'o e mo'ua nō fakalotofonua ki he 'aho 30 Sune 2014, 'oku fakafuofua ki he \$29.5m (3% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua) 'a ia ko e Ngaahi Ponite kotoa 'a e Pule'anga ne tuku atu. Ko e konga lahi 'o e ngaahi ponite ni 'oku 'i he Ngaahi Pangike fakafuofua ki he pēseti 'e 60 'a ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 29**. 'I he vaha'a taimi 'o Sune 2013 ki he Sune 2014, ne fakatokanga'i ai 'a e mahiki 'i he lahi 'o e ma'u ponite 'a e Ngaahi Kautaha pea mo e holo 'i he kau ma'u ponite fakataautaha 'aki 'a e \$2.5m.

Fakatātā 29 : Kau Ma'u Ponite 'a e Pule'anga (%) 'i Sune 2014

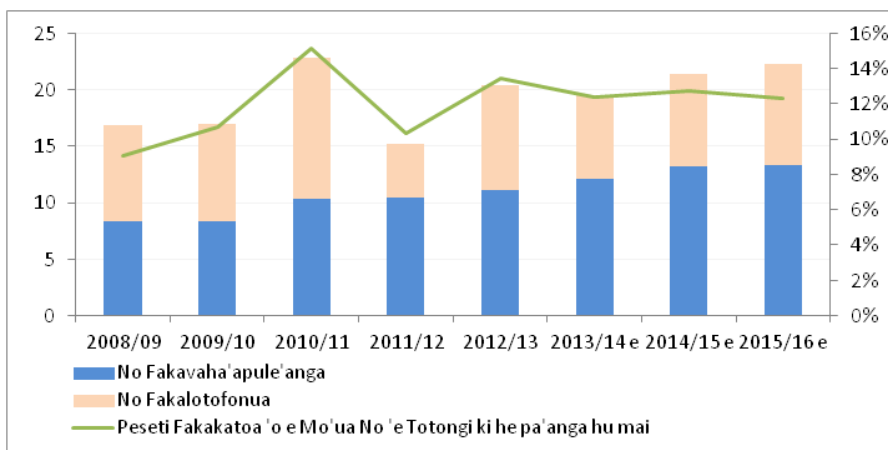
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.4.2.4 Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga

Ko e kātōa 'o e fakamole ki he totongi nō ki he faka'osinga 'o Sune 2014, 'oku fakafuofua ki he \$19.5m, 'a ia ko e \$12.0m (62%) ko e totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga pea \$7.5m (38%) ki he totongi mo'ua fakalotofonua. Ko e holo'aki eni e \$20.5m 'i Sune 2013, tupunga mei he si'isi'iangē e ngaahi totongi ponite.

Ko e kātōa 'o e totongi nō 'oku fakafuofua ia ki he 2% 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua, 12.3% 'o e pa'anga hūmai 'a e pule'anga pea ko e 10.3% 'o e fakamole. 'I he mo'ua ki tu'apule'anga, ko e māhina 'oku lahitaha ai 'a e totongi nō ko Sepitema (26% 'o e totongi mo'ua fakakātōa ki tu'apule'anga) pea mo Ma'asi (26%). 'I he nō fakalotofonua ko e māhina ko 'Epeleli (71% 'o e totongi mo'ua fakakātōa fakalotofonua) pea mo Sune (17%). 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki ki ha taimi 'e tomui ai 'a e ngaahi ta nō 'a e pule'anga²⁶.

Fakatātā 30: Totongi Nō Fakakātōa (TOPm) Ta'u Fakapa'anga 2008/09 - 2015/16
(kau ki kai e fika totonu mo e fika fakaangaanga)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

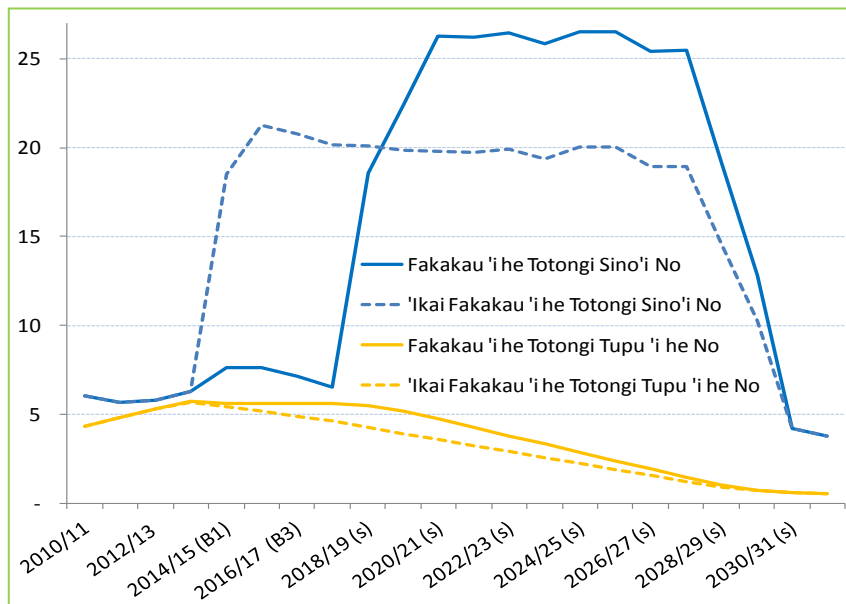
Tupu mei hono toe toloi hono totongi 'o e sino'i nō ki he ongo nō mei he Pangike EXIM 'a Siaina, 'oku fakafuofua 'e toe hiki hake'aki e \$1.1m e fakakātōa e totongi mo'ua nō 'a e Pule'anga, ko e'uhi ko e fokotu'u mei he Pangike 'a Mamani mo e Pangike Fakalalaka 'a 'Esia ke tuku mai e peseti 'e 50 'o enau polokalama tokoni 'i ha nō. Ko e'uhi ko e toloi, 'e toki kamata ai e totongi 'o e sino'i pa'anga nō ki he Pangike EXIM 'a Siaina 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19 'aki ha hiki lahi fakafuofua ke laka hake 'i he \$12.0m (1.4% 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua).

'I he **Fakatātā 30**, 'oku hā ai e fakafuofua ki he ngaahi totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga, tu'unga 'i he ngaahi nō fo'ou 'a e Pule'anga 'e fakahoko 'i he kaha'u pea mo e tu'unga mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i he lolotonga ni, 'o 'ikai kau ki ai e ngaahi feliuliaki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'i he kaha'u. Ko e ngaahi totongi mo'ua nō fakalotofonua 'oku fakatefito ia 'i he sino'i ponite lolotonga fakafehoanaki ki he totongi tupu 'a ia ko e pēseti 'e 4.93 'o e fakātōa 'o e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fe'unga mo e \$29.45m, 'o 'ikai kau ki ai 'a e ngaahi ponite 'e toe tuku atu 'i he kaha'u.

'Oku hā atu 'i he **Fakatātā 31** 'i lalo 'a e feliuliaki 'i he totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga makatu'unga 'i he toloi'aki e ta'u 'e nima 'a hono totongi 'o e sino'i pa'anga nō.

²⁶ Fakatatali 'o hono toe toloi 'a hono ta e Nō langa Ha'apai High School ki he Pule'anga Siaina

Fakatātā 31: Ngaahi Totongi Nō ki Tu'apule'anga kau/'ikai kau ki ai hono toe toloi 'o e totongi fakafoki 'o e Sino'I Pa'anga nō ki he ongo nō mei he Pangike EXIM 'a Siaina (\$ miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.4.2.5 No Atu ki he Ngaahi Kautaha

Ko e fakakatoa 'o e no I he 'aho 30 'o Sune 2014 na'e 'oatu mei he Pule'anga ki he ngaahi kautaha fakapule'anga kehekehe na'e fakafuofua ki he 62.6m (peseti 7 'o e GDP pea mo e peseti 'e 18 'o e ngaahi no mei tu'apule'anga. Ko e holo 'o e ngaahi no 'aki 'a e 1.5m 'o e mo'ua no atu 'i he vaha'a Sune 2013 ki he Sune 2014 'oku felave'i ia mo e totongi vave mai 'a e no mei he TCC 'i 'Akosi 2013.

Ko e ngaahi kautaha lalahi 'oku nau nō mei he Pule'anga 'oku hā atu "i he **Tēpile 13** OG Sanft Ltd; MF Taumoepeau Ltd; mo e Royco Amalgamated Co. Ltd, ko e konga 'uluaki ia 'o e ngaahi kautaha nō mei he nō 'a e Pule'anga mei he Pangike EXIM 'o Siaina 'a ia na'e fakamo'oni hono ngaahi aleapau 'i Tisema 2010. Ko e ngaahi kautaha 'o e Konga ua, 'oku kau ai 'a Tungi Colonnade Ltd mo e City Assets Ltd 'a ia kuo te'eki ke fakamo'oni aleapau mo e Pule'anga.

Ko e fakakātoa 'o e lahi 'o e ngaahi totongi nō mei he nō 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2014 'oku fakafuofua ia ki he T\$1.57m, ko e ngaahi totongi nō mei he Pangike Langa Fakalalakala 'o Tonga ko e T\$0.42m (27%); Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga \$0.92m (58%); Poate Taulanga 'o Tonga \$0.12 (8%) mo e kautaha Royco \$0.11m (7%). Ko e fakakātoa 'o e lahi 'o e ngaahi totongi nō mei he nō 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga kuo te'eki ke totongi mai 'oku fakafuofua ia ki he T\$1.23m, 'a ia ko e totongi nō mei he OG Sanft ko e \$0.69m (4%), mo e Taumoepeau \$0.54m (2%). 'Oku fengāue'aki vaofi 'a e Pule'anga mo e ngaahi kautaha ko'eni ke lava hano fakahoko mai leva 'o e ngaahi totongi ko'eni.

Tēpile 13 : Ngaahi Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga, 'i 30 Sune 2014

Ngaahi Kautaha	Sune-13 (\$m)	Sune-14 'esitimeti(\$m)
Pangike Langa Fakalalaka 'o Tonga	2.9	2.5
Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga	0.9	0.0
Seastar Star Fishing Co. Ltd	3.7	3.6
Hotele Janfull International Dateline Ltd**	11.3	11.1
Poate Taulanga 'o Tonga	0.7	0.6
Tongatapu Market Ltd	1.8	1.8
CBD Reconstruction Projects		
Konga I		
Royco Amalgamated Co. Ltd.	2.2	2.2
MF Taumoepeau Ltd.	7.2	7.2
OG Sanft Ltd.	10.3	10.3
Konga II		
City Assets Ltd.	6.8	6.8
Tungi Colonnade Ltd.	16.6	16.6
Katoa	64.1	62.6

*Ikai kau ai 'a e Uafu Vuna

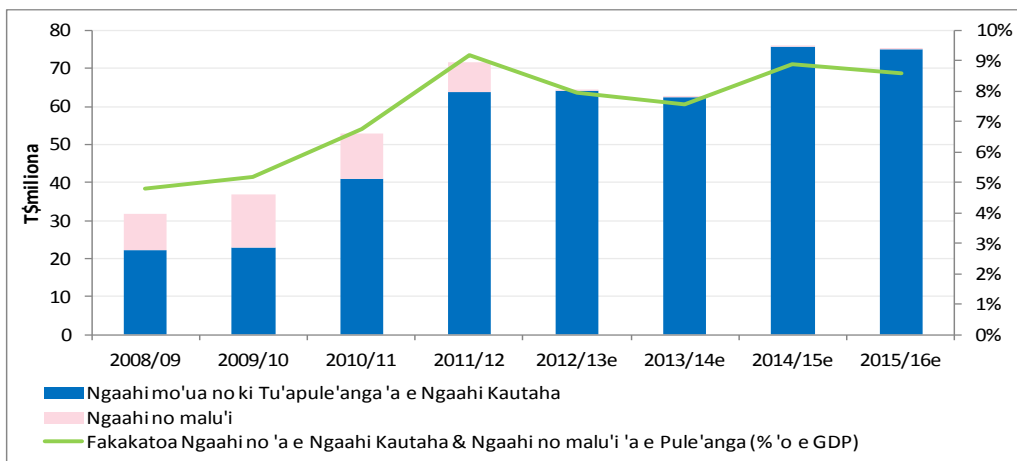
**Kuo 'osi foki mai 'a e no ko 'eni ki he Pule'anga.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.4.2.6 Ngaahi Mo'ua Nō 'Oku Malu'i 'e he Pule'anga

Ko e fakakātoa 'o e lahi 'o e ngaahi mo'ua nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga 'i he 30 Sune 2014 'oku fakafuofua ia 'i he \$0.15m (pēseti 'e 0.02 'o e koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua pea pēseti 0.04 'o e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga). Ko e toenga palanisi ki he pōnite na'e tukuange he TDB. 'I he lolotonga 'a e ta'u, na'e 'ikai ha toe Nō fo'ou malu'i 'e he Pule'anga pea pehe foki ki ha totongi mo'ua 'e tomui.

Fakatātā 32: Ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga ki he Ngaahi Kautaha & Ngaahi Mo'ua nō Malu'i 'e he Pule'anga ki he Fakalukufua 'o e ngaahi koloa mo e ngāue fakalotofonua (%) 2008/09 – 2015/16 (kau ki ai e fika totonu mo e fika fakaangaanga)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.5 Tu'unga 'o e Pa'anga Talifaki mo e Palanisi 'o e ngaahi Fehū'aki Pa'anga mo Muli ²⁷

8.5.1 Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

Fakatātā 33: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli

*Kamata hono ngaue'aki 'a e fakamatala mei he ngaahi kautaha fefakatau'aki pa'anga muli 'i he 2012
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi pangikē, Ngaahi kautaha fefakatau'aki pa'anga muli; Pangikē Pule Fakafonua

Ko e fakakātoa 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli na'e fe'unga mo e \$281.1 miliona 'i he 'ene a'u mai ki Fēpueli, 2014, 'a ia na'e hiki hake fe'unga mo e pēseti 6.8 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga ko eni.

Totongi Vete Pa'anga

Ko e totongi 'o e vete pa'anga 'oku hilifaki ia 'e he ngaahi pangike 'i he tu'unga ma'olunga 'i Tonga 'i ha toe fonua 'i he Pasifiki. 'Oku tokanga 'a e Pangike Pule 'a Tonga ke fakangatangata 'a e ngaahi totongi

ko eni, kau ai e fe'ave'aki pa'anga, talu mei he 2009. 'Oku fakahoko fakata'u pe 'a e vakai ki he totongi ko eni.

Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga ki he ta'u kahoko 'i Muli

Fakatātā 34: Tupu 'i he lī pa'anga mei 'Amelika ki Tonga mo e ngāue'aki 'o e 'uhila 'e he kakai Tonga

Ma'u'anga Fakamatala: Kautaha 'Uhila 'a Tonga; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga; Ngaahi Pangikē; Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki pa'anga muli.

'Oku pehe foki 'e he Pangikē Pule'anga 'a Tonga 'oku 'amanaki ke hiki hake 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'i he toenga 'o e ta'u fakapa'anga 2014, pea pehe foki ki he ta'u fakapa'anga 2015. 'Oku tefitoe fakafuofua ko eni mei he ngaahi 'uhinga 'oku fenanapasi:

- 'E 'i ai e liliu si'isi'i 'i he pa'anga talafi mei he ngaahi famili 'i muli, neongo e ngaahi tokoni pa'anga ki he ngaahi famili na'e uesia he Saikolone 'leni. Na'e ma'u foki 'i he fakatotolo 'a e Pangikē Pule 'a Tonga ko e ngaahi fiema'u pa'anga 'a e kakai nofo 'i Tonga ni ko e kii ia ke ne tataki e talafi pa'anga mei he ngaahi famili 'i muli, tupu 'i he ngāue'aki e 'uhila- ko e fakafuofua 'o e pa'anga malu'i ki he ngaahi famili-'a ia 'oku ne fakahā'i mai e holo e ngaahi lekooti 'o e pa'anga talafi mei he ngaahi famili 'i muli. Na'e toe ma'u pe foki mo e ola tatau 'i he ngaahi fakatotolo na'e fakahoko 'i tu'apule'anga. Na'e fakafuofua foki 'e he Pangikē Pule 'a Tonga 'e holo māmālie pe 'a e talafi pa'anga mei muli ka e makatu'unga 'i he tokoni ki he uesia 'e 'leni na'e toe liliu si' pe.
- 'Amanaki ke hiki hake e ngaahi totongi e koloa hū mai ko e'uhi: konga lahi 'o e hiki 'i he ngaahi nōo Pangikē 'a e Pangikē Pule 'a Tonga ko e totongi e ngaahi koloa hū mai; 'e toe hiki hake foki 'i he hū mai e ngaahi naunau langa ki hono toe langa 'o Ha'apai, 'oku holo māmālie foki 'a e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga 'i he totongi totonu 'o e fefakatau'aki 'a Tonga ki he ta'u kuo

²⁷ Ma'u'anga Fakamatala ki he konga ko 'eni mei he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

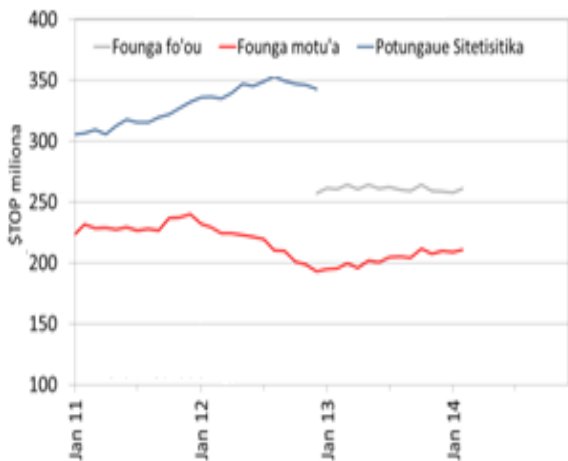
maliu atu, toe hiki hake 'i he 'avalisi 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa hū mai; pea 'oku fakangatangata pe. Oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e holo 'i he me'akai pea moe totongi 'o e lolo te na fetamate'aki.

- 'I he ta'u ki mui ni mai na'e hokohoko mai e 'uho'uha ki Tongatapu ni 'a ia 'oku ne tokoni'i e ngaahi polokalama ngōue pea mo e ngaahi ngāue fo'ou 'i he ngōue ke kei tupulaki ai pe hono hū atu e fua 'o e ngōue ki tu'apule'anga. 'I he taimi tatau, ko e ngaahi koloa na'e anga maheni hono hū atu ki tu'apule'anga 'i he ngaahi ta'u kuohili 'e 'ave hangatonu ia ki Ha'apai ki he polokalama tokoni.
- 'E fakangatangata foki mo e tupu 'i he totongi fefolau'aki, makatu'unga 'i he ngaahi palopalema 'oku fe'ao mo e pisinisi takimamata.
- 'E hiki hake foki mo e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ke tokoni'i 'a hono toe langa 'o Ha'apai.

'Oku kau foki mo e tu'unga ta'eta'epau e lahi mo e taimi ki he tokoni patiseti ki he pule'anga 'i he palopalema lahi ki he ngaahi ta'u fakapa'anga ka hoko.

8.5.2 Pa'anga Totongi Atu ki Muli

Fakatātā 35: Ngaahi Totongi Koloa Hū Mai mei Muli ('Avalisi he māhina 'e 12)

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi pangikē; Ngaahi kautaha fefakata'aki pa'anga muli; Potungāue Sitetisitika & Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

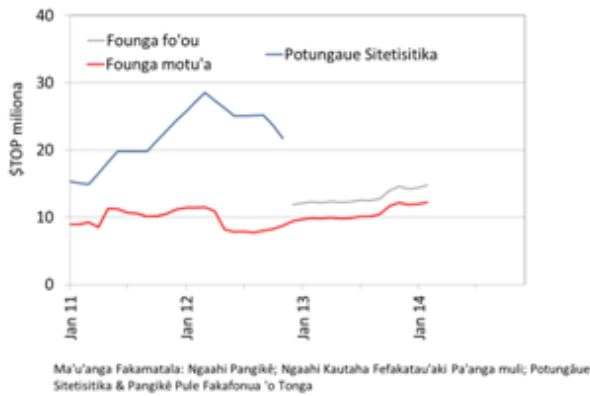
'I he'ene a'u mai ki he kongā ki mui 'o e ta'u fakapa'anga ko eni na'e toe 'i ai e liliu si'i ki he palanisi fakalukufua 'i he fehū'aki 'o e pa'anga²⁸.

Na'e tu'u ma'u pe 'a e ngaahi tafa'aki kehe ka na'e ki'i hiki si'i pe 'i he totongi 'o e lolo pea mo e ngaahi naunau langa na'e tatau pe mo e holo 'i he ngaahi koloa fakatau fakamovetevete. 'Oku tu'u ma'u pe e ngaahi ola ni neongo e hiki e fika 'o e ngaahi koniteina 'oku lesisita. 'Oku te'eki pe foki ke faingamālie ha fakamatala fekau'aki mo e me'a ni mei he Potungāue Sitetisitika.

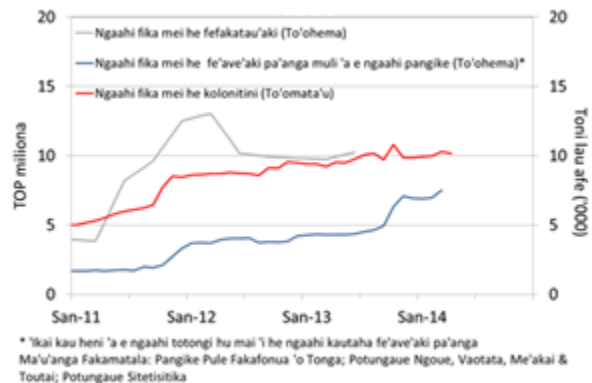
²⁸ Ko e potungāue sitesitika oku ne tanaki 'a e ngaahi fakamatala 'oku lahi ange mei he ngaahi fakamatala 'oku ma'u mai mei he ngaahi pangike. 'Oku liliu 'e he pangike pule 'a e founga ki hono lekooti 'a e pa'anga oku li mai taautaha mei muli.

8.5.3 Pa'anga Hū Mei Muli

Fakatātā 36: Pa'anga Hū Mai mei he Koloa Hū Atu ki Muli ('Avalisi he māhina 'e 12)

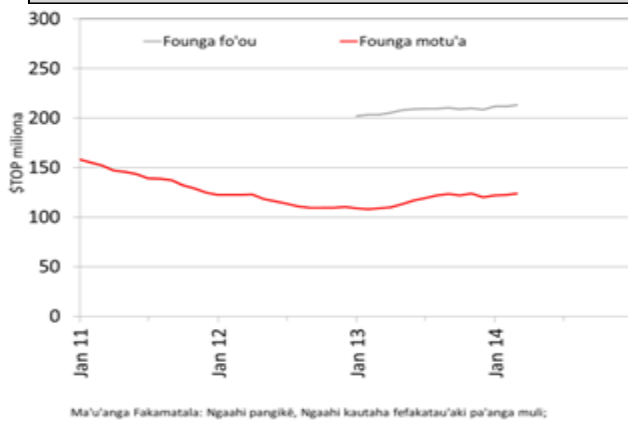
Fakatātā 37: Fakakātoa 'o e Ngoue Uta ki Muli (Fakata'u)

'I he'ene a'u mai ki he kongā ki mui 'o e ta'u fakapa'anga ko eni, na'e hiki si'i hake 'a e palanisi fakalukufua 'o e totongi ma'u mai mei he fehū'aki 'o e pa'anga pea 'oku 'i he tu'unga ma'olunga mei he tu'unga ki mu'a. 'Oku tupu foki e hiki hake ko eni mei he hiki hake 'a e ngōue 'oku hū atu ki tu'apule'anga, tautefito ki he 'ufi mo e niu, 'a ia 'oku na kei faingamalie pe 'i he taimi 'o e saikolone-fakafehoanaki ki he faingata'a'ia na'e hoko 'i Ha'amoā. Na'e to e hoko foki mo e ki'i holo si'i 'i he tu'unga 'a Tonga ki he fetongi pa'anga ki he fefakatau'aki 'i he ta'u 'e ua kuohili ke tokoni'i e tupu 'i he hū atu ki tu'apule'anga.

Na'e lava foki ke to e vakai'i 'e he Pangikē Pule 'a Tonga 'e nau fika na'e ma'u ki he tu'unga 'o e pa'anga talafi mei he ngaahi famili 'i muli ke ma'u e ngaahi fakamatala lelei ange kau ai e fakamatala pa'anga: ko e founga motu'a na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi fika na'e ma'u mei he sisitemi 'a e ngaahi Pangikē pe, ko e kongā na'e ki'i faingata'a'ia 'i he 'initaneti. Ko e founga fo'ou, 'oku ngāue'aki 'a e fika mei he ngaahi pisinisi 'oku nau talafi pa'anga, ke fakatonutonu e ngaahi palopalema 'i he 'initaneti. Ko e ngaahi palopalema faka'initaneti ko eni 'oku hoko ia ke to e lahi ange pea 'oku malava ke fakamatala'i 'a e 'uhinga 'oku 'ikai fa'a malava ai 'o fakaakeake 'a e tu'unga 'lekooti 'o e talafi pa'anga mei he ngaahi famili 'i muli, 'a ia 'oku hoko tatau pe 'i he ngaahi fonua kehe talu mei he

Fakatātā 38: Ngaahi Lī Pa'anga Taautaha mei Muli

Faingata'a'ia Fakapa'anga Fakamamani Lahi (GFC). 'Oku tokoni lelei foki 'a e ngaahi fakamatala ni ke fakahaa sino mai 'a e ngaahi feitu'u 'oku malava ma'u mei ai e pa'anga hū mai ke kei tu'uloa ai pe e tu'unga 'o e nofo 'a e kakai Tonga.²⁹

Na'e tupu māmālie 'a e kongā lahi 'o e pa'anga 'a Tonga ni na'e ma'u mai mei he talafi pa'anga mei he ngaahi famili 'i muli 'i he ta'u kuo hili. Na'e malava pe 'e he tupu 'o e ngaahi talafi pa'anga mei 'Aositelēlia mo Nu'usila 'o fakafetongi e holo 'i he talafi

²⁹ 'Oku tokoni foki eni ke tanaki ki he holo 'a e faingata'a'ia 'i he noo ki Tonga talu e hono fakakau atu e talafi pa'anga mei he ngaahi famili 'i muli ki he ngaahi me'afua fakavaha'a pule'anga: ko e ma'olunga ange 'a e talafi pa'anga mei muli 'oku ne 'omai e ngaahi me'afua mahu'inga 'i lalo pe 'i he ngaahi tu'unga faingata'a'ia

pa'anga mei 'Amelika, 'a ia 'oku ma'olunga ai e ta'ema'ungāue. 'I he me'afua fakamuimui 'o e pa'anga hūmai haohao fakafonua 'a Tonga (ki he ta'u fakapa'anga 2012) na'e fe'unga e talafi pa'anga mei muli mo e pēseti 'e 21.

Toe tanaki atu ki he ngaahi fakamatala fakapa'anga ko eni, 'a e ngaahi fakalalakaka ki mui ni mai fekau'aki mo e founa ki hono fua 'o e ngaahi fakafetongi pa'anga muli 'a ia 'oku malava ke ai ke toe fakahoko pea mo ha fakafuofua 'o e ngaahi koloa 'oku 'omai mei muli. 'Oku 'iloa foki e founa ni ka faingata'a ke fakafuofua hono mahu'inga. Ko e 'omai koloa ko eni 'oku ne fakahā mai pe 'a e konga 'o e koloa 'oku 'ikai ko ha pa'anga ('a ia 'oku 'ikai tatau mo e talafi pa'anga mai 'o fakafetongi 'aki ia e koloa 'o ma'u 'e he ngaahi famili). Ko e 'avalisi 'o e koloa 'oku 'omai 'o 'ikai ko ha pa'anga 'oku fakafuofua ki he \$7.1milionā he māhina a'u ki Tisema, 2012, ko e taimi fakamuimui eni na'e malava ai e Pangikē Pule 'a Tonga 'o fakahoko ha fakafuofua ki he koloa 'oku ma'u he ngaahi famili 'i Tonga ni ('oku makatu'unga pe 'a e ngaahi fakafuofua ko eni mei he ngaahi fika fakapule'anga mei he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga' l he fakakātoa e ngaahi fika ni, ko e fakamatala fakalukufua 'o e ngaahi talafi pa'anga mei muli 'oku fakaofiofi ki he \$300milionā (pe ko e pēseti ia 'e 30 'o e pa'anga hūmai 'osi hono to'o e tukuhau) ki he ta'u.³⁰

Ko e konga lahi 'o e holo 'i he tonounou 'i he pa'anga ngāue 'oku makatu'unga ia 'i he hiki hake 'a e tokoni patiseti mei he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka 'a Tonga. 'Oku lekooti 'a e pa'anga ki he tokoni patiseti ko e pa'anga 'oku ma'u mai faka'ofisiale

8.5.4 Sino'i Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'ikai mahino

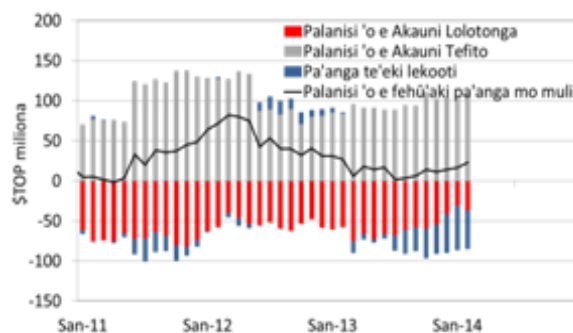
Ko e fakakātoa 'o e toenga e sino'i pa'anga 'oku fe'unga mo e \$107.8milionā mei he ta'u kuo'osi ki Fēpueli, pea ko e konga lahi ko e pa'anga hū mai mei he sino'i pa'anga taau taha 'a ia na'e fakafou mai 'i he ngaahi fe'ave pa'anga fakaPangikē. Na'e ma'olunga foki 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'i he lekooti mei he ta'u kuohili a'u mai ki Sune, 2013, neongo na'e fakafetongi 'aki e fo'i hiki e konga 'o e holo 'i he sino'i pa'anga tokoni mei he ngaahi fonua mei muli.

Ko e palanisi 'o e ngaahi fakamatala pa'anga 'oku 'ikai mahino na'e faka'avalisi ki he \$4milionā na'e hū atu ki tu'a 'i he mahina 'o a'u mai ki Fēpueli, 2013. 'Oku fakahoko 'e he Pangikē Pule 'a Tonga 'a e fakatotolo ke ma'u e makatu'unga 'o e faikehekehe ni.

8.5.5 Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli

Ko e palanisi 'o e fe'ave'aki pa'anga muli, 'a ia 'oku ofi ki he palanisi 'o e totongi fakalukufua 'oku 'ataa, 'a ia na'e hūlu 'o a'u mai ki Fēpueli, 2014, 'a ia 'oku lahi ange ia 'i he pa'anga na'e hūlu atu na'e lekooti 'i he ta'u fakapa'anga 2013. Ko e hūlu ko eni 'oku ne ho'ata mai 'a e ma'ulalo e tonounou 'i he pa'anga ngāue pea mo e ma'olunga ange 'a e hūlu 'i he sino'i pa'anga fakalukufua.

Fakatātā 39: Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli ('Avalisi he māhina 'e 12)

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi pangikē, Ngaahi kautaha fefakatau'aki pa'anga muli; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

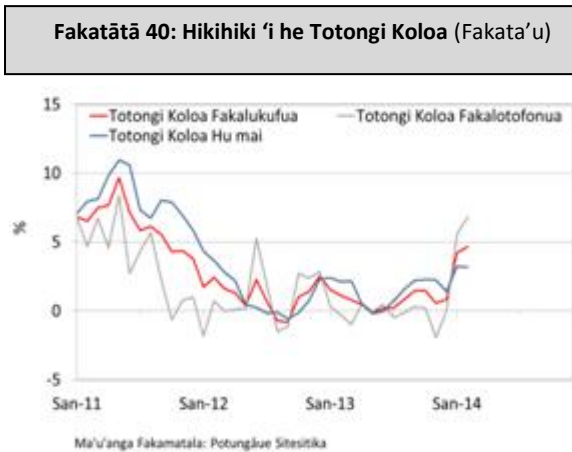
³⁰ 'Oku faingata'a ma'u pe hono fika'i e ngaahi talafi pa'anga mei muli. 'Oku 'i ai e founa mahino ki he fe'ave'aki pa'anga 'i he vaha'a 'o kakai Tonga mo ngaahi fonua lahi. Fakatātā'aki eni, ko e ngaahi fe'ave'aki pa'anga 'e malava pe 'o lekooti ko e pa'anga hū atu pe hū mai, 'oku tanaki he ta'u lahi 'a ia 'oku faingata'a ke fakafehoanaki 'a e talafi pa'anga mei muli pea mo e ngaahi totongi ki he ngaahi koloa tu'u fonua 'kola' pe ko e me'akai 'oku 'ave ki he fa'ahinga katonga. Ko e toe lahi ange 'a e faikehekehe 'i he pa'anga ko e toe lahi ange ia 'a e fakamatala pa'anga 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua muli 'e tokoni ki hono tu'utu'u e ngaahi totongi 'oku ma'u he lahi e fe'ave'aki pa'anga mo e ngaahi totongi kehe.

8.6 Tu'unga Fakapa'anga³¹

8.6.1 Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Ngaahi fakalalakaka mai kimui ni

Ne hikihiki 'a e totongi 'o e koloá 'i he mahina mai 'e 12 kuo 'osi 'o ngata ki Fēpueli 2014 'aki 'a e pēseti 'e 4.7. 'Oku kau 'a e hiki ko 'ení 'i he fu'u vave 'aupito mei Sepitema 2011 ka na'e kei 'i he tu'unga ma'ulalo pe ia 'i hono fakahoa ki he 'uluaki fakafuofua 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tongá 'aki e pēseti 'e 6 ki he 8.

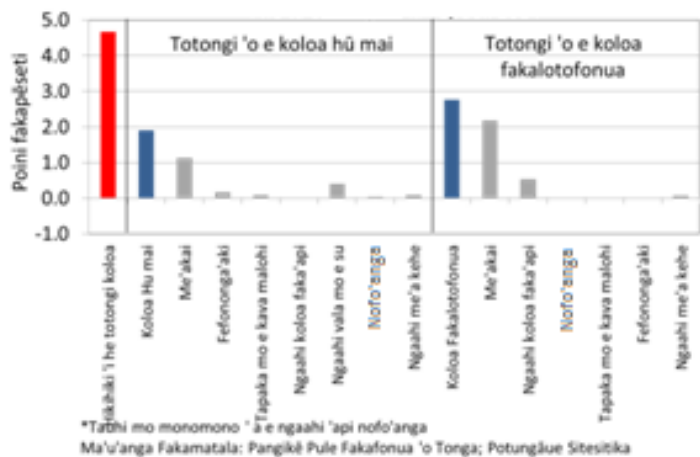

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi koloa hū mai mei tu'apule'anga na'e hiki 'aki e pēseti 'e 3.2, 'i hono fakahoa ki he pēseti 'e 2.2 'i he lipooti faka muimui taha ki he tu'unga fakapa'anga.

Ko e hiki lahi taha 'i he totongi 'o e koloa hū mai mei Tu'apule'angá ko e koloa me'akai, tautautefito ki he kakano'i manu mo e hu'akau hū mai mei Nu'usila. Ko e mahu'inga 'o e koloa hū mai 'i he kalasi 'o e vala mo e sū na'e malohi ange 'ene hikihiki hake ki 'olunga 'aki 'a e pēseti 'e 12.6, hili 'ene tu'uma'u 'i he ta'u e 3 kuo hili. Ko e koloa ko eni oku 'ikai ke fu'u mamafa 'i he

sio ki he kātoa 'o e me'afua mahu'inga 'o e ngaahi koloa, pea 'oku 'ikai ke fu'u loko 'i ai ha'ane tokoni 'a'ana ki he hikihiki ko 'eni 'a e mahu'inga 'o e koloa hū mai mei muli.

Fakatātā 41: Ngaahi me'a kaunga ki he Hikihiki 'i he Totongi Koloa ('i he ta'u 'o Ngata ki Fepueli 2014)

Na'e toe mālohi ange foki 'a e pa'anga Nu'usilá i hono fakahoa ki he ngaahi pa'anga kehé talu mei he faka'osinga 'o e 2011, 'a ia 'oku ne fakahā mai ai 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa hū mai ki muí ni. Na'e fakafuofua 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá 'e tu'uma'u pe 'a e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga mulí 'i he ta'u kuo 'osi, pea ko e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa hū mai mei he ta'u kuo'osi 'o ngata mai ki Fēpueli 2014 'e ma'ulalo 'aki e poini 'e tolu 'o e pēseti. Fakakātoa 'o e hikihiki 'i he totongi koloa hū mai na'e mei a'u pe 'o ma'ulalo 'aki 'a e poini 'e 2 'o e pēseti.

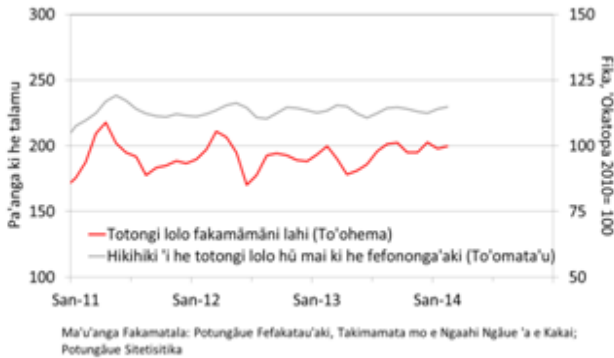
Ko e fika ki he hikihiki 'i he totongi 'o e koloa hū mai ne mei toe ma'olunga ange kapau ne 'ikai 'a e femahiliaki 'i he totongi lolo 'i he pa'anga. Mahū'inga fakamamani lahi 'o e totongi lolo na'e feliuliaki pe he ta'u kuo 'osi, 'o kei tauhi aipe 'a e totongi 'o e koloa Fefononga'aki hū mai 'i lalo.

Ko e totongi 'o e koloa ngaahi fakalotofonua ne hiki 'aki e pēseti 6.8 'i he ta'u kuo 'osi. Konga lahi 'o e hiki ko 'ení na'e tupu mei he hiki 'a e totongi 'o e vesitāpoló, tautautefito ki he tēmatá,

³¹ Ma'u'anga fakamatala mei Pangikē Pule, pea mo e konga 'o e hikihiki totongi mei he Potungāue Sitesitika

kāpisi, poló, 'a ia 'oku faingata'a 'enau mo'ui 'i he taimi vela ai e 'ea mo e ngaahi 'uho'uha mai ki muí ni.

Fakatātā 43: Totongi Lolo Fakamāmāni Lahi

Fakatātā 42: Me'afua Kehekehe ki he Hikihiki 'i he Totongi Koloa (Fakata'u)

Vakai ki he Kaha'u

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'e holo 'a e totongi 'o e koloá meimei 'i he pēseti 'e 2.5 i Sune, kimu'a iá pea toe holo ki he pēseti 'e 0 'i he faka'osinga 'o e 2014.

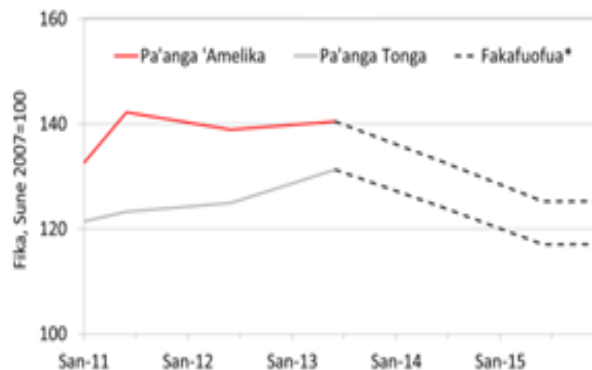
Ko e fakafuofua ki he kaha'ú ne makatu'unga ia 'i he ngaahi me'a lalahi 'e tolu:

- 'Oku fakafuofua 'e he Kautaha Sino'i Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF) ko e totongi 'o e koloa me'akai fakamamani lahi 'e 'i he pēseti 'e 5 'i he ta'u 2014 ma'ulalo ange ia 'i he ta'u 2013 tupu mei he hiki hake 'i he totongi 'o e koloa me'akai hū atu fakamamani lahi.
- 'Oku fakafuofua 'e he kau 'analaiso 'ekonōmika 'i he maketi ko e totongi fakavaha'a pule'anga 'o e loló 'e holo 'aki ia 'a e pēseti 'e 7.2 'i he 2014, makatu'unga ia 'i he hiki hake 'i he hū atu 'o e lolo fakavaha'a pule'anga 'i he lotolotonga 'o e holo ko ia 'o e ngaahi vātamaki ki he Hahake Lotoloto
- Ko e mahu'inga 'o e liliu pa'anga muli 'e tu'u ma'u pe.

Konga 'o e hiki hake 'i he totongi 'o e ngaahi koloa ngaohi fakalotofonuá 'oku va'a mai ia mei he hikihiki ki muí ni mai 'i he totongi 'o e me'akai hū mai. Ko e koloa hū mai 'oku ne malava pe ke fetongi 'a e koloa ngaohi fakalotofonua, pea ko e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa hū mai 'oku ne 'oange 'e ia e faingamālie ki he kau fakatau atu 'o e koloa ngaohi fakalotofonua ke hiki hake 'enau totongi. Ko e koloa hū mai 'i he taimi 'e ni'ihi ko e ngaahi me'a ia ke ngaohi 'aki e ngaahi koloa fakalotofonua fakataha mo e hiki 'i he totongi ki he tokotaha 'oku ne faka'aonga'i 'o e koloa. Ko e ola 'i he hikihiki 'o e totongi e koloa fakalotofonua 'oku muimui ofi ma'u peia 'i he hikihiki 'o e totongi koloa hū.

Ko e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa fakalukufuá na'e kake 'aki 'a e pēseti 'e 5.6 'i he ta'u kakato 'o ngata ki Fēpueli. 'Oku 'ikai kau 'i he kake ko 'eni 'a e totongi 'o e me'akai mo e ma'u'anga iví.

Fakatātā 44: Totongi Me'akai Fakamāmāni Lahi (Fakata'u)

* 'E hoko 'a e fakafuofua ki he kaha'u 'kapau 'e tu'uma'u pe mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga. Ma'u'anga Fakamatala: Kautaha Pa'anga Fakavaha'a'apule'anga; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Hangē pe koia kimu'a, ko e māfulifuli faka'ekonōmika fakamamani lahi, mo e tu'unga 'o e 'ea, 'oku kau ia he ngaahi fakafe'atungia lalahi ki he hikihi 'a e totongi koloa he kaha'u.

8.6.2 Palanisi 'o e Ngaahi Fakahū Pa'anga ki he Pangikē mo e Totongi Tupu 'i he Nō

Ko e totongi tupu 'i he ngaahi kalasi 'o e nō 'i he pangikē na'e holo, 'i he vaha'a 'o e poini 36 ki he poini 71 talu mei he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga kuo 'osi. Ko e 'avalisi 'i he nō 'i he Pangikē 'oku holo lahi 'aupito, ko e uhi ko e konga 'o e nō 'oku hiki ia ki he ngaahi nō 'oku si'isi'i 'ene tu'u lavea ngofua ki he faingata'a he nō. Ko e Fakakātoa 'o e holo ko eni 'i he totongi tupu 'o e nō 'oku faka'ai'ai ia 'e he:

- Fokotu'utu'u 'e he Pangikē Pule 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Tupu 'i he Me'a Fakapa'anga
- Fe'au'auhi 'i he hū mai 'a Pangikē Fo'ou, Pangikē Komesiale Fakavaha'a Pule'anga 'i he Pāsifiki.
- Fakafuofua 'e toe mafola atu e fakahoko fatongia 'a e Pangikē Fakalalaka 'a Tonga
- Ko e to'o fakataimi e totongi tupu 'i he sino'i nō, ki he fa'ahinga ne uesia 'i he saikolone 'i Ha'apai.

8.6.2.1 Ngaahi Totongi Tupu

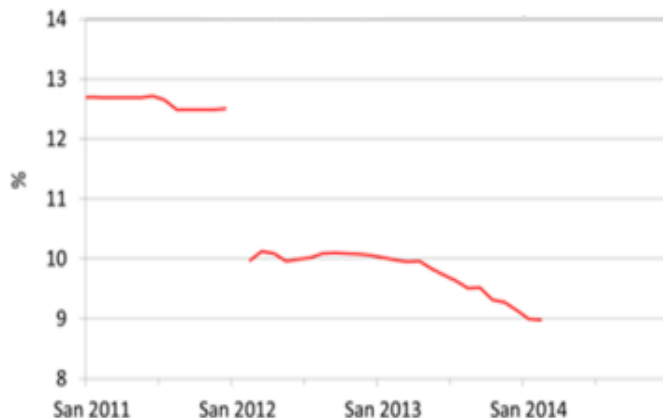
Tēpile 14: Totongi tupu (Avalisi 'o e ngaahi pangike)

Totongi Tupu ('avalisi 'o e ngaahi pangikē)					
	Lahi 'i he a'u mai ki			Feliuliaki	Lahi 'a e Nō
	Sune 12	Sune 13	Fēpueli 14	Sune 13 – Fēpueli 14	'i he a'u mai ki Fēpueli 14
	% fakata'u	% fakata'u	% fakata'u	poini'i pēseti	%
Kātoa	9.99	9.73	8.98	-75	100
Fale	9.03	9.02	8.65	-36	34
Nō Fakafo'ituitui	13.15	13.24	12.83	-42	18
Pisinisi	9.74	9.81	9.10	-71	28
Nō Kehe	8.54	6.52	5.97	-55	20

Ma'u'anga Fakamatala: mei he Ngaahi Pangikē

Fakatātā 45: Totongi Tupu ki he Ngaahi Nō

('Avalisi 'o e ngaahi pangikē, ngaahi tafa'aki kātoa,

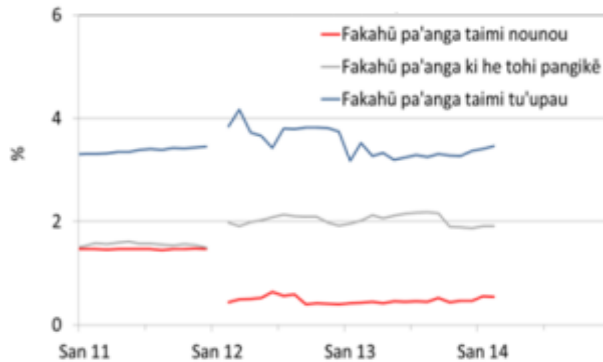
* Liliu 'a e founa lipooti 'a e ngaahi pangikē 'i Sanuali 2012; 'ikai fakakau heni 'a e lahi 'o e pa'anga na'e toho 'i he pa'anga hū mai'.

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē, Fakafuofua 'a e Pangikē Pule.

Ko e lahi 'o e nō 'oku lolotonga ma'ulalo 'i he taimi ni fakahoa ki he ta'u 'e 10 kuo hili. Neongo pe ne 'iai e ngaahi fakalaka mai ki mui ni 'i he ngaahi makatu'unga 'e fai ai e lipooti ka ne kei faingata'a pe 'i honō fakahoa ki he ngaahi ta'u atu.

8.6.2.2 Lahi 'o e Fakahū Pa'anga ki he Pangikē

Fakatātā 46: Totongi Tupu 'i he Fakahū Pa'anga
(Avalisi 'o e ngaahi pangikē, ngaahi tafa'aki kātōa, fakamāhina*)

* Liliu 'a e fonga lipooti 'a e ngaahi pangikē 'i Sanaali 2012.
Ma'ū'anga Fakamatala: Ngaahi pangikē, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Ko e ngaahi me'a 'oku nau uesia 'a e totongi fakahū pa'anga 'oku nau fetamate'aki pe talu mei he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga kuo

hili. Ko e tu'utu'uni 'a e Pangikē Pule ki he tupu 'a e ngaahi me'a fakapa'anga 'oku ne fakamalohi'i 'e ia 'a e 'a totongi fakahū pa'anga ke holo, lolotonga ia mo e hū mai 'a e Pangikē Komesiale Fakavaha'apule'anga Pāsifiki 'o fe'au'auhi mo e Pangikē Fakalalaka 'a Tonga pea 'oku ne fakatupunga leva mei ai ke to e ma'olunga ange 'a e totongi fakahū pa'anga he ngaahi pangikē. 'I he palanisi, ko e faka'avalisi ki he totongi fakahū pa'anga 'oku feliuliuaki si'isi'i pe. Ko e to e kake 'i he totongi fakahū pa'anga 'o ka fiema'u mo e fakahū pa'anga

fakataimi, 'oku faka fetongi 'aki ia 'a e holo 'i he totongi fakahū pa'anga tatanaki.

Ko e totongi tupu haohaoa 'Ofisiale 'i he ngaahi Pangikē na'e holo 'aki 'a e 20 poini 'o e pēseti talu mei Sune ta'u kuo 'osi, ki he pēseti 'e 3.4. Ko e faikehekehe 'i he nō lahi taha mo e fakahū pa'anga si'isi'i taha ne holo 'aki e poini 'e 4 'o e pēseti 'i he taimi tatau ta'u kuo 'osi ki he pēseti 'e 18.4.

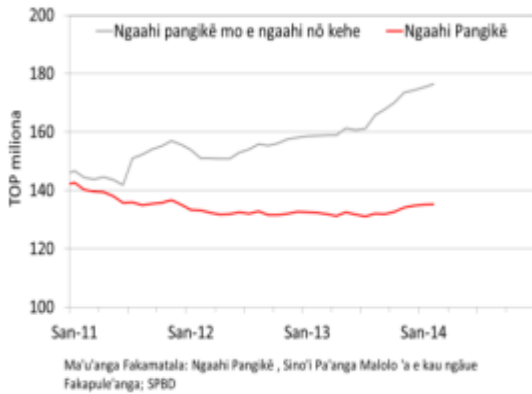
Ko e fakakātōa 'o e palanisi 'o e nō 'i he ngaahi Pangikē na'e hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 8.9 'i he ta'u kakato 'o ngata ki Fēpueli 2014. 'Oku vave 'aupito 'a e tupu ko 'eni 'i hono fakahoa mo e lekooti 'i he ta'u 5 kuo 'osi fakahoa ki he holo pēseti 3.7 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2013. Na'e tupu pēseti 10.9 'a e nō 'i he o mei lahi hake 'i he ta'u na'e tupu ia mei hono toe fakaloloa atu 'o e nō 'i he Poate Sino'i Pa'anga Malolo 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga, Pisinisi Fakalalaka ki he Saute Pāsifiki (nō pino), mo e Pule'anga 'o Tonga (nō ki he langa lalahi mo e ngaahi nō kehe pe.

Palanisi 'o e nō fakafo'ituitui, na'e tupu 'aki ia 'a e pēseti 'e 2.2 'i he ta'u 'o ngata mai ki Fēpueli 2014, tupu pe mei he kake hake 'a e nō 'ikai taumu'a ki he Langa Fale. Ko e fika ko eni 'oku fakasi'isi'i 'e ia 'a e malohi 'i he nō fakafo'ituitui 'i he taimi ni, ko e'uhi na'e tamate' i kotoa 'e he ngaahi pangikē ia 'a e ngaahi nō ne 'ikai lava 'o totongi fakafoki 'i he ngaahi ta'u mai kuo hili.

Na'e toe tuku atu he ngaahi pangikē ki mui ni mai 'enau ngaahi tohi ke toe faka'ai'ai mai 'aki 'a e kakai nō pea 'oku fu'u ma'olunga 'aupito 'a e tokanga mai 'a e kakai taautaha ki he nō 'o hangē pe koia ko e ngaahi ta'u mai kuo hili. 'I he 'osi hono fakakau mai 'a e ngaahi polokalama nō 'i tu'a mei he pangikē ko e tupu 'i he nō fakafo'ituitui 'i he faka'osinga 'o e ta'u 'oku vave 'aki ia 'i he pēseti 'e 10 (konga 'o e palanisi 'i he nō fakafo'ituitui 'oku faka kalakalasi ia 'i he nō pisinisi).

8.6.2.3 Palanisi 'o e Nō mo e Fakahū Pa'anga³²

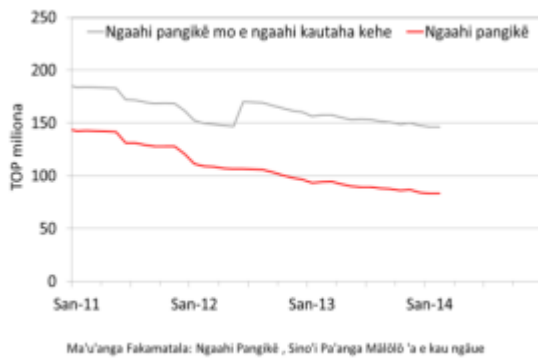
Fakatātā 47: Nō 'i he Tafa'aki Taautaha (fakamāhina)

Fakatātā 48: Nō Fo'ou Taautaha 'i he Ngaahi Pangikē (fakamāhina)

Fakatātā 49: Nō ki he Tafa'aki Pisinisi

Ne ki'i holo 'a e palanisi 'o e nō pisinisi 'i he ta'u kakato 'o ngata mai ki Fēpueli 2014, 'a ia 'oku toe ki'i tuai ange ia 'i he ngaahi ta'u mai 'e nima kimu'a. Kātoa 'a e ngaahi pisinisi tukukehe ange pe 'a e tiliva fakamovetevete mo e ngōue na'e lekooti 'oku holo. Ko honō tamate' i 'o e ngaahi nō ne 'ikai lava hono totongi fakafoki 'i he nō fakafō'ituitui 'oku ne holoki 'e ia 'a e tupu 'i he nō. 'I hono lau mai mo e ngaahi nō 'i tu'a ange mei he pangikē, ko e holo ko 'eni 'i he ta'u kuo

'osi ne toe ki'i tuai ange

Konga lahi 'o e tupu 'i he nō 'a e ngaahi pangikē kotoa 'i he ngaahi ta'u kuo hili na'e meimei ko e toe Fakalahi atu ki he ongo pisinisi 'a e pule'anga 'e ua (faka kalakalasi ia 'i he nō taautaha pe ko e nō pisinisi). Konga 'o e nō ko 'eni 'oku te'eki ai ke toho ia.

Ko e fakalukufua 'o e tupu 'i he palanisi 'o e nō 'i he ngaahi pangikē pea mo e tupu 'i he Ngaahi Koloa Haohaoa 'a e Fonua 'i Muli 'oku hoko ia ko ha fakava'e ki he tupu 'i he palanisi 'o e Pa'anga Liliu Taimi Loloa, ka ko e vave 'enua tupu 'oku kehekehe pe. Ko e tupu vave taha, na'e lekooti ia 'i he tafa'aki 'oku si'isi'i 'ene tanaki mai e totongi tupu 'i he nō pea 'oku fe'unga peia ki he taumu'a fakapisinisi, tatau pe ia mo e fakafuofua 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki he tupu faka'ekonōmika vave 'i he ta'u ni.

³² Ko e konga 'o e fakamatala ko eni 'oku ne fetongi 'e ia 'a e Tupu 'i he Nō Sēkitoa Taautaha 'a ia ne lipooti 'i he Fakamatala Pātiseti 'o e Ta'u kuo 'osi.

Tēpile 15: Fakamatala fakalukufua 'o e Koloa mo e Mo'ua 'a Ngaahi Kautaha Fakahū Pa'anga

	Levolo			Feliuliaki 'i he ta'u	
	Fēpueli 12	Fēpueli 13	Fēpueli 14	Fēpueli 14	
	\$TOPm	\$TOPm	\$TOPm	\$TOPm	Peseti (%)
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Liliu Taimi Loloa	316.4	335.7	353.2	17.5	5.2
Pa'anga Pepa mo e Pa'anga Maka 'oku Tuku atu ke Ngāue'aki 'e he Kak	24.6	27.4	33.8	6.4	23.3
Fakahū Pa'anga 'o ka fiema'u	94.9	108	132.7	24.7	22.9
Fakahū Pa'anga Tātānaki mo e Fakataimi *	196.9	200.3	186.7	-13.6	-6.8
<i>tatau</i>					
Ngaahi Koloa Haohaoa 'a e Fonua 'i Muli	217.4	251.9	270.3	18.4	7.3
<i>tanaki</i>					
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	98.9	83.8	82.9	-0.9	-1.1
Kātoa 'o e Nō 'i he Ngaahi Pangikē **	268.8	257.4	279	21.6	8.4
Ngaahi Me'a Kehe*****	-169.9	-173.6	-196.1	-22.6	13
* Kau ki ai 'a e ngaahi fika si'isi'i ki he koloa malu'i nō tukukehe ange mei he sea.					
** Kehekehe si'isi'i mei he me'afua angamaheni ki he nō 'i he ngaahi Pangikē 'aki 'a e mata'i fika 'aki 'a e totongi tupu 'oku te'eki ke ma'u.					
*** 'Oku kau heni 'a e kongā lahi 'o e 'akauni sino'i pa'anga 'a e ngaahi pangikē mo e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga.					
<i>Ma'u'anga Fakamatala: Sisitemi 'a e Ngaahi Pangikē, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga</i>					

8.6.2.4 Vakai ki he Kaha'u

'I he taimi 'e 'osi ai 'a e ta'ofi 'o e totongi tupu 'i he nō 'i Ha'apai, ko e ngaahi me'afua faka'ofisiale 'o e totongi tupu 'oku hangēhangē 'e ki'i hiki si'isi'i hake. Ka neongo ia, 'i he tafa'aki lele lōlōa, 'oku kei vakai pe 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki ha ki'i kongā si'i 'o e nō fakalukufua ke holo, ko e'uhi ko e 'osi hono to'o 'a e poini 'e teau 'o e pēseti 'o e totongi tupu 'o e palanisi 'o e 'Akauni Ngāue 'a e Ngaahi Pangikē Fakalotofonua in Novema 2012, pea holo si'isi'i ai 'a e pa'anga nō 'a e ngaahi Pangikē. Ko e fe'au'auhi 'i he hū mai 'a e Pangikē fo'ou 'oku tokoni ia ki he si'isi'i ange 'a e totongi tupu 'i he nō. Ka na'e fakahā mai mei he ngaahi Pangikē ko e holo ko eni 'oku te'eki ai pe ke fu'u fakapapau'i.

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule ko e nō 'e tupu 'aki ia 'a e pēseti 'e 10 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, ki mu'a ia 'oku te'eki ai ke hoko ai 'a e holo 'o e ngaahi nō ne 'osi tali, fakafuofua 'e holo 'a e totongi tupu 'i he nō, pea mo toe lelei ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua. 'E 'i he tupu tatau pe 'oku fakafuofua atu ki he ta'u fakapa'anga 2015, ka e hangē 'e ki'i feliuliaki si'isi'i pe. 'E kei hokohoko atu pe hono faka'ai'ai 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'a e nō 'aki 'enua fengāue'aki mo e ngaahi Pangikē 'i he māhina kotoa pe.

Ko e hokohoko atu 'i hono fakafuofua' i 'a e tupu 'i he nō 'i he kaha'u, 'oku ne fakatupunga 'e ia 'a e fakautuutu ange 'a e Ngaahi Mo'ua Pa'anga Liliu Taimi Loloa.

8.7 Tu'unga Lolotonga Fakasōsiale mo e Fakakolo

8.7.1 Tu'unga 'oku 'i ai a Tonga 'i he Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka ki he Mileniume

Kuo ofi atu 'a Tonga ki he faka'osinga 'o e fononga mai 'i he Ngaahi Taumua Langa Fakalalakaka ki he Mileniume 'a ia oku 'amanaki ke 'osi 'i he ta'u 2015. Kuo 'osi fakahū atu foki e ngaahi taumu'a fakalalakaka 'o e Mileniume ki he Palani Langa Fakalalakaka a Tonga, pehe foki ki he ngaahi Palani Ngāue fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue, pehe foki ki hono muimui'i 'o e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi me'afua lelei 'oku 'i he tu'unga ma'olunga te ne lava 'o tala 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga. 'Oku mahu'inga foki ke vahevahe mo e ngaahi hoa ngāue pea pehe foki ki he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi taumua langa fakalalakaka 'o e Mileniume.

8.7.1.1 Palani Laka atu 'i he Palani Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume

'Oku fakamamafa 'a e Palani Laka atu 'i he Palani Fakalalakaka ki he Mileniume ki he Taumu'a fika 6c, 'a ia 'oku mata vaivai ai 'a Tonga ni, pe ko ia 'oku felave'i mo e ngaahi mahaki 'ikai pipihi, holo e ta'u motu'a 'o e mo'ui 'a e tangata pea mo e lahi e lekooti 'o e mate. 'Oku hoko foki Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi ko e faingata'a'ia fakafonua. 'Oku mahino foki ko e taumu'a 'uluaki (Masiva) pea mo e taumu'a tolu (Tatau e kakai fefine mo e kakai tangata pea mo e fakamafai'i e kakai fefine) 'oku nau kau 'i hono tokangaekina 'e he Palani Ngāue ni ke malava ke a'usia e taumua fika 6c.

Na'e tali foki 'e he Kapineti 'a e Palani Ngāue Fakavavevave ni ke fakahoko fakataumu'a ki he 'amanaki teuteu 'o e lipooti ki he Palani Fakalalakaka ki he Taumu'a 'o e Mileniume faka'osi 'i he 2015. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue lalahi 'e nima 'oku hā he Palani Laka Atu 'i he Taumu'a Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume ke nau tataki e fakalelei ki he ngaahi Taumu'a 'e tolu 'oku mata vaivai ai 'a Tonga ni kau ai e:

- Fakalelei'i 'o e tokangaekina 'o e me'atokoni
- Ngaahi faingamālie fakatupu pa'anga ma'a e kakai fefine
- Fokotu'utu'u ha ngaahi ngāue fakafaito'o he falemahaki pea mo ha founga makehe ki hono sivi'i e ngaahi nunu'a kovi 'o e mahaki 'ikai pipihi
- Polokalama ako fekau'aki mo e to'onga mo'ui lelei (ngaahi siasi, ngaahi ngāue'anga pea mo e ngaahi kolo)

'Oku takimu'a foki 'e he pule'anga 'a hono tataki 'o e ngāue ni fakafou 'i he Potungāue Mo'ui fakataha mo e fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue, fakapule'anga mo e 'ikai fakapule'anga, ke fakapapau'i ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'i 'olunga 'oku fakahoko kakato pea mo e a'u ki ha tu'unga lelei ke a'u ki he ngata'anga 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume 'i he 2015, ka neongo ia 'oku fakatokanga'i pe 'e 'i ai e kongā si'i 'o e ngaahi ngāue 'e 'ikai a'u ki he tu'unga na'e fai ki ai e palani.

'Oku fakamalo'ia'i foki 'e he pule'anga 'a e tokoni mei he Polokalama Langa Fakalalakaka 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha pea mo e 'Aositelēlia 'i he taimi 'o e Palani Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume. 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'a e tokoni fakapa'anga 'a e Polokalama Langa Fakalalakaka 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha ki hono fakahoko 'o e Palani Laka Atu 'i he Palani Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume.

8.7.2 *Ko e Tu'unga 'o e Mo'ui*³³

'Oku hokohoko atu pe 'a e tokoni'i 'e he Pule'anga ki he ngaahi ngāue ki he mo'ui 'i he fonua fakafou 'i he patiseti ngāue 'a e Potungāue Mo'ui kau atu ki ai mo e tokoni patiseti mei 'Aositelēlia. Konga lahi 'o e ngaahi ngāue ki he mo'ui pea mo e ngaahi kiliniki fakakolo 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga pea ko e konga si'i 'oku fakalele taautaha. Ko e taumu'a ngāue 'uluaki 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u 'e tolu ka hoko ko hono toe hiki hake 'a e tu'unga ngāue ke malava ke nau tali angi malohi ki he ngāue fakafou 'i hono fakahoko e ngaahi ngāue ki hono malu'i e mo'ui 'i he'enu ngāue fakataha ke fakafepaki'i e Mahaki 'ikai Pipihi.

'I he vakai ki he Palani Laka Atu 'i he Mileniume, 'oku tokanga ma'olunga e Pule'anga ki hono faka'ai'ai e to'onga mo'uilelei ke fakafepaki'i e ngaahi palopalema lahi 'o e tu'unga 'o e Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi.'Oku mahino mai 'oku lolotonga hoko e ngaahi mahaki 'ikai pipihi ko e makatu'unga lahi ia e mate 'a e kakai Tonga. Kuo 'osi fakapapau'i foki eni he ngaahi ako, 'a ia na'e fakapapau'i kuo 'alu ke lahi ange e kakai kuo mate 'i he ta'u motu'a lolotolo pea mo e holo mo'ui 'i he ta'u motu'a 'i he ngaahi ta'u 'e 10 kuo hili, neongo 'oku kei ma'ulalo pe, he 'oku kei ma'ulalo pe he mate 'e 5.'Oku kau eni he tu'unga 'o e faingata'a'ia fakafonua mo ha hiki lahi 'i he suka pea mo e tu'unga 'o e mafu. 'Oku toe kovi ange 'a e tu'unga 'o e fu'u sisino 'i mamani. Ko e ngaahi pole lalahi ki hono feinga ke ta'ota'ofi mo fakasi'isi'i e ngaahi palopalema 'o e Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi ko e:kai ke sai e me'atokoni 'oku ma'u, si'isi'i e fakamalohisino,pea mo e lahi hono ma'u e kava malohi mo e tapaka. Ko e nunu'a 'o e Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi 'oku hā sino ia 'i he tokolahi e fika 'o e kakai 'oku mate 'i he ta'u lolotolo. 'I he vaha'a ta'u 2001-2004 mo e 2005-2009, na'e holo ai e taimi mo'ui 'a e kakai tangata mei he ta'u 69 ki he ta'u 65 pea ko e kakai fefine mei he ta'u 72-69.

Ngaahi tali mei he Fakataha 'a e Kau Minisitā Pāsifiki ki he Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi:

Na'e tokanga lahi 'a e Hou'eiki Minisita 'o e Fakataha Faka'ekonōmika 'a e Pāsifiki ki he ngaahi fakamole 'o e Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi 'i he fakataha 'i Tongatapu 'aho 3 – 5 'o Siulai, 2013. Na'e fakatokanga'i heni e faingata'a'ia 'a e Pafisiki 'i he Ngaahi Mahaki 'ikai Pipihi pea mo e fiema'u e tokoni ma'ongo'onga 'a e Potungāue Pa'anga pea mo e fakalalakaka faka'ekonōmika 'i hono vahe e pa'anga ke fakamahino'i 'oku fakatokanga'i e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou. 'Oku tonu ke kau foki heni 'a e siofi e tukuhau ki he ngaahi naunau ngāue ke ta'ota'ofi e mahaki 'ikai pipihi. 'Oku faka'amu e pule'anga ke faka'ai'ai e founa fengāue'aki 'a e pule'anga pea mo e ngaahi kolo ke faka'ilonga'i e palopalema ni. 'Oku kau heni e vakai ki he Pāsifiki ke vahevahe e ngaahi a'usia mo e ngaahi lesone ke hoko ia ko e feako'aki. 'Oku tokoni'i kakato 'e he Pule'anga Tonga 'a e ngaahi ngāue ni pea 'oku toe langa'i hake 'a e tokanga ki he ngaahi faingata'a'ia ni.

8.7.3 *Ko e Tu'unga 'o e Ako*³⁴

Ko e Akó ko e taha ia he koloa mahu'inga ke ma'u 'e ha tokotaha. Ko e mahino lelei, ako lelei, taukei, a'usia fakapolofesinale pea mo e kakai 'ulungaanga totonu ko e makatu'unga ia 'o ha sōsaieti tu'umālie. 'E lava ke a'usia 'e he taha kotoa mo fakakakato 'a 'ene ngaahi taumu'a, pea mo toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui. 'Oku fakaloto lahi ma'u pe 'a e ako ki he kakai Tonga ke nau ako mo ngāue, pea ke longomo'ui 'enu tokoni fakasōsaieti.

Ko e tu'unga 'o e laukonga 'i he'ene hā he tohi kakai 'o e 2011 'oku lipooti ko e pēseti 'e 98.2 'a ia 'oku ma'olunga ange 'eni he tu'unga 'o e laukonga he ngaahi fonua o e Pāsifiki 'Esia ko e pēseti 'e 94.7, ka 'oku 'i ai e ngaahi me'afua kehe 'oku fokotu'u mai ko e tu'unga 'o e laukonga 'oku 'ikai ke tonu ke ma'olunga ia he laukonga anga maheni. Fakatatau ki he savea tatau pe, ko e pēseti 'e 94.4 'o e tokolahi e kakai 'i he vaha'a e ta'u motu'a ko e ta'u nima mo e ta'u taha fa 'a ia na'e

³³ Ko e ngaahi fakamatala Sitetisitika ki he mo'ui na'e ma'u ia mei he Potungāue Mo'ui

³⁴ Ko e ngaahi fakamatala Sitetisitika ki he ako na'e ma'u ia mei he Potungāue Ako mo e Ako Ngaue

lesisita ki he lautohi, pea ko e pēseti 'e 74.6 'a e kakai 'i he ta'u taha nima ki 'olunga na'e lesisita ki he ngaahi ako kolisi. Ko e ma'ulalo 'o e pēseti 'o e tokolahi e kakai 'i he ako kolisi 'oku makatu'unga ia 'i he tu'unga ma'olunga 'o e nofo mei he ako 'i he ako ma'olunga, fakatefito ki he'ene kamata mei he foomu 6 ('a ia ko e tokolahi e nofo mei he ako ko e kakai tangata). 'Oku hā mahino foki e tu'unga ma'olunga e ma'u ako 'a e fanau fefine 'i he'enu fakafofonga'i e ngaahi fatongia taki 'i he tu'unga lotoloto mo ma'olunga ange 'i he pule'anga pea mo e ngaahi pisinisi taautaha lahi. 'Oku holo foki e tu'unga fakakātoa hono fakafehoanaki e fanau ako mo e kau faiako mei he 24.9 'i he 2010 ki he 21.2 'i he 2012, lolotonga ia 'oku holo foki mo e tu'unga 'oku 'i ai e ako kolisi mei he 14.9 'i he 2010 ki he 14.5 'i he 2012

'I he tohi kakai 'o e 2011, ko e pēseti 'o e tokolahi e kakai 'i he ako vokeisinolo/polofesinolo/ako ngāue na'e fe'unga mo e 9.6 (hiki hake mei he pēseti 'e 8.1 'i he tohi kakai 'o e 2006) pea ko e pēseti 'o e tokolahi e kakai 'i he ako ma'olunga ange na'e lipooti ko e pēseti 'e 16.1 (hiki hake mei he pēseti 'e 2.7 'i he tohi kakai 'o e 2006). Ko ia ai, na'e hiki hake e ako ma'olunga ange 'i he'ene fakafehoanaki ki he ako vokeisinolo mo ako ngāue.

'Oku fakamamafa 'a e tokanga 'a e Potungāue Ako mo ako Ngāue ki he tu'unga 'o e ako 'oku fiema'u fakalotofonua mo tu'apule'anga foki. 'Oku nau tokanga ki he ngaahi ngāue tefito ke fakapapau'i ko e tu'unga 'o e ako 'oku a'u ki he levolo 'oku fiema'u fakalotofonua pea mo tu'apule'anga hangē ko e³⁵:

Ta'u 1: 2013-2014

- Fokotu'utu'u pea ke a'usia e ngaahi Tu'unga Fakahoko Fatongia ki he Fanau ako, kau Faiako pea mo e ngaahi Ako
- Fakamalohi'i e tu'unga 'o e Faiako pea mo e founa Pule (kau Puleako)

Ta'u 2: 2014-2015

- Toe fakalalakaka e tu'unga 'o e Silapa ako
- Fakatupu ha founa malu, Faka'ai'ai mo A'u atu e 'Atakai Ako pea mo e Faiako ki hono ako'i e fanau ako

Ta'u 3: 2015-2016

- Fakatahataha'i e Ako Ma'olunga

'Oku fakama'unga e Pule'anga ke fakahoko e ngaahi tokoni fakapa'anga fakafou 'i ha founa ko e nō ki he fanau ako 'oku nau faka'amu ke hoko atu 'enu ako ki he levolo mata'i tohi ka 'oku 'ikai ke nau malava 'o feau e ngaahi fakamole 'o e ako 'i tu'apule'anga. Ko e taumu'a 'o e fakakaukau ngāue fo'ou ni ke hiki hake 'a e taukei ngāue fakapolofesinale pea mo e langa'i hake 'a e levolo mata'i tohi 'i Tonga ni. Ko e fakaukau ni 'oku 'amanaki ke kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2014/2015 'aki ha pa'anga fe'unga mo e pa'anga Tonga 'e 1 miliona. Ko hono pule'i mo fakahoko e nō ni 'e pule'i ia 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga fakafou 'i he'enu founa nō. Ko e tu'unga kamata 'o e nō 'oku lolotonga fakahoko hono fa'u e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tataki 'aki hono ngāue'aki e pa'anga. 'Oku fakahoko foki e ngāue ni 'e he Potungāue Ako, Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga pea 'oku fakatahataha'i 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua.

8.7.4 Tu'unga 'o Tonga 'i he Fakahoko Ngāue

'Oku hokohoko atu pe 'a e kongā lahi 'o e ngaue faka'ekonōmika mo e ngāue'anga 'a Tonga fakatautaha ke faingata'a hono fua e levolo 'o e ma'u ngāue mo e 'ikai ma'u ngāue. 'Oku lahi foki

³⁵ MOET Palani Ngāue 2013/14-2015/16

e ngaahi me'afua kehekehe 'oku fika'i 'aki e tokolahi e kakai 'oku 'ikai ma'u ngāue 'i he Tohi Kakai pea mo e Ngaahi 'api. Ko e 'uhinga eni ki he fika fakamuimui na'e ma'u mei he tu'unga 'o e 'ikai ma'u ngāue 'i he 2011, na'e lipooti ko e pēseti 'e 1.6 'a ia 'oku ka heni e fa'ahinga na'e 'ikai ngāue ka na'a nau kumi ngāue. Kapau na'e kau e fa'ahinga na'e 'ikai ke nau fie ngāue³⁶ 'e liliu leva e tu'unga 'o e 'ikai ma'u ngāue ki he pēseti 'e 6.5. Kapau 'e kau heni e kakai 'oku nau ngāue³⁷ pe ki he fiema'u e famili pe, te nau fekumi ki he ngāue pa'anga 'oku faingamālie, ko e fika leva 'e 'alu hake ki he pēseti 'e 33.2. 'A ia ko e kau ngāue ki he fiema'u 'a e famili pe 'oku nau fakatupu e pēseti 'e 29 'o e tokolahi e kakai 'oku ngāue.

'I he ngaahi fonua tokolahi, ko e kau ngāue ki he fiema'u 'a e famili 'oku malava pe 'o feliuliaki. Ko e kongā 'o e kakai ni 'oku nau ngāue kongā taimi pe ki he ngāue pa'anga pe ko hono fakatau atu e ngaahi koloa 'oku hulu 'i he fiema'u 'a e famili. Ko e'uhi ko e ngaahi talafi pa'anga fakaloto fonua mei he fa'ahinga 'oku nau ngāue 'i he ngaahi sekitoa 'oku tukuhau'i, pe ko e ngāue 'i muli, ko e vahe ma'ulalo ki he fa'ahinga 'oku nau ngāue ki honau famili 'oku lahi ange ia 'i he pa'anga na'a nau mei ma'u 'i he ngāue 'i he sekitoa tukuhau'i. Lolotonga e feinga heni ke tokoni'i e tu'unga 'o e mo'ui, 'e fa'a hoko pe he taimi ni'ihiki ko e fakalotosi'i ke nau kumi ai ki he ngāue 'oku tukuhau'i. Ko e taimi fakasōsiale, mo e feohi fakafāмили, ngaahi feohi'anga kava tonga pea mo e ngaahi feohi'anga kotoa pe 'oku 'i ai hono mahu'inga ma'olunga. 'E 'i ai e fe'au'auhi 'i he taimi 'e ni'ihiki 'i he vaha'a 'o e ngaahi polokalama fakasōsiale ni. Ko e fehū'i, Fakatātā'aki eni, 'oku ma'u nai ha liliu pe 'oku tupulaki e mo'ui fakasōsiale 'i e fehoanaki e kava tonga pe ko 'enau feinga pe fakamavahe'i e kakai tangata mei honau ngaahi famili.

'Oku hiki hake 'a e fika 'o e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama ngāue ki muli mei he 833 'i he 2010 ki he 2,772 'i he 2013, 'a ia ko e hiki pēseti 'e 233. Ko e hiki lahi eni 'oku tokoni 'aupito ki he fakalalaka, 'a ia ko e ngaahi talafi pa'anga mei he kakai Tonga 'oku nau ngāue 'i he polokalama ngāue 'i muli ko e pa'anga hūmai tefito ia ki he ngaahi famili. Lolotonga 'eni, ko e kongā lahi 'o e kau ngāue 'oku nau kau atu ki he Polokalama Ngāue ki he Toli fua'i'akau 'a ia 'oku 'ataa ai ki he kakai Tonga ken au ngāue 'i he 'i he ngaahi faama fua'i'akau mo e ngau'anga kalepi 'i Nu'usila, ko e lahi taha 'o e pēseti 'oku hiki vaofi pe ki he Polokalama Toli 'i 'Aositelēlia . 'I he Polokalama Toli ki 'Aositelēlia , ko e fika 'o e kakai Tonga 'oku hiki hake mei he 46 'i he 2010 ki he 733 'i he 2012. 'Oku fu'u manakoa 'aupito 'a e Polokalama Toli ki 'Aositelēlia makatu'unga 'i he ma'olunga ange e vahe si'isi'i taha 'i he toli fua'i'akau ko e pa'anga 'Aositelēlia 18 ki he houa fakafehoanaki ki he pa'anga Nu'usila 13 ki he houa pe ko e pēseti 'e 57 ma'olunga ange 'ene tu'u 'i he fai kehekehe 'o e liliu pa'anga.

'i tu'unga ko ia 'o e ngāue 'i tu'apule'anga 'e toe hiki hake ai e vāhenga ma'ulalo 'i Tonga ni pea 'oku faingata'a foki ke ma'u e kau ngāue 'i ha taimi pau 'i he ta'u, ko e ngaahi pisinisi 'e ni'ihiki 'oku nau mahu'inga'ia he taukei mo e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue 'oku nau ma'u mei muli pea 'omai ki he ngaahi ngāue'aki 'i Tonga ni.

Kuo 'osi fakapapau'i heni 'e he Potungāue Fakalotofonua ko e ngaahi pole lalahi hono feinga'i ke toe lelei ange 'a e ongo polokalama toli ni ko e founa fetu'utaki mo e fengāue'aki. 'Oku fokotu'u ai 'e he pule'anga ha alepau mo ha taha 'i 'Aositelēlia mo Nu'usila ke na tokanga'i e fakahoko 'o e ongo Polokalama ni pea ke na toe tokangaekina foki mo ha toe fiema'u 'e ala fiema'u 'e he ongo fonua ni.

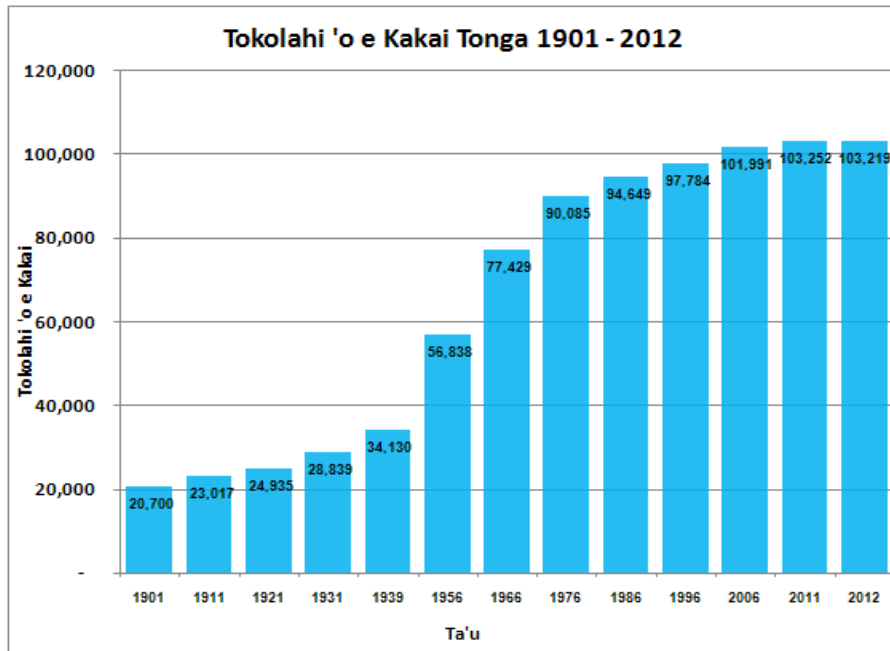
³⁶ Ko e kau ta'e fiengāue ko kinautolu ia 'oku nau tui pe 'oku 'ikai 'i ai ha faingamālie ngāue (hange ko e tu'unga 'o e kovikovi 'a natula pe ikai malava ke totongi me'alele.

³⁷ Ko e kau ngāue fakafō'ituitui ko kinautolu ia oku nau ngāue mo fakalele 'a e 'enau koloa mo e sevesi 'a ia 'oku fa'a 'aonga pe ia ki he family (hange ko hono tanaki 'a e ngoue pe toutai ke fafanga 'aki 'a e famili

8.7.5 Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai 'i Tonga

Ko e tokolahi e kakai 'i Tonga ni 'oku fakafuofua ki he toko 103,219 'o e 'aho 30 Sune 2012, 'a ia 'oku mei mei liunga nima ia 'ene lahi he tokolahi e kakai 'i he ta'u 1901 (Lipooti fakata'u 'o e Potungāue Mo'ui, 2012)

Fakatātā 50: Tokolahi e Kakai 'i Tonga, ta'u 1901 ki he 2012

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti Fakata'u mei he Potungāue Mo'ui, 2012

Na'e tupu foki e tokolahi e kakai Tonga 'i he 'avalisi fakata'u 'o e pēseti 'e 0.2 mei he 101,911 (Tohi Kakai 2006) ki he 103,252 (Tohi Kakai 2011). Neongo ko e fakakātoa 'o e fa'ele ki he pēseti 'e 3.8, ka ko e ki'i hiki si'i 'oku ho'ata mai e lahi mo hokohoko e mavahe atu mei Tonga ni a e kakai. 'Oku tupu 'aki e pēseti 'e 3.4 'a e ngaahi famili fakakātoa 'i Tonga ni, mei he 17,462 ki he 18,053 'a ia 'oku hā mai 'i he ki'i holo si'i 'i he 'avalisi 'o e lahi e kakai 'i he famili 'a ia 'oku holo mei he 5.8 ki he 5.7.

'Oku fakamatala'i e tupu e tokolahi e kakai 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe ko eni:

- Lahi 'o e fa'ele ki he 3.9 in 2012 (4.2, 2006 and 4.3 1996)³⁸,
- Lahi e fa'ele (mate mo e mo'ui) na'e fakafuofua ki he 26.8 'i he toko 1,000³⁹, ta'u 2011
- Lahi e mate 'a ia na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 6.4 'i he toko 1,000, ta'u 2011⁴⁰ pea mo e
- Fakafuofua e hiki mei Tonga 'o nofo he fonua muli ki he pēseti 20 ki he toko 1,000⁴¹.

'Oku fakafuofua mai 'e he ngaahi 'uhinga kehekehe ko eni 'oku tanaki fakataha'i 'a e tupu 'i he tokolahi e kakai 'i he ta'u ko e pēseti 'e 0.2. 'Oku tonu pe foki ke tupu vave 'a e tokolahi e kakai kapau na'e 'ikai e fu'u hiki lahi 'i he tu'unga 'o e hiki 'a e kakai 'o nofo 'i he ngaahi fonua muli.

³⁸ Savea 'a e Potungāue Mo'ui ki he tupu 'a e kakai, 2012

³⁹ Potungāue Mo'ui, 2011/12

⁴⁰ Potungāue Mo'ui, 2011/12

⁴¹ 2012 Savea ki he Tu'unga e Mo'ui lelei 'a e Kakai

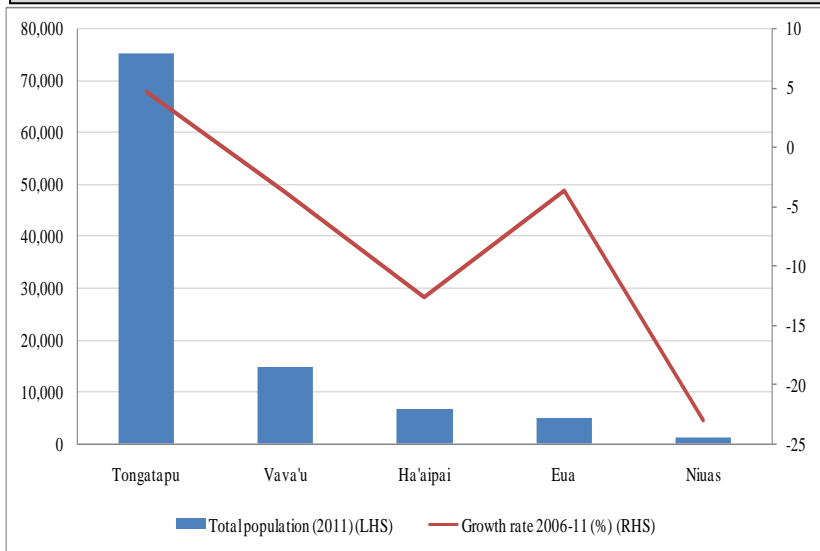
Ko e motu fakakātoa 'e 170 'i Tonga ni pea 'oku fakafuofua 'oku nofo'i e motu 'e 33. 'Oku vahevahe foki 'eni ki he ngaahi motu lalahi 'e nima, 'a ia ko e pēseti 'e 73 'o e tokolahi e kakai 'oku nofo 'i Tongatapu. 'Oku tu'u ma'u pe e tu'unga 'o e tokolahi e hiki mai mei he tukui motu 'e fā ki Tongatapu 'i he vaha'a e ongo tohi kakai ni 'a ia 'oku holo hifo e tokolahi e kakai 'i he tukui motu mei he pēseti 'e 3 pea mo e 23 'i he ta'u 'oku hā atu 'i he **Fakatātā 51**. Ko e fe'unu'aki ko eni 'oku kau fakataha mo e tupu fakata'u 'i he tokolahi e kakai 'i he feitu'u kolo 'a ia ko e pēseti 'e 0.5 pea ko e tokolahi e kakai 'i Tongatapu ko e pēseti 'e 0.2.

Ko e fe'unu'aki 'o e tokolahi e kakai 'oku ho'ata mei ai e ngaahi faingamālie lahi pea mo e ngaahi ngāue lalahi 'oku lelei ange 'oku faingamālie 'i Tongatapu, pea 'oku fakatefito pe 'i Nuku'alofa. Ko e ngaahi fe'unu'aki ko eni 'oku 'i ai e ngaahi 'uhinga ki ha feitu'u ke langa ai e ngaahi ngāue lalahi mo fakahoko ai e ngaahi ngāue. 'Oku toe 'uhinga pe foki ko e kelekele 'i he tukui motu 'e lī'aki ka e lahi e nofo ki Tongatapu tautau tefito ki he ngaahi feitu'u 'i kolo.

'Oku 'i ai e ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku hiki mai ai e kakai mei he tukui motu ki Tongatapu ni pea pehe foki ki muli.

- Si'isi'i e Ngaahi Ako Ma'olunga hangē ko e ngaahi 'Univesiti
- Si'isi'i e ngaahi Faingamālie ke ma'u ha ngāue lelei (hangē ko e falengāue ngaahi koloa pea mo e ngāue'anga fakapolofesinolo) ke lava 'o ma'u ha pa'anga lelei
- Kovi e ngaahi naunau ki he mo'ui
- Tupu e levolo e tahi pea mo e tu'u lavea ngofua ki he feliliuaki e 'ea
- Faingata'a ke a'u ki he ngaahi ngāue lalahi 'oku lelei kau ai e fefononga'aki (ngaahi hala, ngaahi uafu, fefononga'aki vaka), fetu'utaki, ma'u 'anga vai pea mo e 'uhila

Fakatātā 51: Toko lahi e tupu 'a e kakai 'i he Motu 'i he vaha'a e ta'u 2006 mo e 2011

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika

Ko e fo'i 'unu fakamuimui ko eni ko e konga loloa ia 'o e hiki mei he tukui motu ki Tongatapu 'a ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 16**. 'Oku hoko foki eni 'i he ngaahi fonua kotoa 'a ia 'oku tupu pea mo fakalalakaka. 'Oku fe'ao foki e Pule'anga pea mo e pole 'a hono fakaa'u e hiki 'i he fiema'u ki he ngaahi ngāue 'i Nuku'alofa 'a ia 'oku hā ia he ola e tupu 'o e tokolahi e kakai lolotonga 'oku hokohoko atu hono fakapapau'i 'oku taau e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ki he ngaahi tukui motu.

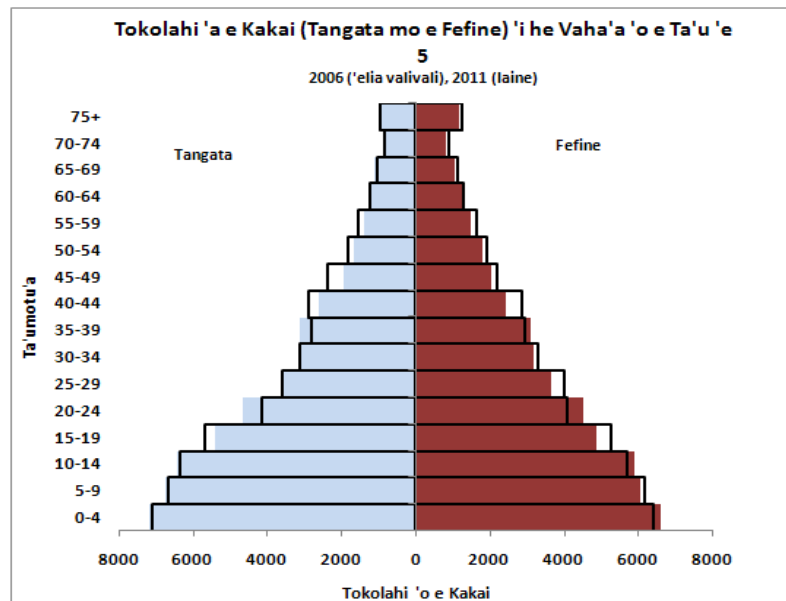
Tēpile 16: Fakakatoa 'o e Tokolahi e Kakai 'I he 'otu motu ⁴²

Ngaahi Motu	1986	1996	2006	2011
Tonga	94,649	97,784	101,991	103,252
Tongatapu	63,794	66,979	72,045	75,416
Vava'u	15,175	15,715	15,505	14,922
Ha'apai	8,919	8,138	7,570	6,616
'Eua	4,393	4,934	5,206	5,016
Niuas	2,368	2,018	1,665	1,282

Ma'u'anga Fakamatala : Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku fakahaa 'i he kalafi pilamita ni 'a e toko lahi e kakai tangata mo e fefine 'i he ta'u 'e nima he kulupu, kamata mei he ta'u si'isi'i 'i e konga ki lalo 'o e kalafi pea hihiki ai pe ki he ngaahi ta'u ki 'olunga 'a ia 'oku haa he kalafi. Ko e toko lahi 'o e kakai tangata 'oku haa atu 'i he tafa'aki to'o hema pea ko e toko lahi 'o e kakai fefine 'oku haa atu 'i he tafa'aki to'o mata'u. Ko e 'elia 'oku valivali 'oku ne fakamatala'i 'a e tohi kakai na'e fakahoko he 2006, pea ko e tafa'aki leva 'e taha 'oku ne fakamatala'i e tohi kakai na'e fakahoko he 2011.

Fakatātā 52 : Tokolahi 'a e Kakai 'i he Vaha'a 'o e Ta'u 5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitesitika

Ko e kalafi pilamita ko eni 'oku 'i ai e konga 'oku lahi mo e konga 'oku si'isi'i 'a ia 'oku ne fakamatala'i e fika kuo ma'u mei he ta'u si'isi'i 'o a'u ki he ta'u lahi taha, 'a ia ko e peseti lahi ko e kakai 'oku nau 'i he ta'u si'isi'i taha. Ko e fa'unga 'o e toko lahi ko eni 'oku fehoanaki ia mo e tu'unga 'o e lahi e fa'ele. Hange ko e toko lahi 'o e fa'ele ki he fa'ee takitaha.

8.7.6 2013/14 Lipooti Fakafalealea

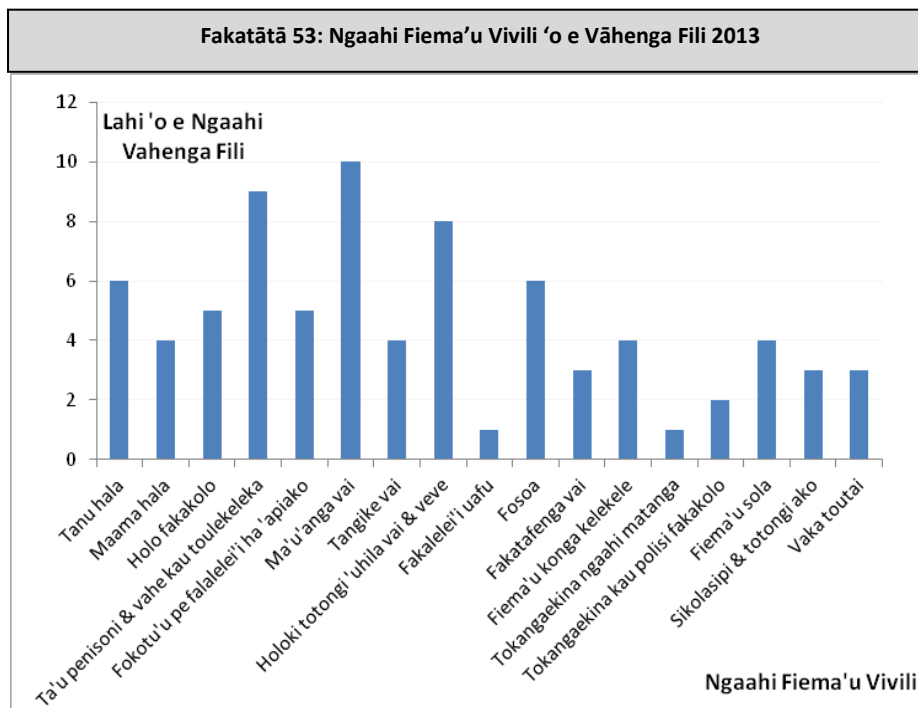
Na'e lava kakato foki 'a e 'a'ahi fakata'u 'a e falealea ki he ngaahi Vāhenga fili ki he ta'u 2013/14 tukukehe 'a e Vāhenga 17 (Niuā). Na'e tali 'a e ngaahi lipooti ni 'e he Falealea 'oku ha 'i he fakatata 52 pea 'oku lolotonga 'i he Pule'anga ke fai ki ai ha'anau vakai. Ko e kalafi 'oku hā atu 'i

⁴² Tohi Kakai, 2011

lalo 'oku ne fakahā ai 'a e ngaahi fiema'u 'a ia 'oku meimei ki he ngaahi langa ki he vai, hala, fosoā, maama hala, loki ako mo e ngaahi holo fakakolo. Ko e ngaahi fiema'u kehe 'oku kau ai 'a e fiema'u ha pa'anga ki he vahe 'a e kau toulekeleka, holoki 'a e ngaahi totongi ki he 'uhila, vai mo e veve pea pehe ki he ngaahi sikolasipi.

Ko e ngaahi fiema'u ni na'e fakahū ia ki he Komiti 'oku nau vakai'i 'a e ngaahi poloseki mo e ngaahi tokoni 'i he 'aho 11 'o 'Epeleli, 2014 mo e fokotu'u ke toe 'omi ha ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he ngaahi fiema'u ni ke malava ke hoko atu ha ngāue ki he ngaahi fiema'u ni. Na'e toe fakahoko foki mo ha fakataha mo e kau Fakaafonga 'o e kakai 'i he 'aho 15 'o Me, 2014, ki he ngaahi fiema'u ni. Na'e fakahoko kia kinautolu ko e ngaahi fiema'u ni kuo tuku atu ki he ngaahi potungāue fekau'aki ke fakahū ki he'enua ngaahi palani ngāue fakata'u tolu. Na'e kole foki 'a e tokoni 'a e kau fakaafonga ki hono fa'u 'o e ngaahi kole tokoni, tautautefito kapau ko e kole ki ha tokoni ke fakapa'anga mei muli. Na'e 'ohake foki 'e he kau fakaafonga 'a e fiema'u ke fokotu'u ha 'ofisi mo ha kau ngāue, 'oku nau malava ke tokoni ange kia kinautolu 'i hono fa'u ha ngaahi kole tokoni mo e ngaahi ngāue kehe 'oku nau fiema'u. 'E 'oatu 'a e fiema'u ni ke vakai ki ai 'a e Pule'anga 'i he 2015/16. Ka 'i he lolotonga ni, 'e tokoni pe 'a e kau ngāue 'a e Va'a Poloseki mo e Tokoni 'a e Potungāue ki he fa'u 'o e ngaahi kole tokoni 'o ka fiema'u.

Ko e lipooti fakafalealea 'e vakai'i fakataha ia mo e ngaahi fokotu'u na'e tali 'e he falealea. Ko e kongā 'o e ngaahi fokotu'u ni 'oku fakahoko ia 'i he patiseti fakaangaanga ki he 2014/15.

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Lipooti 'a e ngaahi vahenga ki Falealea (Tonga)

8.8 Ngaahi Taumu'a Ngāue ke Holoki e Nofo Masivesiva pea mo e Malu'i e Nofo Fakasōsiale

8.8.1 *Puipuitu'a*

'Oku kau 'a Tonga he ngaahi fonua tokolahi 'i he fakafalala ki he ngaahi famili pea mo e ngaahi kolo ke fakahoko e ngaahi ngāue malu'i fakasōsiale ki he kau faingata'a'ia tokolahi pea ko e toko ni'ihi si'i pe he sōsaieti 'oku nau fa'a monu'ia. Hangē ko ia, ko e masivesiva 'ango'ango pea mo e faingata'a'ia 'oku hāhāmologia 'ene 'asi neongo 'oku 'ikai ke lau 'eni 'i he sōsaieti 'oku kau he kau memipa 'oku faingata'a'ia 'i he levolo tatau 'o e ako pea mo e mahino 'a ia 'oku fakatokanga'i lahi mo tali 'i he aho ni. Ko e liliu si'i 'i he fakalalakala fakasōsiale mo faka'ekonōmika, 'oku fenāpasi mo e mavahe mei he tukufakaholo 'i he tukui kolo ki he ngaahi 'elia 'i kolo pea mo muli foki 'a ia 'oku 'ikai fa'a fakatokanga'i e ngaahi tokoni 'i he fa'unga 'o e tuku fakaholo. Ko e founa anga maheni, 'oku faka'a'apa'i e kau toulekeleka pea 'oku tokangaekina 'e honau ngaahi famili. 'Oku tokolahi e ngaahi ngāue kuo 'osi kamata'i ki he kau toulekeleka 'o 'ikai toe fiema'u e tokoni 'a e famili kiate kinautolu. Lolotonga e faka'amu 'a e Pule'anga ke faka'ai'ai ke toe tupu, 'oku toe fakatokanga'i foki ko e pole 'eni ki he tokoni 'a e ngaahi fa'unga tukufakaholo 'a ia 'e toe hiki hake ai e tokanga 'a e pule'anga ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ke faka'ilonga'i e tupu 'o e fiema'u e malu 'i he nofo fakasōsiale. 'Oku toe fakatokanga'i foki 'e he Pule'anga 'a e ngaahi polokalama 'e malava hoko e fakamole lahi ko ia 'oku fekumi ki ha founa 'e ma'ama'a ai e fakamole hono fakahoko e ngaahi tokoni ni 'i he fengāue'aki mo e ngaahi kulupu fakakolo.

'Oku fakahoko foki 'e he Polokalama malu'i e nofo fakasōsiale 'a e ngaahi polokalama ke fakafepaki'i 'aki e 'uhinga kehekehe 'o e masiva pea mo e si'isi'i e ngaahi fiema'u fakasōsiale (ngāue totonu, ako, tokanga'i e mo'ui, ma'u e me'atokoni 'oku malu, malu'i e pa'anga hū mai) pea 'e malava foki 'o hoko ko e me'a ngāue malohi ke tau'i e masivesiva pea mo e 'ikai palanisi 'i he tangata mo e fefine. 'Oku malava foki 'e he malu'i e nofo fakasōsiale ke fakahoko ha ngaahi fatongia pau ke fakatupu ha hala fononga fakalalakala mo tu'uloa. Ko e liliu si'i 'i he sōsiale mo e 'ekonōmika, 'i he si'isi'i e polokalama malu'i e nofo fakasōsiale, 'oku tokolahi e kakai faingata'a'ia 'i Tonga ni, pea 'oku fakataumu'a ke toe lahi ange 'a e ngaahi faingata'a'ia tu'u lavea ngofua 'oku puli hifo he laine masivesiva pe ko e ngaahi faingata'a'ia masivesiva 'oku hanganaki ki he to'utangata hoko. Ko e polokalama malu'i 'o e nofo fakasōsiale ko e me'a ngāue mahu'inga ki hono muimu'i e ngaahi Taumu'a Fakalalakala 'o e Mileniume.

'Oku fakafiefia e tu'unga 'oku 'i ai e tokolahi e kakai 'o Tonga 'oku nau 'i he tu'unga 'o e mo'ui 'oku ma'olunga fakafehoanaki ki he tu'unga 'o e Pāsifiki, 'a ia 'oku hā atu 'a e ngaahi me'afua 'o e fakalalakala 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai 'i he ngaahi fonua. 'Oku hā 'i he **Tēpile 17** 'a e tu'unga fika 'uluaki 'a Tonga 'i he lipooti ki he Fakalalakala 'a e Tu'unga mo'ui 'a e Kakai 'i he ta'u 2012 ki he ngaahi fonua langalanga hake 'i he Pāsifiki 'oku kau atu ki he Polokalama Fakalalakala 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha. Ko e fakamole ma'olunga 'a e pule'anga ki he ako mo e mo'ui 'oku hā fua ia he lesisita ki he ngaahi ako lautohi pea mo e ola lelei 'o e mo'ui, 'a ia 'oku 'ikai kau heni 'a e ngaahi tupu'anga 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi.

Tēpile 17: Ngaahi me'afua 'i he Lipooti ki he Tu'unga 'o e Mo'ui 'a e Kakai Tonga 'i he'ene fakafehoanaki ki he ngaahi fonua kehe ta'u 2012

Fonua	Mahū'inga 'o e HDI	Tu'unga 'o e HDI	Ta'u motu'a 'i he fa'ele'i	Ta'u 'oku 'amanaki ki he ako	Ta'u 'oku fakafongā'i e ako	GNI ki he tokolahi e kakai (PPP Pa'anga US)
Tonga ⁵	0.71	95	72.5	13.	10.3	4,153
Ngaahi Fonua Maikolonisia	0.64	117	69.2	11.	8.8	3,352
'Otu Motu Solomone	0.53	143	68.2	9.	4.5	2,172
'Esia Hahake mo e Pāsifiki	0.68	-	72.7	11.	7.2	6,874
HDI lotoloto	0.64	-	69.9	11.	6.3	5,428

⁵ Loloa e mo'ui a e tonga fakatatau ki he fakafuofua 'a e UN oku ki'i ma'olunga ange ia 'i he fakafuofua fakamuimui taha 'a e pule'anga, 'a ia ko e ta'u 65 ki he kakai tangata, pea ta'u 69 'a e hou'eiki fafine.

Ma'u'anga Fakamatala : Polokalama Fakalalaka 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha (UNDP).

Neongo e tu'unga lelei 'o e mo'ui pea mo e ngaahi lava me'a 'i he ako mo e mo'ui, ka 'oku si'isi'i pe 'a e ngaahi ngāue'aki 'oku lava ma'u mei ai ha pa'anga 'i he feitu'u ki 'uta 'i Tongatapu pea pehe ki he 'Otu Motu. Tupu eni mei he si'isi'i e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i he ngaahi motu pea mo e ma'olunga e tu'unga 'o e hiki ki tu'apule'anga ko e tefito'i matavaivai ia. 'Oku tu'u lavea ngofua foki 'a e Tonga ki he ngaahi fakaetamaki 'o e 'ātakai kau ai e fakatanga fakaenatula 'oku hoko anga maheni ia ki he 'ekonōmika 'a e tukui motu he Pāsifiki. 'Oku hā tonu heni 'a e faingata'a na'e uesia e 'otu motu Ha'apai 'e he Saikolone 'leni pea na'a ne maumau'i e pēseti 'e 80 'o e fa'unga 'o e nofo. 'I he hili ha ta'u 'o e faingata'a, 'oku holo hifo e 'avalisi 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'a Tonga 'aki e pēseti 'e 14 'o e Ngaahi Koloa Ngaohi Fakaloto Fonua pea 'e malava ke uesia heni 'a e konga lahi e kakai 'o e fonua.

'Oku ma'u foki 'e he ngaahi famili 'a e ngaahi tokoni kehekehe hangē ko e talafi pa'anga mei muli. 'Oku 'i ai e ngaahi famili 'e ni'ihi 'oku nau ma'u e ngaahi ngāue malu'i ki he nofo fakasōsiale fakafou 'i he ngaahi founa 'oku fakasōsiale malu 'oku 'ikai tukuhau'i. Ko e tokolahi e ngaahi kulupu 'oku tu'u lavea ngofua pea mo e ngaahi famili 'i Tonga ni 'oku nau fiema'u e ngaahi tokoni makehe ke fakapapau'i 'oku nau faingamālie, tautefito ki he taimi faingata'a'ia. Lolotonga e te'eki ai ke fokotu'u ha me'a ngāue ke fakamahino'i e fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua, 'oku fakahā mai 'e he ngaahi fakatotolo fakasōsiale ko e ngaahi kulupu lavea ngofua 'i Tonga ni kau ai e kau toulekeleka 'oku 'ikai ke tokoni'i 'e ho nau ngaahi famili, fa'ahinga 'oku mo'ua he faingata'a'ia e sino; fa'ahinga 'oku nofo he 'otu motu 'oku kovi e fakahoko ngāue mo e ngaahi ngāue lalahi 'i ai; pea mo e kakai fefine 'oku nau tauhi 'enau fanau te'eki ma'u hoa.

'Oku 'amanaki e Pule'anga ke tokangaekina e ngaahi tō nounou 'oku a'usia he ngaahi kulupu 'oku tu'u lavea ngofua 'i Tonga ni 'aki hono holoki e ta'u motu'a ke ma'u faingamālie he tokoni fakasōsiale 'a e kau toulekeleka, fakahoko e ngaahi ngāue tokangaekina 'o e kau toulekeleka 'oku tu'u lavea ngofua, pea mo fakahoko e ngaahi ngāue ki he longā'i fanau 'oku fanau'i ka 'oku faingata'a'ia e sino pe ko e tō nounou hono fa'u.

8.8.2 Ta'u motu'a ki he Tokoni Fakasōsiale: holoki mei he ta'u 75 ki he ta'u 70

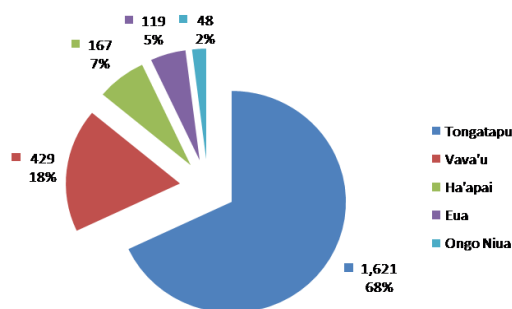
'I Sepitema 'o e 2012, na'e fuofua fakahā ai 'e he Pule'anga 'a e fuofua totongi 'o e ngaahi tokoni fakasōsiale ko eni. Ko e kakai Tonga kotoa pe 'oku tangata'i fonua Tonga, 'ikai lau e tu'unga faingata'a'ia 'oku nau 'i ai, ta'u 75 pe toe motu'a ange ai, nofo 'i Tonga ni, pea 'oku 'ikai ngāue pa'anga 'oku nau faingamālie ke kau ki he Polokalama Tokoni Fakasōsiale ni. 'I he lolotonga ni, 'oku nau ma'u e pa'anga 'e 65 ki he māhina. 'Oku fakahoko e totongi 'e he 'Ofisi 'o e Sino'i Pa'anga Mālolo pe 'oku totongi hangatonu pe ki he 'akauni Pangikēe 'a e toko taha vaivai. 'Oku toe fakalahi foki 'e he Pule'anga e patiseti ke tokoni'i e tangata'i fonua Tonga kotoa pe 'oku 'i he ta'u 70 ki 'olunga. 'Oku hā he **Tēpile 18** 'a e fika 'o e kau vaivai 'oku 'amanaki ke fakaa'u atu ki ai e tokoni

Tēpile 18: Kau ma'u vāhenga Ta'u 70 pe motu'a ange	
Kakai Fefine	2161
Kakai Tangata	1812
Tokolahi Fakakātoa	3973
Fakafuofua e Fakamole	
60% 'o e kau vaivai 'oku tokoni'i	\$1.86 miliona
100% 'o e kau vaivai 'oku tokoni'i	\$3.10 miliona

Ma'u'anga fakamatala : Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku fiema'u ha founa pule falala'anga mo mohu taukei ke fakahoko 'aki hono tokanga'i e pa'anga tokoni ko eni ke ola lelei; ko e 'uhinga ia na'e kamata ai e Pule'anga 'i he 'Ofisi e Sino'i Pa'anga Mālolo 'a ia 'oku 'osi maau 'enau fokotu'utu'u ki he kau toulekeleka. 'Oku hā he **Tepile 18** e fakafuofua ki he tokolahi e kau toulekeleka 'oku nau ma'u e faingamālie ki he ta'u fakapa'anga 2014-15 pea mo e fakamole mo e ngaahi ngāue ke fakahoko⁴³. 'I he ta'u ku'osi, na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 60 'o e kau toulekeleka na'a nau ma'u e faingamālie ni. Ko e toenga pēseti 40 na'e 'ikai ke nau lave'i e polokalama ni pe na'e 'ikai ke nau loto ke nau ma'u e faingamālie ko ia.

Fakatātā 54 : Fakafuofua e kau vaivai 'e lava tali ki he polokalama tokoni Fakasosiale 'I he 2014-2015

Ma'u'anga Fakamatala : Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Kapau 'e hokohoko atu ai pe mo e tokolahi 'i he 2013-14, pea 'oku fakafuofua ko e toko 2383 'oku nau fili ke nau tali e tokoni fakasōsiale ko eni 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga 1.86 miliona 'a e fakamole. 'Oku hā 'i he **Fakatātā 54** 'a e vahevahe ki he polokalama ni..

⁴³ Tohi kakai mo e ngaahi 'api, 2011

8.8.3 Ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo hono hoa ngāue

‘I Novema 2011, na’e fakahoko ai e fuofua fakataha ke kamata ‘aki e Polokalama Malu’i ‘o e Nofo Fakasōsiale mo e Holoki e mo’ui Masivesiva ki he kakai ‘oku tu’u lavea ngofua he faingata’a’ia ‘a ia na’e fakapa’anga ‘e he Pangikēe Fakalalaka ‘a ‘Esia mo e Polokalama Tokoni Fakapa’anga ‘a Siapani ki hono holoki e Masivesiva ‘i he Pāsifiki. Ko e polokalama ni ‘oku fakahoko ia he Pāsifiki ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ‘Otu motu Kuki pea mo e ‘Otu motu Masolo. ‘Oku fakahoko e polokalama ‘i he ngaahi ‘elia kehekehe ‘e 3 ‘o anga pehe ni:

- a. Nō liki
- e. Malu’i e nofo Fakasōsiale
- f. Konifelenisi fakalukufua ‘i he Pāsifiki pea mo e fevahevahe’aki e ngaahi ‘ilo

Ko e natula ‘o e Nō liki ‘oku vīlohi e pa’anga ke tokoni’i e nō taautaha pea pehe ki he nō fakakulupu ‘oku nau fakatupu ha ngaahi ngāue fakatupu pa’anga. Makatu’unga ‘i he ngaahi pole pea mo e faingata’a’ia ‘o e kulupu kakai fefine fakakolo ‘i he tu’unga ‘o e tupu ‘o e fanga ki’i kautaha nō iiki fakaloto fonua, na’e alea ai ‘a e ADB-JFPR pea mo e Pule’anga Tonga ke foaki ha pa’anga ke fakalele ‘aki ha no ‘oku tupu si’isi’i ‘e lava ‘o totongi ‘e he kakai fefine ‘oku tu’u lavea ngofua ki he ngaahi faingata’a’ia, ‘a ia ‘oku ‘ikai toe ‘i ai hano totongi makehe, pea ‘oku taimi nounou pe hono taa; ‘a ia ‘oku fakaikiiki ‘i he **Tēpile 19**.

Tēpile 19: Ko e Natula e Nō ‘a e ADB-JFPR ‘oku fakalele ‘e he Pangikēe Fakalalaka ‘a Tonga

Lahi e Nō	Lahi e Totongi Tupu	Totongi Pangikē	Taimi ke Totongi ai fuofua	Loloa
Nō ‘o a’u ki he \$3000	10% ‘i he ta’u	‘ikai ha totongi	Totongi ‘i he māhina 3	Māhina 12

Ma’u’anga fakamatala: Potungāue Pa’anga mo e Palani Fakafonua

Na’e fakahoko ‘e he ADB-JFPR ‘a e Konifelenisi fakalukufua e ngaahi fonua ‘i he Pāsifiki ‘i Fēpueli, 2014, pea na’e kau atu ki ai e kau fakafofonga mei Tonga ni ‘a ia na’e fakahoko ‘i he ‘Otu motu Māsolo ke fakamatala’i e founa palani mo e ngaahi ngāue ‘oku ‘i ai e Fuofua Poloseki ki he Tokoni Fakasōsiale ko eni. Na’e tali lelei e poloseki ni pea na’e hoko ia ko e mōtolo ki he toenga e Pāsifiki.

‘Oku ‘iloa foki e polokalama Malu’i e nofo fakasōsiale ko e Fuofua Ngāue Fakasōsiale ia ‘i Tonga (TSSP) ni na’e kamata ‘i ‘Aokosi 2012 mo e pokokalama ki he kau faingata’ata’ia fakaesino pea mo e Polokalama ki he Tokanga’i e Kau Toulekeleka. ‘Oku hokohoko atu e mamafa e tokanga ‘a e TSSP ki he ngaahi ako mo e tokoni’i ‘o e kau ngāue ‘oku nau fakahoko e polokalama ki he kau toulekeleka mo e longa’i fanau ‘oku faingata’a’ia fakaesino. Fakatātā’aki eni, ‘oku kamata e kau ngāue ki he kau toulekeleka ‘i he polokalama ako ki he Tohi Fakamo’oni Ako Fika III ‘a ia kuo’osi tali ‘e he Ako Fakatekinolosia ko e Metro ‘o ‘Aositelēlia ‘i Me, 2014 pea ko e ako ‘oku fakahoko he uike ‘e 20. Ko e kau ngāue leva ‘oku nau tokanga’i e fanau ‘oku faingata’a’ia fakaesino na’a nau kau atu nautolu ki he ako māhina ‘e 4 na’e fakahoko he 2012, ako fisio na’e fakahoko ‘i Sanuali 2013 pea mo e ako lea na’e fakahoko ‘i Novema 2013 pea mo e ako ki he ngaahi founa ke tokoni’i ke fakalalaka e mo’ui ‘a e longa’i fanau ‘oku faingata’a’ia fakaesino ‘i Me 2014. ‘Oku toe fakahoko foki hono vakai’i fakakuata e tu’unga ‘o e kau ngāue ki he longa’i fanau ‘oku faingata’a’ia fakaesino ‘e he Pule tafa’aki ki he Faingata’a’ia Fakaesino/Atamai ‘i he Potungāue Mo’ui..

Fakatatau ki he polokalama TSSP, ‘oku te’eki ke ‘i ai ha polokalama tokoni fakasōsiale pau ‘e fakahoko ‘e he Pule’anga Tonga ‘i he ngaahi ta’u ki mu’a. ‘I he vaha’a taimi nounou ko e māhina ‘e 20 hono fakahoko ‘e he Pule’anga Tonga e polokalama ni fakafou mei he tokoni ‘a e ADB-JFPR, na’e fe’unga mo e kau toulekeleka ‘e 151 mo e longa’i fanau faingata’a’ia (mei he ta’u 0-3) ‘e 55 na’a nau a’usia ‘a e faingamālie ni. ‘Oku hā atu e tupu ‘o e polokalama ni ‘i he **Tēpile 20. Fakatātā 55** pea mo e fakaikiiki fakafa’ahinga e tangata/fevina pea mo e fakavahe.

Tēpile 20 : Ola 'o e TSSP

Polokalama Malu'i 'o e Nofo Fakasōsiale fakafou 'i he ngaahi Ngāue fakasōsiale	Ngaahi māhina kimu'a 'i 'Aokosi 2012	'Aokosi 2012	'Aokosi 2013	Lolotonga
Polokalama Tokoni ki he To'ulekeleka¹	Nil	60	142	151
Longa'i Fanau Faingata'a'ia² (ta'u 0-3)	Nil	15	25	55*

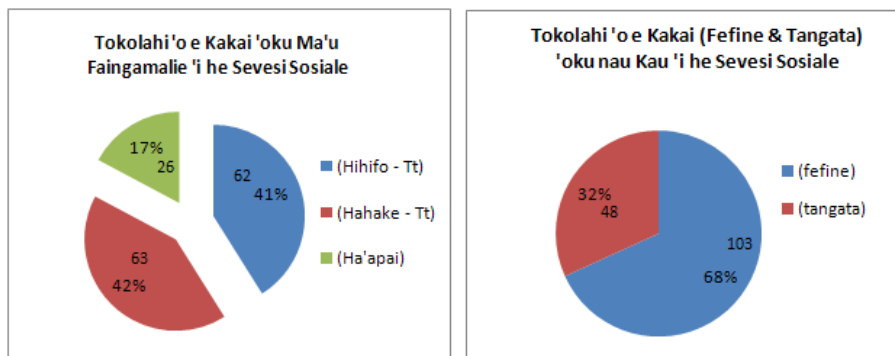
¹ 'Oku lolotonga 'i ai e lisi 'oku kei tatali ki he faingamālie ni talu hono kamata e poloseki ni 'i he ngaahi 'elia ki 'uta 'o Tongatapu pea mo Lifuka, Ha'apai

² Oku 'osi e longa'i fanau mei he polokalama ni 'i he hili honau ta'u 4

*Oku kau heni 'a e fanau valevale mei he kamata 'o e poloseki. Ko e toko 36 'a e fanau valevale 'oku lolotonga ma'u tokoni fakauike 'o a'u mai ki Epeleli 2014.

Ma'u'anga Fakamatala : Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakatātā 55: Ko e fakafa'ahinga e kau To'ulekeleka ki he tangata/fefine pea mo e fakavahe)

Ma'u'anga fakamatala : Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

8.8.4 Hiki mei he Fuofua Polokalama Malu'i Fakasōsiale ki he fa'ahinga 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia 'a ia na'e Fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia

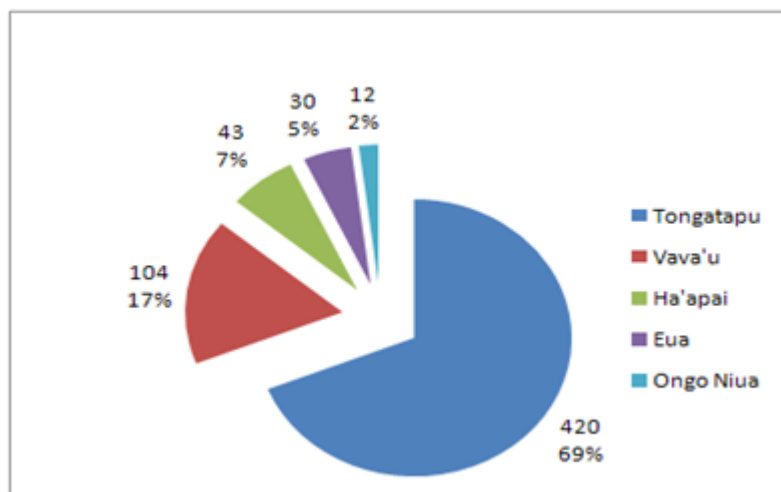
'Oku 'i ai e patiseti fo'ou 'oku fokotu'u ke fakapa'anga 'aki e lakanga Tokoni Sekelitali ki he Polokalama Malu'i Fakasōsiale (DSSP) 'i he Potungāue Fakalotofonua. 'Oku fokotu'utu'u 'e fakahoko 'e he toko taha ni 'a hono fokotu'u e tafa'aki fo'ou ki he polokalama ni. 'E fakahoko 'e he tafa'aki ni ha ngaahi ako pea mo fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou, ngaahi lao, palani ki hono vakai'i mo sivi'i 'o e ngāue, fakafepaki'i e faihala, fakapapau'i e tu'unga 'o e ngāue pea pehe ki he tu'unga fakahoko fatongia 'oku fiema'u ke muimui'i pea mo pule'i 'aki e Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga pea mo ha toe kautaha pe 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakasōsiale pe ko e totongi 'oku foaki ki he kakai 'oku nau tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia. 'E fakahoko 'e he Tokoni Sekelitali hono muimui'i mo pule'i e liliu 'i he ngaahi ngāue 'o e poloseki

ADB-JFPR pea te ne tokanga'i e ngaahi tefito'i 'elia pea mo e ngaahi ngāue 'e fakahoko 'i he polokalama ni:

- Ngāue ki he kau Toulekeleka (na'e pule'i 'e he ADB-JFPR ki mu'a)
- Ngāue ki he Longa'i fanau faingata'a'ia-Fuofua Sitepu (pule'i 'e he ADB-JFPR ki mu'a)
- Ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou ke Sivi'i e Ngaahi Ola 'o e Masivesiva
- Toko taha 'i Tonga ni 'oku ne tokanga'i e kau faingata'a'ia
- Palani Tu'utu'uni ki he Kau Faingata'a'ia Fakafonua
- Fokotu'u: Ngaahi sipoti e Kau faingata'a'ia
- Konivesio 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Ngaahi Totonu 'a e Kakai Faingata'a'ia (CRPWD)
- **Fokotu'u:** Konivēsio ki he Ngaahi Totonu 'a e Longa'i Fanau (CRC)
- **Fokotu'u:** Ngaahi totongi ki he kau To'ulekeleka (pule'i 'e he 'Ofisi Sino'i Pa'anga Mālolo ka e muimui'i 'e he Tokoni Sekelitali ki he Polokalama ni
- Ngaahi Ngāue ki hono tau'i e faihala
- Founa ki hono muimui'i mo fakapapau'i e tu'unga e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he polokalama ni (Pule'anga, Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga, pea mo e CSOs
- Muimui'i 'o e ngaahi lao pea mo e tu'unga 'o e polokalama (Pule'anga, Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga pea mo e CSOs
- Fakahoko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e polokalama ki he Komiti 'oku nau tokanga'i e Ngaahi Faingata'a'ia Fakatupakee 'o e kakai 'oku nau tu'u lavea ngofua ki he faingata'a
- Fakahoko e Ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngāue ki hono fakasi'isi'i e palopalema 'o e feliuliuaki e 'ea ki he kakai 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia.
- Ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Ako Tokamu'a
- Fakahoko e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Ngaahi Taumu'a Fakalalaka 'o e Mileniume)

8.8.4.1 Polokalama Tokoni ki he Kau To'ulekeleka

Fakatātā 56: Kau Toulekeleka 'oku tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia 'oku nau kau ki he ngaahi ngāue 'i he ngaahi motu

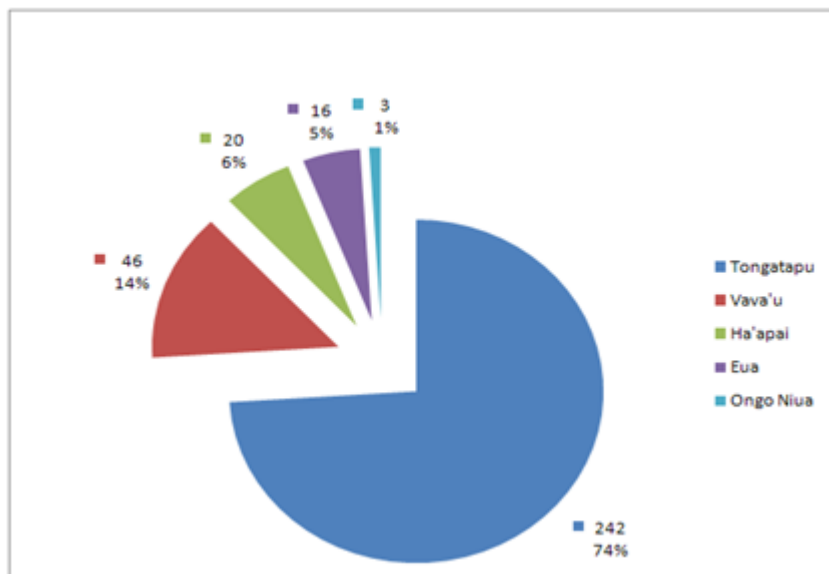
Ma'u'anga fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'I he 'ene lava 'o hoko, 'e tokanga'i leva 'e he va'a fo'ou ni 'a hono siofi fakafonua 'o e ngāue faksōsiale ni 'a ia 'e kau ki ai e ngaahi ngāue ki he kau to'ulekeleka ko e tangata'i/fefine'i fonua Tonga 'oku nau tu'u lavea ngofua ki he faingata'a'ia 'oku nau 'i he ta'u motu'a ko e ta'u 65 pe lahi hake ai. 'I hono ngāue'aki e Tohi Kakai 'a Tonga, 2011, 'oku fakafuofua ko e kau to'ulekeleka 'e 6,089 'oku nau 'i he ta'u motu'a ko e 65 pe toe lahi hake ai, 'a ia ko e toko 609 (pēseti 10) 'oku lava 'o a'usia he ngaahi ngāue ki he kau to'ulekeleka. 'Oku fakahā atu 'i he **Fakatātā 56** 'a e vahevahe ki he kau to'ulekeleka 'oku nau kau 'i he ngaahi motu. Ko e 'inasi fakafonua 'oku ala ma'u ko e pēseti 'e 10 'a ia 'oku mei tatau pe 'i he ngaahi motu.

8.8.4.2 Ngaahi Ngāue ki he Longa'i Fanau 'oku Faingata'a'ia Fakaesino

'Oku tatau pe eni mo e Ngāue ki he kau To'ulekeleka, ko 'ene lava pe 'o fokotu'u, 'e pule'i 'e va'a fo'ou ni 'a hono siofi fakafonua 'o e ngaahi ngāue faksōsiale ki he longa'i fanau ta'u 0-3 'oku nau mo'ua 'i he ngaahi faingata'a'ia fakaesino 'i hono fanau'i mai pe ko e palopalema 'i hono fa'u ki mu'a pea fanau'i. 'Oku fakafuofua foki ko e longa'i fanau kotoa 'e 10,879 'i he vaha'a ta'u motu'a ko e 0-3. 'Oku 'asi 'i he **Fakatātā 57** fakafuofua ko e longa'i fanau mei he ta'u 0-3 'oku malava kau ki he ngāue 'a ia 'oku vahevahe 'i he 'otu motu. 'Oku fakafuofua ko e pēseti 'e 3 pe ko e longa'i fanau 'e toko 82 'oku fanau'i mai 'i he ta'u 'oku faingata'a'ia fakaesino pe ko e te'eki ai palopalema hono fa'u lolotonga e kei feitama'i.

Fakatātā 57 : Fanau Ta'u 0 – 3 'oku malava ke nau ma'u e Ngaahi Faingamālie Sēvesi Faksōsiale

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9 FAKAMATALA FAKALAHĪ II: VAKAI KI HE TU'UNGA FAKAPA'ANGA 'O E PATISETI

9.1 Fakalalakala Fakapa'anga 'a e Pule'anga

9.1.1 Fakalūkufua

Ko e 'uluaki ta'u 'eni kuo liliu ai 'e he Pule'anga 'a hono lipooti 'o e patiseti mei he GFS1986 ki he GFS2001. Ko e fōtunga lipooti ko 'eni 'oku toe mahino ange ia pea fenāpasi ia mo e founa 'oku ngāue'aki fakavaha'apule'anga.

'Oku hanga 'e he konga ko 'eni 'o 'omai 'a e fakalūkufua 'o e tu'unga lolotonga 'o e 'esitimeti 2013/14 pea mo e ngaahi fakamole fo'ou 'i he patiseti 'o e 2014/15. 'Oku 'asi foki ai mo e ngaahi fakamatala ki he ngaahi fakamole fakalūkufua 'a e pule'anga 'i he ngaahi ta'u ka hoko.

Ko e ngaahi liliu 'i he vaha'a 'o e GFS1986 mo e GFS2001 'oku 'asi ia he konga 6.1. Ko e faikehekehe lahi 'o e liliu ko 'eni ke ngāue'aki 'a e founa lolotonga GFS 2001 ko e fakalalakalasi 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ki hono 'analaiso faka'ekonōmika, ko hono:

- 'ave 'a e nō haohaoa ki "lalo he laine" 'a ia 'oku lekooti ia ko e koloa 'a e Pule'anga
- ko e
- fakamavahe'i 'a e ngaahi ngāue 'a e pule'anga 'oku fakahoko ki he ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga ('oku fa'a fakamatala'i 'aki pe 'a e ngaahi fakamole lalahi);
- fakatahataha'i kotoa 'a e ngaahi fakamole ikai fakapa'anga ka ko e koloa pe 'a e Pule'anga.

Ko e tatau 'o e ngaahi palanisi 'o e patiseti kimu'a 'i he GFSM 2001, ko e ngaahi fiema'u ia 'a e nō haohaoa, ko e toenga ia 'o e ngaahi ngāue kotoa ki he ngaahi koloa fakapa'anga, (tautautefito pe ki he pa'anga, nō mo e ngaahi koloa fakahū mai) mo e ngaahi mo'ua (nō 'a e pule'anga). Ko e **Tēpile 21** 'oku hā ai 'a e ngaahi ngāue fakaangaanga ki he patiseti mo e ngaahi ta'u fakapa'anga hoko 'a ia 'oku ne hiki hake 'a e ngaahi fiema'u ki he toenga nō.

Tēpile 21 : Palanisi Fakapa'anga Fakalukufua (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti 2013/14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga Hu Mai	251.9	350.9	302.3	436.9	406.6	405.8
Pa'anga Hu Mai mei he Tukuhaui mo e 'ikai Tukuhaui	152.3	157.3	158.8	169.4	182.0	186.7
Tokoni Pa'anga						
Pa'anga Ngaue	52.7	114.0	116.0	116.2	112.5	98.9
Pa'anga Ngaue Lalahi	46.9	79.6	27.6	151.4	112.1	120.2
Pa'anga Hu Atu	203.0	257.8	265.7	294.7	262.2	269.3
Palanisi	48.9	93.1	36.6	142.3	144.4	136.5
Toenga 'o e ngaahi koloa ma'u mai 'ikai fakapa'anga	56.6	79.1	28.0	156.0	134.6	130.6
No atu Haohaoa/Ngaahi fiema'u Faka-No	- 7.7	14.0	8.6	- 13.7	9.8	5.9
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga mo e Ngaahi mo'ua (pa'anga)	- 7.7	14.0	8.6	- 13.7	9.8	5.9

Ma'u'anga fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'I he fu'u fiema'u ko ia ke fakapa'anga 'a e ngaahi palani 'oku lolotonga fakahoko ke faka'ai'ai ha ngaahi fakakaukau fo'ou ke fakamālohi'i 'aki 'a e sekitoa taautaha pea mo vakai'i mo e ngaahi mo'ua fuoloa felave'i mo e ngaahi 'inasi 'o e pule'anga ki he vāhenga māloloo, 'e to'o 'e he pule'anga ha no ponite fakalotofonua 'i he 2014/15, 'a ia ko e fuofua nō eni 'i ha ngaahi taimi lahi. 'Oku malava foki 'eni, makatu'unga ia 'i he fakalalakaka 'a e tu'unga fakapa'anga pea mo hono fakakau 'a Tonga ni 'i he ngaahi fonua 'oku 'ikai fu'u kovi 'ene tu'unga fakanō 'a ia 'oku ha he konga 5. Ko e hiki 'i he nō 'a e Pule'anga he 2014/15, 'e to'o e konga ia mei he tafa'aki toenga pa'anga 'i he 'akauni 'a e Pule'anga, mei he ngaahi koloa fakapa'anga 'oku ne fakafongā'i 'a e lahi 'o e toenga nō na'e fai 'i he pa'anga ngāue ko é 'oku fakapa'anga mei he ponite.

Ko e toenga nō 'oku fakafuofua ia ki he \$13.8 miliona 'i he 2014/15. 'I he hili ko ia 'o e fakahū mai ki he 'ekonōmika ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga 'oku 'I ai 'a e fakaangaanga ke foki pe 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e pule'angā ki he anga maheni pea toe malohi ange 'a e palanisi fakapa'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u pea holo foki mo e toenga nō ('a ia 'oku kau ai 'a e liliu he palanisi 'o e pa'anga mo e ngaahi koloa o tanaki atu ki ai mo e liliu he toenga nō).

Ko e me'afua faka'ekonōmika ki he 2014/15 'oku hā ai ko e tu'unga faka'ekonōmika 'a e Pule'anga 'oku kei fiema'u pe toe fakapotopoto ange pea pehee ai pe ki he ngaahi ta'u ka hoko. Ko e pole ki he Pule'anga ke feinga ke kei pukepuke 'a e tu'unga faka'ekonōmika, 'o hono feinga'i ke holo 'a e toenga nō 'i he kaha'u ke tokoni ki hono fakamālohi'i mo langa hake 'a e sekitoa taautaha mo e pa'anga hūmai 'i he ngaahi faingata'a ko ia 'oku 'asi 'i he tokolahi 'o e kakai matu'otu'a pea mo e hokohoko atu 'a e hikihiki ki 'olunga 'a e fe'au'auhi he fiema'u ha ngaahi fakahoko fatongia lelei ki he kakai 'o hange ko e mo'ui pea mo e ako.

'Oku 'I ai 'a e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e Pule'anga 'i he ngaahi fiema'u fakanō 'oku ngalingali 'e holo mei he tu'unga ma'olunga 'i he 2014/15, 'aki ha \$23.6 miliona 'i he 2015/16, pea 'e toe holo 'aki 'a e \$5.9 miliona 'i he 2016/17. Ko e hiki 'i he fiema'u fakano 'i he 2014/15 'oku ne hūlu'l mai 'a e konga lahi 'o kaunga ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou 'a e Pule'anga ki he me'a faka'ekonōmika, fakasōsiale mo e ngaahi sekitoa fakapule'anga 'i hono fokotu'u 'a e pa'anga nō ki he ngōue, toutai , takimamata mo e fakatupu koloa ke kei malava hano hiki'i 'a e ngaahi sekitoa taautaha, tokoni'i e ako 'i Tonga ke 'i ai ha kau taki lelei 'i hono 'ai mo ha pa'anga nō 'i ha totongi tupu si'isi'i ke tokoni ki hono fakapa'anga 'enau ako 'i he ngaahi ako ma'olunga ange, pea mo totongi e mo'ua 'o e kau ngāue fakapule'anga ki he Vāhenga Malolo. Ko e natula 'o e Pa'anga Ngāue ko 'eni ke tokoni'i e ngaahi sekitoa I ha totongi tupu 'oku si'isi'i ka e lava hano totongi fakafoki 'i ha taimi nounou.

'I he 2014/15, 'oku fakahoko 'e he Pule'anga ha nō 'i ha founa 'oku ma'ama'a 'a hono totongi tupu mei he Pangikē Pule 'a Mamani mo e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia mei he pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti. 'Oku tanaki mai mo e ngaahi poloseki mei he Pangikē 'a Mamani ki hono fakapa'anga 'a e ngāue fakavavevave ki hono langa 'o e ngaahi fale ne maumau 'i Ha'apai 'e he saikolone lan. 'Oku ai 'a e nga'unu ki hono vaeua'i e tokoni fakapa'anga ki he pa'anga tokoni mei muli mo e nō pea 'oku ho'ata mai ai 'a e tu'unga fakafiemālie 'oku 'i ai 'a e Pule'anga 'i he 'ene holo 'a e nō mei he tu'unga ma'olunga ki he tu'unga oku fakafiemālie pe ke potupotu tatau mo e ngaahi tu'utu'u ni ngāue 'a e Pangikē. Pea ko e ola 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ko 'eni 'oku holo mei he pēseti 'e 100 ki he pēseti 'e 50 me'a'ofa pea pēseti 'e 50 'oku nō ia. 'Oku hā mahino mai 'a e malohiange 'a e tu'unga faka'ekonōmika e Fonua pea mo e lava pe hono pukepuke mo pule'i lelei 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga 'i he ngaahi ta'u ku'osi.

Ko e Kātoa e pa'anga hūmai mo e pa'anga tokoni (pa'anga poloseki mo e pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti) 'e hiki 'aki e \$134.6 miliona 'o fakatatau ki he 'esitimeti fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14 'a ia na'e \$302.3 miliona. Ko e hiki lahi ko'eni 'o makatu'unga ia mei he hiki 'a e pa'anga tokoni mei muli \$124 miliona (kau ai 'a e pa'anga ngāue tokoni mei muli \$116.2 miliona mo e sino'i pa'anga tokoni mei muli \$151.4 miliona) pea 'e hiki 'aki e \$10.5 miliona

pa'anga hūmai mei he pa'anga tukuhau mo e 'ikai tukuhau. Ko e ngaahi me'a'ofa pa'anga lolotonga e 2013/14, 'oku 'i ai 'ene holo 'i he Patiseti 'aki 'a e \$50 miliona. 'I he 2014/15 'oku fakafuofua ko e ngaahi me'a'ofa mei he ngaahi hoa ngāue 'e \$267.6 miliona.

Ko e ngaahi fika 'a e Pule'anga 'oku ne fakahā mai 'a e fakafuofua 'a e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku fiema'u 'a e \$7.7 miliona ki he 2012/13 ki hono fakapa'anga 'a e to lalo 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Fonua pea mo hono toho faka'osi 'a e nō mei he Pangike Siaina (EXIM). Ko e ola e 'Esitimetri 2013/14 ne holo'aki fiema'u nō e \$8.6 miliona pea 'oku ho'ata mai ai 'ahono fakahoko lelei 'e ngaahi tu'utu'u ni ngāue fakapa'anga ki he ngaahi fakamole 'i he ngaahi Potungāue pea toe lelei mo hono tanaki 'o e pa'anga hū mai. 'I he ngaahi tokoni pa'anga mei muli 'oku ne fuesia 'e ngaahi fakamole pea malava ke tokoni ki he Patiseti ke toe kake hake e Pa'anga mohe. Kātoa e fakamole 'oku fakafuofua 'e hiki 'i he lolotonga e 2013/14, pea ko e kongā lahi e hiki koia ko e ngaahi tokoni pa'anga mei muli, kau ai e pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti mei he ngaahi hoa ngāue 'a e fonua.

'Oku toe fakatokanga'i ko e 'esitimetri fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 13/14 'oku 'i ai 'a e toe toloi atu hono totongi fakafoki 'o nō ki he Pangike Siaina (EXIM). Ko e totongi fakafoki ko'eni 'oku toloi ia 'i he ta'u 'e nima.

9.1.2 Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole

Ko e fakamole fakakātoa 'a e Pule'anga (fakamole angamaheni tanaki ki ai mo e ngaahi fakamole lalahi), 'oku hā 'i he **Tēpile 22**, ki he ta'u fakapa'anga 2014/15, 'i hono fakamatala 'i he GFS, 'oku fakafuofua 'e \$450.7 miliona. 'Oku kau heni 'a e ngaahi fakamole angamaheni 'a e Pule'anga 'oku \$294.7 miliona, pea mo e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga 'oku \$156.0 miliona. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e fakamole fakalukufua 'a e Pule'anga ki he 2013/14 tupu mei he tuai hono fakahoko 'a e ngaahi poloseki lalahi 'a e Pule'anga, ko hono toloi e totongi nō ki he Pangike Siaina EXIM, pea mo hono ta'ota'ofi pe 'a e ngaahi fakamole 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga kuo 'osi fakafuofua te nau fakamole 'o 'ikai ke toe fakalaka 'i he patiseti na'e fakafuofua te nau ngāue'aki 'o a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga. Ko e fakamole fakakātoa ki he 2014/15 'oku fakafuofua 'e hiki. Ko e fakaiiki 'o e ngaahi hiki 'i he fakamole fakakātoa 'a e Pule'anga 'oku 'asi ia 'i he ngaahi fakamatala he kongā hoko.

Tēpile 22 : Fakamole Fakakātoa 'i he founa GFS (Fakamole angamaheni/Fakamole Lalahi \$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti 2013/14	'Esitimeti Fakafuofua 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua a 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga Hu Atu (Pa'anga Ngaue)	203.0	257.8	265.7	294.7	262.2	269.3
Pa'anga totongi 'o e Kau Ngaue	94.9	102.4	105.4	121.8	117.0	118.7
Ngaue'aki 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue	76.1	119.8	122.7	130.8	102.9	108.4
Totongi tupu	7.1	7.6	7.6	6.8	8.2	8.1
Ngaahi Tokoni	0.8	0.3	0.3	0.1	0.1	0.1
Tokoni Pa'anga	2.5	2.2	1.9	2.2	2.2	2.2
ngaahi monu'ia faka-sosiale	13.8	14.8	16.5	19.2	19.1	19.1
Ngaahi Fakamole makehe	7.7	10.7	11.3	13.8	12.7	12.7
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga (Sino'i Pa'anga)	56.6	79.1	28.0	156.0	134.6	130.6
Ngaahi koloa 'a e Pule'anga						
Ngaahi langa mo e fa'unga	5.8	17.7	5.2	85.8	94.4	105.5
Ngaahi misini mo e me'angaue	34.1	51.1	18.3	48.3	36.4	21.1
Ngaahi koloa kehe	16.7	10.2	4.5	21.8	3.8	3.8
Kelekele	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Fakakatoa Pa'anga ke totongi	259.6	336.9	293.7	450.7	396.8	399.9
Fakatokanga'i ange: Ko e ngaahi fakamole fekau'aki mo hono fakataumai 'o e koloa 'ikai fakapa'anga mo e ngaahi fika 'i he lipooti Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga, ko e fika fakafuofua ki he pa'anga hu mai mei fakatau atu 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fiema'u ke to'o ia mei he fika 'i he tepile ko 'eni						

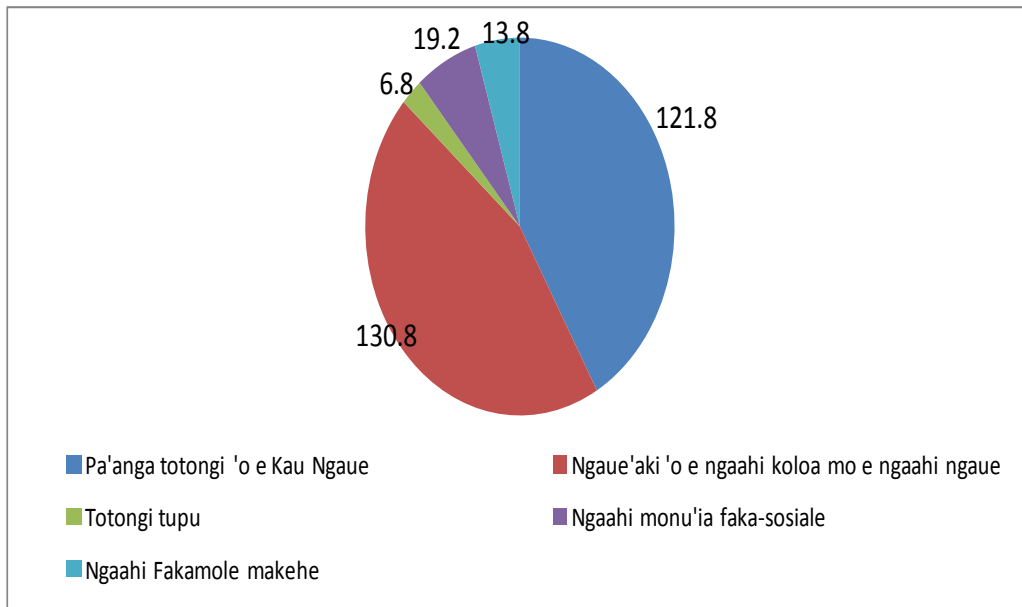
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

FAKAMATALA: 1. Ngaahi totongi felave'i mo e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga 'oku 'asi he lipooti GFS, mo e ngaahi mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga hūmai mei hono fakatau 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fiema'u ke to'o mei he ngaahi fika 'i he Tēpile 'i 'olunga. 2. 'Oku kau 'i he ngaahi monu'ia ki he kaungāue 'a e vahe mo e ngaahi tokoni fakasōsiale. 3. 'Oku kau 'i he ngaahi vahe 'a e ngaahi monu'ia kehe 'i he CAT 10, 11 mo e 14 mo e ngaahi fakamole 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi Fonua tokoni. 4. 'Oku kau 'i he tokoni fakasōsiale 'a e ngaahi to'o vāhenga 'a e kaungāue tu'upau ki he pa'anga vāhenga malolo, pea mo e mo'ua ke totongi ki he pa'anga vāhenga malolo.

9.1.2.1 Fakamole Angamaheni

Ko e fakamole angamaheni 'i he 'ene hā 'i he **Tēpile 22**, 'oku fakafuofua 'e hiki'aki 'i he ta'u fakapa'anga 2014/15 'a e \$29.0 miliona mei he 'esitimeti faka'osi 2013/14. 'I he 'ene hā 'i he **Fakatātā 58** 'i lalo, kongalahi 'o e hiki ko 'eni 'oku kau ai 'a e fakafuofua 'e hiki 'a e fakatau koloa mo e sevesi 'o kau ai mo e ngaahi fakatau koloa mo e sevesi ki he ngaahi poloseki fakapa'anga 'e he ngaahi fonua tokoni, ko e hiki 'i he ngaahi monu'ia ki he kaungāue (kau ai 'a e mo'ua ke totongi ki he pa'anga vāhenga malolo pea pehe ki he ngaahi hiki vāhenga fakata'u ne 'osi tali ke fakahoko). 'Oku teu ke kamata'i 'e he Pule'anga ha pa'anga tokoni ke fakapa'anga'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakalotofonua felave'i mo e ngaahi monu'ia fakasōsiale, pa'anga ke tokoni ki he fakamaketi 'a e ngaahi sekitoa taautaha, teuteu ki he hilifaki kalauni, pea mo e fili fakafalealea. 'Oku fakafuofua 'e hiki 'i he 2014/15 'a e ngaahi fakamole angamaheni 'oku felave'i mo e ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga mei muli, fakatefito 'eni mei he hiki lahi'oku 'amanaki hoko 'i he pa'anga tokoni 'o kau ai mo 'enau pa'anga tokoni ki he patiseti fakalotofonua.

Fakatātā 58 - Fakakātoa Ngaahi Fakamole Angamaheni 2014/15 (\$miliona)

Ma'u'anga fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku hā 'i he **Fakatātā 58** 'a e ngaahi fakamole angamaheni lalahi 'e nima ki he 2014/15. Ko e lahitaha 'i he ngaahi fakamole angamaheni ko e fakamole ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi koloa pea mo e sevesi, pea 'oku fika ua atu ki ai 'a e ngaahi fakamole ki he monu'ia ki he kaungāue 'i hono fakahoa ki he fakamole fakakātoa

9.1.2.1.1 Ngaahi Vahenga

Ko e fakamole fakasitesitika ki he vāhenga he ta'u fakapa'anga 2014/15, 'vakai ki he **Tēpile 23**, 'oku fakafuofua ki he \$121.8 miliona. 'Oku ma'olunga ange eni 'i he pa'anga 'oku hā 'i he Patiseti, 'a ia 'oku hā 'i he **Tēpile 24** ko e pa'anga faka kātoa \$110.4 miliona. Ko e faikehekehe ki he GFS, he 'oku kau ai 'a e ngaahi totongi iiki (hange ko e totongi sula, konga 14) pea pehe ki he totongi e mahu'inga 'o e pension ki he 2014/15 ko e \$10 miliona. Ka 'i he ngāue'aki 'o e Patiseti fakaangaanga 'oku fe'unga ia mo e \$7.2 miliona, hiki (peseti 'e 6.0) mei he patiseti fakaangaanga faka'osi'osi ki he 2013/14. 'Oku mahino mei he hiki ko 'eni 'a e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 ki he ta'u kakato (ko e konga pe 'o e 2013/14 na'e kau) pea mo e hiki 'i he ngaahi fakamole kotoa pe 'oku felave'i mo e fakalelei vāhenga kau ai 'e ngāue tu'ataimi pea mo e monu'ia kehe, hange ko ia 'oku hā 'i he **Tēpile 25**. 'I he \$110.4 miliona, 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e \$96.9 miliona pea ko e \$13.5 miliona 'oku fakapa'anga ia mei he fonua muli. Ko e pēseti 'e 97.4 'o e fakamole ki he vāhenga ko e vāhenga ia 'o e kaungāue tu'uma'u. Ko e pēseti ko 'eni na'e hiki mei he 2013/14.

Tēpile 23: Pa'anga Totongi 'o e Kaungaue

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti Kamata 2013/14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga totongi 'o e kaungaue						
Totongi kaungaue lau'aho mo e Vahenga	84.5	92.5	95.5	101.9	105.8	107.2
Ngaahi 'inasi fakasosiale	10.5	9.9	9.9	19.9	11.2	11.5
Fakakatoa	94.9	102.4	105.4	121.8	117.0	118.7

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

'Oku fakatokanga'i 'e he pule'anga 'a e mahu'inga 'a hono faka-palanisi 'o e ngaahi fakamole makehe mei he vāhenga ke fakapapau'i 'oku lelei e fakahoko fatongia. 'Oku fakapapau'i 'e he Pule'anga ke fekumi ki ha ngaahi founga ke tukuhifo 'aki e fakakātoa 'o e vāhenga ki he kaha'u 'i hono ta'ota'ofi 'a e tokolahi 'o e kaungāue pea mo e lahi 'o e vāhenga (ka e tukuange pe ki he ngaahi potungāue ke nau tokanga'i hono fakahū 'o e kaungāue ke 'oua na'a uesia 'a hono fakahoko honau tefito'i fatongia. 'I he 2014/15, ko e lakanga 'oku 'ataa he ngaahi potungāue 'oku fe'unga pe mo 'enua patiseti.

'Oku hokohoko atu ai pe 'a e fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani fakafonua pea mo e Komisoni ki he Kaungāue fakapule'anga ki hono sivilisi'i 'a e fakahū 'o e kaungāue. Ko hono fokotu'u 'o ha lakanga fo'ou 'e fakatefito ia 'i hono fakapapau'i mei he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'oku 'i ai ha pa'anga, ka e vakai'i 'e he Komisoni ki he Kaungāue Fakapule'anga 'a e fa'unga 'o e ngaahi potungāue, ngaahi tefito'i fatongia pea mo e tokolahi fakakātoa 'o e kaungāue lolotonga. Ko e me'a mahu'inga, ko hono fakahū 'o e kaungāue 'oku totonu ke fenāpasi mo 'enua ngaahi palani ngāue.

Tēpile 24: Totongi Kau ngāue Lau'aho mo e Vahenga (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti Kamata 2013/14	'Esitimeti Fakaangaan ga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Totongi kaungaue lau'aho mo e Vahenga	84.3	93.2	95.3	101.5	105.4	106.7
Vahenga	69.0	82.3	82.7	86.2	90.0	91.3
'Ovataimi	4.0	1.4	3.3	2.3	2.9	2.9
Hiki vahenga	0.2	1.0	0.0	5.5	5.5	5.5
Vahenga 'o e pule Fakavahe mo e 'Ofisa kolo	1.0	1.2	1.0	1.2	1.2	1.2
Vahenga Fakatu'i	0.4	0.4	0.4	0.1	0.1	0.1
Totongi kaungaue lau'aho	2.8	2.4	2.5	2.5	2.5	2.5
Kaungaue fakataimi	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Kaungaue aleapau	0.3	0.5	0.4	0.4	0.4	0.4
Ngaahi me'a kehe	6.6	4.0	4.9	3.3	2.8	2.8
Ngaahi 'inasi fakasosiale	9.9	7.9	7.9	8.9	9.2	9.5
'Inasi 'o e pule'anga ki he kau vahenga malolo	9.9	7.9	7.9	8.9	9.2	9.5
Fakakatoa	94.2	101.1	103.2	110.4	114.6	116.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakamatala: Ko e fika 'i 'olunga 'oku 'ikai ke kau ai 'a e CAT 14 mo e mo'ua ki he pa'anga vāhenga malolo, pea mo e peseti 'e 5 COLA ki he māhina 'e ono 'oku toe 'o e 2013/14 pea mo e kehekehe 'o e GFS 1986 ki he GFS 2001

9.1.2.1.2 Ngaahi Tokoni Fakasōsiale

Ko e tokoni fakasōsiale 'oku fakafuofua ki he \$19.9 miliona 'i he 2014/15, 'o kau ai 'a e \$8.9 miliona ki hono totongi 'a e 'inasi 'oku totongi 'e he Pule'anga ki he pa'anga vāhenga malolo pea ko e \$11.0 miliona ke totongi'aki 'a e mo'ua fuoloa 'o e Pule'anga ki he pa'anga vāhenga malolo. Ko e toenga leva mei he mo'ua ko 'eni ko e \$7.0 miliona. Ko e hiki ko 'eni 'i he 'inasi 'oku totongi 'e he Pule'anga ki pa'anga vāhenga malolo 'oku ho'ata mai ai 'a e hiki 'i he hikihiki fakata'u 'i he vāhenga 'o e kaungāue pea pehe ki hono totongi 'o e pēseti 'e 100 'o e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 ki he Kaungāue Fakapule'anga na'e tali 'e he Kapineti 'i he faka'osinga 'o e 'uluaki kongā 'o e ta'u, 2013/14.

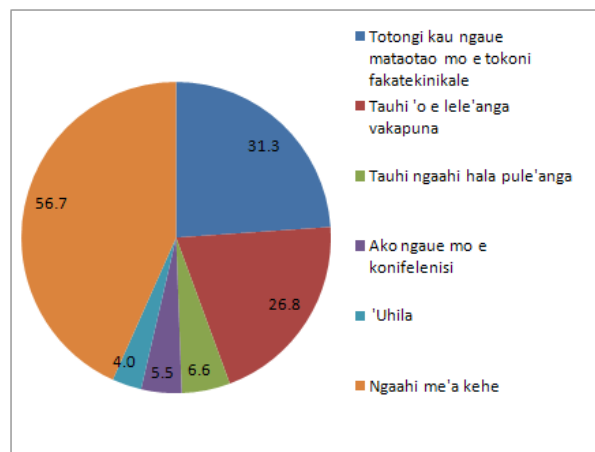
Ko e fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 na'e foaki pe ia 'i he kongā faka'osi 'o e 2013/14 pea 'e fakapa'anga ia he ta'u kakato, 2014/15.

9.1.2.1.3 Totongi 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Ko e totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue ki he 2014/15 'oku hiki hake ki he \$130.8 miliona, 'a ia ko e hiki 'aki ia e pēseti 'e 8.1 mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14. Ko e fakakātoa 'o e patiseti ki he totongi 'o e koloa mo e ngāue 'oku fe'unga mo e \$64.2 miliona 'a ia 'oku fakapa'anga ia mei he ngaahi pa'anga tokoni mei muli pea ko e \$66.6 miliona mei he pule'anga. 'Oku 'i ai mo e ngaahi totongi kehe ki he koloa mo e ngaahi ngāue 'e malava ke hiki. Ko e vahe 'a e kau ngāue tu'uma'u mo e kau ngāue lau 'aho 'oku palani ke holoki 'o fakafuofua pe ki he fakakātoa e fakakātoa 'o e fakamole.

'Oku fakatefito 'a e hiki e Patiseti 2014/15 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14 ko e'uhi ko hono fakalelei'l 'o e mala'evakapuna (hiki'aki e \$12.8 miliona) mei he poloseki 'oku fakapa'anga 'e he Pangike Pule 'a Mamani ki he mala'evakapuna Fua'amotu, totongi kaungāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale (hiki \$6.1 miliona), ako ngāue mo e konifelenis (hiki \$1.7 miliona), mo hono tauhi mo e monomono 'o e hala pule'anga (hiki \$0.7 miliona), mo e 'uhila (hiki \$0.6 miliona) 'oku fakapa'anga kotoa ia mei muli.

Fakatātā 59 : Ngaahi Tefito'i Fakamole (ki he fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'a e pule'anga) (\$ miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.2.1.4 Totongi Tupu

Katoa e totongi tupu 'oku hā 'i he **Tepile 25**, 'oku fakafuofua ki he \$6.8 miliona ki he 2014/15, 'a ia 'oku ngalingali 'e holo 'aki 'a e \$7.6 miliona 'i he 'esitimeti fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14. Ko e totongi tupu 'oku konga 'e ua; ko e fakalotofonua (peseti 'e 20.6 'o e fakakātoa e totongi tupu) mo tu'apule'anga (pēseti 'e 79.4 'o e fakakātoa e totongi tupu). 'I he kaha'ú, 'e lahi 'a e totongi nō ki tu'apule'anga ki he Pangike Siaina (EXIM) ki hono toe langa 'o Nuku'alofa mo e nō fuoloa ki he Pangike Fakalalaka'a 'Esia mo e Pangike Pule 'a Mamani. Ko e ngaahi fakaikiiki 'oku hā atu ia 'i he Konga 'o e Ngaahi Nō 'a e Pule'anga.

Tēpile 25: Totongi tupu (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti Kamata 2013/14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Totongi tupu						
'Ikai nofo fonua	5.3	6.0	6.0	5.3	5.6	5.5
Nofo fonua kehe ange mei he Pule'anga fakalukufua	1.9	1.6	1.6	1.5	2.6	2.6
Fakakatoa	7.1	7.6	7.6	6.8	8.2	8.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.2.1.5 Ngaahi Tokoni

'I he fakamatala sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga, ko e fakamole ki he ngaahi tokoni 'oku fakafuofua ki he \$0.1 miliona ki he 2014/15, hange 'oku hā atu 'i he **Tēpile 26**. 'Oku ne fakamahino mai 'e holo'aki e \$0.2 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14. 'Oku mahu'inga 'a e liliu mei he ngaahi tokoni ki he ngaahi kautaha 'ikai fakapa'anga 'aki 'a e \$0.1 miliona, pea ko e konga ai ko e ngaahi tokoni ki he komiti fakalalaka 'o e ngaahi tukui motu.

Tēpile 26: Ngaahi Tokoni (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti Kamata 2013/14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Ngaahi tokoni						
Ngaahi tokoni ki he ngaahi kautaha taaataha	0.7	-	-	-	-	-
Ngaahi tokoni ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga	0.1	0.3	0.3	0.1	0.1	0.1
Fakakatoa	0.8	0.3	0.3	0.1	0.1	0.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.2.2 Ngaahi Ngāue Lalahi

Katoa e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi (pe koloa 'oku tau sio mo ala ki ai), 'oku hā he **Tēpile 27**, 'i he 2013/14 'e a'u ki he \$28.1 miliona, 'a ia ko e holo'aki ia e \$51.0 miliona mei he \$79.1 miliona 'o e 'esitimeti kamata 2013/14. Ko e 2012/13 ko e ta'u faka'osi ia 'o e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi ne nō mei he Pangike Siaina (EXIM).

Ko e katoa 'o e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi 'i he 2014/15 'oku fakafuofua ki he \$156.0 miliona, 'a ia ko e hiki 'aki e \$127.9 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua ko e \$28.1 miliona 'i he 2013/14. Ko e ngaahi 'elia lalahi 'o e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi ki he 2014/15, ko e ngaahi langa fale mo e fokotu'utu'u ngāue ki he ngaahi fakalelei 'o e ngaahi ngāue lalahi. 'Oku kau

heni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono langa 'o Ha'apai 'a ia 'oku fakafuofua 'e lahiange 'i he \$40.0 miliona pea pehe ki he ngāue 'oku lolotonga fakahoko ki he mala'e vakapuna Fua'amotu. Ko e ngaahi Misini mo e Me'angāue lalahi 'oku fika ua ki he fakamole lahi taha 'l he ngaahi ngāue lalahi ka e pehe foki ki he ngaahi koloa lalahi. Ko e ngaahi ngāue lalahi ki he 2014/15 'oku fakapa'anga ia mei he pa'anga tokoni pehe ki he ngaahi koloa mei muli 'oku foaki mai mei he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka.

Tēpile 27: Ngaahi Ngāue lalahi (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti Kamata 2013/14	'Esitimeti Fakafuofua 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Ngaahi koloa 'a e Pule'anga						
Ngaahi langa mo e fa'unga	5.8	17.7	5.2	85.8	94.4	105.5
Ngaahi misini mo e me'angaue	34.1	51.1	18.3	48.3	36.4	21.1
Ngaahi koloa kehe	16.7	10.2	4.5	21.8	3.8	3.8
Kelekele	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Fakakatoa	56.7	79.1	28.1	156.0	134.7	130.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

Ko e pa'anga tokoni ki he ngaahi 'inivesimeni ki he ngaahi ngāue lalahi ki he 2014/15 'oku fakafuofua ki he \$154.4 miliona, 'a ia 'oku hiki 'aki e pēseti 'e 98.7 mei he 'esitimeti fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14 'a ia 'oku \$24.0 miliona. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi fakamole 'oku hā atu ia 'i he konga kimui 'i he fakamatala ki he ngaahi poloseki.

Ko e Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga ki he 2014/15 'oku \$1.6 miliona, 'a ia 'oku holo 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti kamata 2013/14 'a ia ne fe'unga mo e \$4.1 miliona. Ko e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga ki he ngaahi poloseki lalahi ki he 2014/15 'oku kau ai e Peito fo'ou ki he Pilisone, fiema'u me'alele fo'ou, mo e fiema'u e ngaahi me'angāue fakatekinikale ke fakakakatoe ngaahi ngāue ki he kakai 'o e Fonua.

9.1.2.3 Fakapa'anga

Oku hā 'i he **Tēpile 28** 'a e fakaikiiki 'a hono fakapa'anga 'o e Patiseti 2014/15. Ko e Kātoa e ngaahi nō 'oku fiema'u 'oku fe'unga mo e \$13.8 miliona.

Tēpile 28 : Fakafuofua fiema'u Fakapa'anga (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	'Esitimeti Kamata 2013/14	'Esitimeti Fakaangaan ga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Fakapa'anga 'o e ngaahi koloa	- 5.5	- 0.6	4.0	17.6	5.3	5.3
Fakalotofonua						
Fakahu pa'anga	- 6.5	0.0	5.2	0.1	0.0	0.0
No	0.3	- 0.7	1.3	11.4	- 0.9	0.9
Ngaahi 'Inasi	0.7	0.1	0.1	6.2	6.2	6.2
Fonua Muli						
No ki muli	-	-	-	-	-	-
Fakapa'anga 'o e ngaahi mo'ua	2.3	- 14.6	4.6	31.3	- 4.4	0.6
Fakalotofonua	-	0.7	1.0	20.0	0.1	3.4
Fonua Muli	2.3	-15.3	-5.7	11.3	-4.5	-4.0
Fakakatoa 'o e fakapa'anga ki he ngaahi koloa kole mei ai 'a e ngaahi mo'ua	- 7.7	14.0	8.6	13.8	9.8	5.9

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

Ko e fakalotofonua, 'oku 'i ai e palani 'a e Pule'anga ke kamata 'aki ha ponite \$26.0 miliona 'i he 2014/15 'aki 'a e taumu'a ko hono fakapa'anga 'aki e \$6.0 miliona ponite 'oku hokoatu pea kakato ki he 2014/15. Ko e hokoatu 'o e ponite 'oku 'ikai hā'ne uestia e tu'unga fakapa'anga. Ko e \$10 miliona 'e ngāue'aki 'e he Pule'anga ke tokoni'i e ngaahi sekitoa taautaha 'i hono fokotu'u ha pa'anga nō ki he ngaahi sekitoa tefito ki he tupu faka'ekonōmika pea mo tokoni'l fakapa'anga e kau ako taautaha. Ko e toenga, ko e \$10 miliona 'e ngāue'aki ia 'e he Pule'anga ki hono totongi 'a e ngaahi mo'ua fuoloo 'o e kau ngāue fakapule'anga ki he Vahenga Malolo.

'Oku 'i ai foki mo e kongā 'a e Pule'anga ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi koloa fakapa'anga, 'i he tokoni mai 'a e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka(Nu'usila) ke tokoni'l 'a e ma'u'anga 'uhila ki he ngaahi kolo 'o fakafou mai 'i he Poate 'Uhila 'a Tonga 'i he taumu'ua ke fakalalakaka 'a e mau'anga 'uhila 'a e ngaahi kolo pea ke fakapapau'l 'oku malava 'o fua pe totongi 'i ha totongi 'oku fe'unga mo e kakai 'o Tongatapu ka e pehe ki he ngaahi 'otu motu. Ko e ngaahi fakamole ko eni 'oku lekooti ai 'a e ngaahi hikihihi 'o e inasi 'o e Pule'anga 'i he Poate 'Uhila 'a Tonga.

Ko e ngaahi nō mei muli 'oku ho'ata mai ai 'a e ngaahi tu'utu'u ni 'a e Pangike Pule 'a Mamani mo e Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia, ko e me'a'ofa (poloseki mo e pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti) mei he ongo Pangike ni 'e vaeua pe 'a e tokoni 'o kongā 'e taha ko e me'a'ofa pea kongā 'e taha ko e nō 'i ha tupu si'isi'i. 'Oku 'uhinga foki 'eni ki he Pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti pea mo e toe langa 'o Ha'apai 'e he Pangike 'a Mamani. Ko e tu'utu'uni 'a e ongo kautaha ni 'oku hā mahino mai ai 'a e nga'unu mo e fakalalakaka 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakalalakaka 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'o e Fonua.

9.1.3 Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni

Tēpile 29: Fakakātoa 'o e Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni (\$ miliona)

	Ola Fakaangaanga 2012/13	Esitimeti 2013/14	Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga Hu Mai						
Ngaahi Tukupau	132.7	135.5	136.7	141.4	152.2	156.4
Ngaahi Tokoni	99.5	193.6	143.6	267.6	224.6	219.2
Pa'anga Hu Mai Kehe	19.6	21.8	22.1	27.9	29.8	30.2
Fakakātoa	251.8	350.9	302.4	436.9	406.6	405.8

Ma'u'anga: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'I he **Tēpile 29**, 'oku fakafuofua 'a e fakakātoa 'o e pa'anga hūmai mo e ngaahi pa'anga tokoni 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2013/14 ki he \$302.4 miliona, nounou 'aki 'a e \$48.5 miliona mei he fika fakafuofua he kamata 'a ia na'e \$350.9 miliona, ka e ma'olunga 'aki 'a e \$50.6 miliona 'i he pa'anga tanaki 'o e 2012/13. Ko e tonounou ko eni 'oku fakatefito ia mei he fakafuofua 'e toe ma'ulalo ange 'a e pa'anga tokoni, 'aki 'a e \$143.6 miliona 'i hono fakahoa ki he fika fakafuofua he kamata ko e \$193.6 miliona. Ne fakafuofua 'e ma'u pe 'a e tāketi ki he pa'anga hūmai mei he tukuhau pea mo e pa'anga hūmai 'oku 'ikai tukuhau, 'o lahi hake 'a e peseti 'e 0.8 mo e peseti 'e 1.3 ne fakafuofua. Ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni na'e makatu'unga mei ai 'a hono fakafuofua'i 'o e pa'anga hūmai 'i he Patiseti fo'ou 2014/2015.

Ko e fakakātoa 'o e pa'anga hūmai mo e pa'anga tokoni ki he 2014/15 'oku fakafuofua ko e ma'olunga taha eni kuo a'u ki ai ko e \$436.9 miliona, 'a ia 'oku ma'olunga 'aki ia 'a e \$134.5 mei he 'esitimeti fakafuofua 'o e 2013/14 'a ia ko e \$302.4 miliona. Mei he fakakātoa 'o e pa'anga hūmai mo e pa'anga tokoni ko e pēseti 'e 32.4 mei he tukuhau hūmai, pēseti 'e 61.2 mei he pa'anga tokoni pea pēseti 'e 6.4 mei he pa'anga hūmai 'ikai tukuhau. Ko e pa'anga hūmai mei he tukuhau mo e pa'anga hūmai 'ikai tukuhau 'oku fakafuofua 'e hiki 'o fakatatau ki hono mahu'inga he taimi ni (nominal term), he ko e tukuhau vāhenga mo e ngaahi kautaha, tukuhau ngāue'aki mo e 'ekisia, pa'anga hūmai mei he ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga, ne makatu'unga mei heni 'a e hiki e pa'anga hūmai mo e pa'anga tokoni.

Ko e hiki lahi 'i he patiseti 'o e 2014/15 'oku 'i he tafa'aki ia 'o e pa'anga tokoni mei he ngaahi hoa langa fakalalakaka 'a ia oku hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 86.4 ki he \$267.6 miliona. 'I he kamata'anga, 'e meimei hangē 'oku 'ikai ko ha fika totonu 'eni ka ko e faikehekehe lahi 'i he fakamatala 'o e ta'u ni 'o e pa'anga tokoni ko hono fakakau 'a e tokoni pa'anga pea mo e tokoni koloa ke ne hūlu'i mai 'a e fakakātoa 'o e ngaahi tokoni langa fakalalakaka kotoa pe 'oku ngāue ki ai 'a e pule'anga pea mo e ngaahi tokoni 'oku fakaangaanga 'e tali 'e he ngaahi hoa langa fakalalakaka. 'I he patiseti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u 2013/14 ki he pa'anga tokoni 'oku meimei hā ma'ulalo 'a e 'esitimetri he 'oku 'ikai ke lekooti 'a e ngaahi tokoni koloa ia 'i he polokalama 'oku ngāue 'aki 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani (MOFNP), 'a ia ko e pa'anga 'ata'ata pe (cash basis system). Ko hono lekooti 'o e pa'anga tokoni koloa 'oku kei fai 'a e ngāue ki ai fakataha mo e ngaahi hoa langa fakalalakaka. Ko e 'esitimetri 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he 2014/15 'oku fakakau ai 'a e ngaahi tokoni ki he langa fo'ou 'o Ha'apai, fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna 'o Fua'amotu mo Vava'u, langa 'o e Palasi St. George pea mo e poloseki ma'u'anga ivi fo'ou 'i Vaini pea mo e ngaahi tukui motu pea tanaki atu mo e ngaahi poloseki 'oku lolotonga fakahoko.

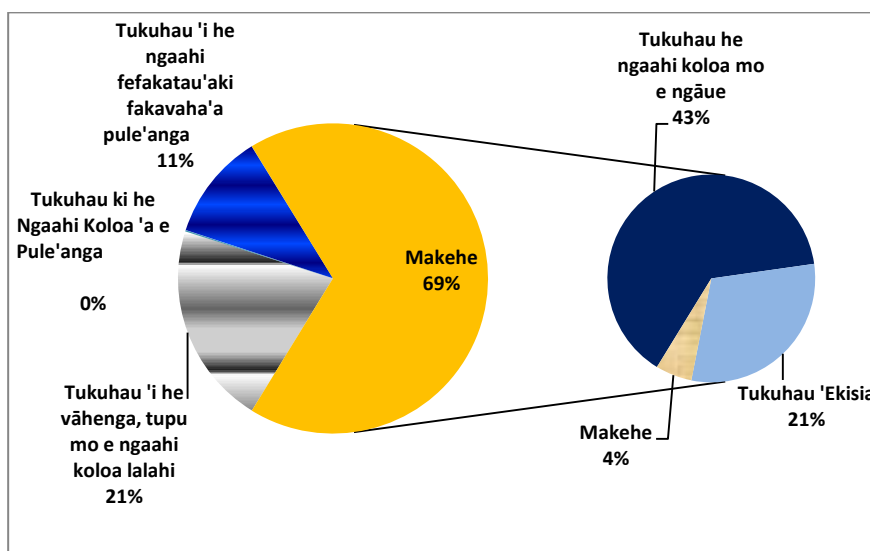
'Oku fakakau foki 'i he patiseti 'a e fakafuofua ki he ta'u 2015/16 pea mo e 2016/17 'o makatu'unga ia mei he sio fakalukufua ki he 'ekonōmika ka e mahu'inga foki ke 'oange ki he pule'anga ha palani ngāue ke muimui ki ai hono tokanga'i 'o e tu'unga fakapa'anga ke tu'uloa 'i he ngaahi ta'u ko 'eni pea kau foki mo hono 'oange ki he pule'anga fakafou 'i he ngaahi Potungāue ha ngaahi faingamālie ki he'enua ngaahi fokotu'utu'u fo'ou. Ko e pa'anga hūmai ki he ngaahi ta'u ko ee 'oku fakafuofua ke 'i he \$406.6 miliona mo e \$405.8 miliona.

9.1.3.1 Pa'anga Hūmai mei he Tukahau

Ko e pa'anga hūmai mei he tukuhau 'a ia 'oku hā he **Tēpile 30**, ki he 2014/15 'oku fakafuofua ia ki he \$141.4 miliona, 'o hūlu 'aki ia 'a e \$4.7 miliona mei he 'esitimetri fakafuofua 'o e \$136.7 miliona 'i he 2013/14. Ko e tukuhau ki he ngaahi koloa mo e ngāue, 'a ia 'oku fakakau ai 'a e tukuhau ngāue'aki mo e tukuhau 'ekisia 'oku hokohoko atu ai pe 'ene tanaki ki he konga lahi 'o e pa'anga tukuhau hūmai 'a ia ko e pēseti 'e 67.5, hoko ki ai 'a e tukuhau vāhenga mo e ngaahi kautaha ko e pēseti 'e 21.1 pea mo e fakafetongi koloa fakavaha'a pule'anga ko e pēseti 'e 11.2.

Ko e **Fakatātā 60** ko eni 'i lalo 'oku ne fakahā'i mai 'a e ngaahi vahevahe 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau ki he fakakātoa pea ko e **Tēpile 30** 'oku 'i ai 'a e ngaahi kongokonga 'o e pa'anga hūmai mei he tukuhau ki he 2014/15 pea mo e fakafuofua ki he ngaahi ta'u hoko mai

Fakatātā 60 : Fa'unga 'o e Pa'anga Hūmai mei he Tukahau 2014/15

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 30: Pa'anga Hūmai he Tukupau 2012/13 ki he 2016/17 (Pa'anga Ngaue \$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimeti 2013/14	Estimeti Fakaangaanga 2013/14	Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Ngaahi Tukupau						
Tukupau 'o e Vahenga, Ngaahi Tupu, mo e Ngaahi Tupu he Fakatau	30.3	25.2	25.0	29.9	33.3	33.9
Tukupau Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga	0.7	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	86.9	95.0	96.3	95.5	101.5	103.5
Tukupau 'o e Fakafetongi Koloa Fakavaha'a Pule'anga	14.7	15.2	15.3	15.8	17.1	18.8
Ngaahi Tukupau Kehe	-	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Total	132.7	135.5	136.7	141.4	152.2	156.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.3.2 Tukupau Vahenga mo e Tupu

Ko e 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2013/14, 'i he **Tēpile 31** 'oku tatau pe ia mo e fakafuofua 'a e patiseti ki he \$25.2 miliona neongo 'oku ma'ulalo ange ia 'i he tanaki 'o e 2012/13. Ko e fakafuofua ki he 2014/15 'oku ne fakakau atu 'e ia mo e ngaahi tupu oku fakafuofua 'e ma'u mei he ngaahi ngāue fakapisinisi kotoa pe 'o felāve'i mo e ngaahi ngāue fakalelei 'a e Pule'anga 'oku lolotonga fakahoko ki hono fakalelei 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e fakalelei ki he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai foki mo e ngāue lahi 'oku fakahoko ki hono toe fakamalohi'i ange 'a e tākaki 'o e pa'anga hūmai neongo ko Tonga 'oku ma'olunga taha 'i he Pasifiki 'i he lelei taha 'o e tu'unga tanaki ko e pēseti 'e 80-85.

Ko e pa'anga hūmai mei he tukupau'i 'o e vāhenga mo e tupu ki he 2014/15 'oku fakafuofua ki he \$29.9 miliona, 'o ma'olunga hake ia 'aki 'a e \$4.9 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua ki he 2013/14. Ko e hiki ko 'eni 'oku fakaangaanga ke hū mai ia mei he tukupau 'o e ngaahi kautaha 'aki e \$2.1 miliona, ko e tukupau mei he ngaahi mo'ua fuoloa ko e \$1.9 miliona pea mo e \$0.9 miliona mei he tukupau vāhenga (PAYE).

Tēpile 31: Tukupau Vāhenga mo e Tupu (T\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimeti 2013/14	'Esitimeti Fakafuofua 2013/14	Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Tukupau he Vahenga & Ngaahi Tupu mo e Ngaahi Tupu he Fakatau						
Tukupau Vahenga	14.2	12.5	13.4	14.3	15.6	15.9
Tukupau Ngaahi Kautaha	15.5	12.2	10.5	12.6	14.2	14.5
Tanaki Mo'ua Tukupau	0.6	0.5	1.1	3.0	3.5	3.5
Fakakatoa	30.3	25.2	25.0	29.9	33.3	33.9

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.3.3 Tukupau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Ko e fakakātoa 'o e tukupau ki he ngaahi koloa mo e ngāue ki he 2014/15, 'oku hā he **Tēpile 32** 'oku fakaangaanga ia ki he \$95.5 miliona, 'o ki'i holo 'aki ia 'a e pēseti 'e 0.8 mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2013/14. Ko e holo ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he holo lahi 'o e patiseti ki he laiseni fetu'utaki taautaha 'o fakafehoanaki ia ki he ki'i tupu 'i he tukupau ngāue'aki mo e tukupau 'ekisia.

Ko e tukuhau ngāue'aki ki he 2014/15 'oku fakaangaanga ia ki he \$61.1 miliona, 'a ia 'oku ki'i hiki hake 'aki 'a e \$1.2 miliona pe ko e pēseti 'e 2.0 pea mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2013/14. Ko e hiki hake ko 'eni 'oku ne fakahā'i mai 'a e kei malohi ange 'a e ngaahi fiema'u fakaloto fonua pea mo e fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'o lahi ange ai 'a e tātaki mei he faka'amu 'a e patiseti mei he ta'u ki he ta'u, talu mei he 2011/12. 'Oku tokoni foki heni mo e fakalalakaka 'o hono fakamālohi'i e tātaki.

Ko e tukuhau 'ekisia 'oku fakaangaanga ke ki'i hiki hake 'i he 2014/15 'aki 'a e \$0.7 miliona ki he \$29.0 miliona. Ko e hiki ko 'eni 'oku ho'ata mai ai 'a hono fakalelei'i 'o e fokotu'utu'u ki he tukuhau 'ekisia 'o hiki hake ai 'a e tukuhau 'ekisia ki he tapaka mei he \$200 ki he \$250 ki he fo'i tapaka 'e 1,000 pe kilokalami pea mo hono fakahoko fo'ou 'o e tute ki he ngaahi inu melie pea mo e ngaahi me'akai ngako ke tokoni'i e mo'ui lelei. 'E fakatefito foki 'a e hokohoko atu 'a e tupu 'i he pa'anga hūmai 'o kapau 'e pule'i lelei e ngaahi kole 'oku faka'ataa mei hono tukuhau'i.

Tēpile 32 : Tukuhau 'i he Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue(T\$ miliona)

	Fakaangaanga 2012/13	Patiseti 'Esitimeti 2013/14	Esitimeti Liliu 2013/14	Patiseti 'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Tukuhau 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue						
Tukuhau Ngaue'aki	54.5	56.5	59.9	61.1	63.7	64.7
Tute 'Ekisia	29.0	28.7	28.3	29.0	30.0	31.0
Ngaahi Tukuhau kehe	3.4	9.8	8.1	5.4	7.8	7.8
Fakakatoa	86.9	95.0	96.3	95.5	101.5	103.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.3.4 Tukuhau Fefakatau'aki

Ko e tukuhau fefakatau'aki ki he 2014/15 , 'oku hā he **Tēpile 33**, 'oku 'i he \$15.8 miliona 'a ia 'oku ki'i hiki hake ia 'aki e \$0.5 miliona pe ko e pēseti 'e 3.4 mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2013/14.

Tēpile 33: Tukuhau 'i he ngaahi fefakatau'aki Fakatu'apule'anga mo fehu'aki pa'anga(\$ miliona)

	Fakaangaanga 2012/13	Patiseti 'Esitimeti 2013/14	'Esitimeti Liliu 2013/14	Patiseti 'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Tukuhau ki he Fefakatau'aki						
Tute Koloa Hūmai Ngaahi Pisinisi	14.7	15.0	15.2	15.7	17.0	18.7
Tute Koloa Hūmai 'a e Pule'anga	-	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Fakamole 'e to e Ma'u Mai	-	0.1	-	-	-	-
Fakakātoa	14.7	15.2	15.3	15.8	17.1	18.8

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.3.5 Pa'anga Hūmai 'ikai tukuhau

Ko e pa'anga hūmai 'ikai ke tukuhau 'oku 'i he **Tēpile 34** 'i lalo, 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'i he 2014/15 'aki 'a e \$5.8 miliona pe ko e pēseti 'e 26.4 mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2013/14. Ko e hiki hake ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he fakafuofua 'e tupu 'a e pa'anga hūmai mei he tukuhau 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'o fakakau ai 'a e 'inasi mei he tupu 'o e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga mo fakalelei' 'a e tātaki mei he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga.

Tēpile 34 : Vahevahe 'o e Pa'anga Hūmai Makehe mei he Tukuhau(T\$ miliona)

	Fakaangaanga 2012/13	'Esitimeti 2013/14	Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga Hu mai Makehe mei he Tukuhau						
Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga	6.7	7.3	9.2	12.0	12.3	12.4
Pa'anga mei he Fakatau atu 'o e Koloa mo e Ngaue	11.5	13.1	11.5	15.2	16.7	17.0
Totongi Mo'ua m oe Ngaahi Tautea	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6
Ngaahi Tokoni makehe mei he tokoni pa'anga	0.7	0.9	0.9	-	-	-
Pa'anga Hu mai mei he 'u Tokoni kehe	0.2	0.0	0.1	0.2	0.2	0.2
Fakakatoa	19.6	21.8	22.2	28.0	29.8	30.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.1.3.5.1 Pa'anga hūmai mei he pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga

Ko e pa'anga hūmai mei he pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'i he 2014/15 ki he \$12.0 miliona, ko e hiki 'aki ia 'a e \$2.8 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua na'e lekooti ki he faka'osinga 'o e 2013/14, 'a ia 'oku hā 'i he **Tēpile 35** . 'Oku makatu'unga eni mei he hiki 'i he totongi ki he ngāue'aki 'o e ngaahi fale 'aki e \$1.1 miliona, na'e tanaki foki mei he fakahū pa'anga 'a e pule'anga mo e ngaahi nō ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'a e totongi tupu hūmai 'aki 'a e \$0.8 miliona, mo e tupu 'oku hūmai mei he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga na'e hiki 'aki 'a e \$0.9 miliona. Ko tupu 'i he 'inasi mei he ngaahi pisinisi 'a e pule'anga na'e hiki lahi mei he tanaki 'o e \$5.5 miliona 'i he 2012/13 mo e \$8.0 miliona 'i he 2013/14 ki he \$8.9 miliona na'e fakafuofua ki he 2014/15. Ko e hiki ko 'eni 'oku ne fakahā mai 'a e fakalalaka 'i he fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga 'i hono fakalelei' 'o e founa faifatongia, tali ui pea mo e fa'unga pule lelei..

Tēpile 35: Pa'anga hūmai mei he ngaahi pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga (T\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimeti 2013/14	Esitimeti Fakafuofua 2013/14	Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga						
Totongi Tupu	0.5	1.1	0.4	1.2	1.7	1.8
Inasi mei he Tupu 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	5.5	5.4	8	8.9	8.7	8.7
Totongi Ngaue'aki	0.7	0.8	0.8	1.9	1.9	1.9
Fakakatoa	6.7	7.3	9.2	12	12.3	12.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.1.3.5.2 Fakatau atu 'o e ngaahi koloa mo e ngāue

Tēpile 36: Pa'anga Hūmai mei he Fakatau 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue(T\$ miliona)

	Ola Kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimetri 2013/14	Esitimetri Fakafuofua 2013/14)	Esitimetri 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga mei he Fakatau 'o e Koloa mo e Ngaue						
Totongi mei he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga	10.3	11.8	10.3	13.4	14.8	15.1
Fakatau atu ngaahi koloa ne 'ikai taumu'a fakamaketi	1.2	1.3	1.2	1.8	1.9	1.9
Fakakatoa	11.5	13.1	11.5	15.2	16.7	17.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

Ko e fakakātoa 'o e fakatau atu 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'oku ha 'i he **Tepile 36** 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'aki 'a e \$3.7 miliona pe ko e pēseti 'e 31.9 ki he \$15.2 miliona 'i he 2014/15 'o fakafehoanaki ki he 'esitimetri fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2013/14. Ko e hiki ko 'eni 'oku 'ilonga ai 'a e fuofua fakahū mai 'o e totongi kole ngofua ke fekumi maka koloa 'i tahi, fakatau 'o e 'one'one mo e totongi koloa hū ki tu'apule'anga mo e ngāue ki he ngoue. Ko e vahevahe lalahi 'o e kulupu ko 'eni ko e totongi laiseni fekumi maka koloa 'i tahi ko e \$2.9 miliona, totongi ako (\$1.8 miliona), totongi paasipooti (\$1.3 miliona), totongi visa (\$0.9 miliona) mo e totongi laiseni faka'uli me'alele (\$0.9 miliona).

9.1.3.5.3 Ngaahi Tokoni (Poloseki mo e Tokoni Fakapa'anga)

Ko e kotoa 'o e ngaahi tokoni ki he ta'ufakapa'anga 2014/15 'oku fakafuofua'ki he \$267.6 miliona, lahi'aki 'a e \$124.0 miliona mei he 2013/14, 'a ia 'oku hā he **Tēpile 37**, neongo 'a e faingata'a hono fakafuofua'l 'a e taimi kamata 'o e poloseki, ko e fika fakafuofua 'oku lahi ma'u pe 'i he pa'anga 'oku ma'u. 'Oku lahi 'aki 'a e \$74 miliona mei he fakafuofua'o e ta'u 2013/14. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi poloseki lalahi 'oku hā atu 'i he **Tēpile 39**

Tēpile 37: Ngaahi Tokoni (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimetri 2013/14	Esitimetri Fakafuofua 2013/14	Esitimetri 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Tokoni Pa'anga						
Ngaue	52.7	114.0	116.0	116.2	112.5	98.9
Ngaue Lalahi	46.9	79.6	27.6	151.4	112.1	120.2
Fakakatoa	99.6	193.6	143.6	267.6	224.6	219.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

Ko e pa'anga ngaue mei he tokoni felave'l ia mo e ngaahi ngaue hange ko e fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaue, totongi 'o e kau ngaue, fakahoko konifelenisi mo e ako, vahenga 'o e kau ngaue, mo e polokalama ako e kau ngaue. 'Oku kau foki heni mo e ngaahi tokoni ki he patiseti. Fakafuofua 'a e pa'anga ngaue mei he tokoni 'i he 2014/15 ki he \$116.2m. Felave'l mo e pa'anga tokoni 'o e ngaue lalahi, oku felave'l mo e fakamole 'o e fakatau mai 'o e ngaahi koloa hange ko e koloa langa, ako, ma'u'anga ivi mei he la'a, langa 'o e to'anga vakapuna pea mo e ngaahi hala. 'Oku fakafuofua a'e tokoni ki he ngaue lalahi ki he \$151.4m ki he 2014/15.

'I he ta'u kotoa 'oku vakai'i pea mo fakamo'oni 'a e Pule'anga ki he polokalama ngāue mo e ngaahi hoa tokoni fakalalakala 'o hange ko e Palani Fakahoko Ngāue mo e Pangike Fakalalakala 'Esia, Palani Fengāue'aki mo e Pangike 'a Mamani mo e IFC, Palani Ngāue Fakalalakala mo 'Aositelēlia. Ko e ngaahi polokalama eni 'oku ne fakamahino'i ai 'a e ngaahi fiema'u tefito 'a pule'anga fakatatau ki he Palani Fakalalakala Fakafonua 'a Tonga 2010-2014, pea 'oku fakahoa mai leva 'e ho tau ngaahi hoa tokoni fakalalakala 'enau ngaahi ngāue ki ai. 'Oku tokoni eni ke 'ilo mo fakahokohoko 'a e gaahi ngāue 'o fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'oku tau ma'u 'a ia 'oku hā 'i he patiseti ko e tokoni fakapa'anga mei he hoa tokoni fakalalakala (kau ai mo e fakapa'anga mei he nō). 'Oku 'i ai 'a e ngaahi poloseki 'oku lolotonga lele pe ia 'i ha ngaahi ta'u pea mo e ngaahi poloseki fo'ou 'oku 'amanaki 'a e pule'anga ke tali 'i he ta'u fakapa'anga hoko. Ko e ngaahi fika 'oku hā 'i he 'esitimeti ko e ngaahi fakafuofuaia ki he fakamole 'i he ta'u pe ko ia ka 'oku 'ikai fakapapau'i. Ko e me'a tatau pe 'oku hoko ki he ta'u 'e ua ka hoko.

'I he ta'u fakapa'anga 2014/15, 'oku kei hokohoko atu pe hono fakakau 'o e ngaahi tokoni pa'anga, tokoni koloa mo e nō neongo 'oku 'ikai hā 'i he Tēpile 'i 'olunga. Ko e ngaahi tokoni pa'anga ki he poloseki 'oku faingofua ange ki he pule'anga ke fakafuofua mo lipooti 'i he fakamatala pa'anga. Ka 'i he ngaahi tokoni koloa, neongo 'oku 'osi felotoi ke fakapa'anga 'a e ngaahi poloseki ka ko e pa'anga 'oku tokanga'l pe ia 'e he hoa tokoni ('oku 'ikai kau eni he lekooti 'o e pa'anga) 'o 'ikai kau ai 'a e pule'anga. Ko e ngaahi poloseki langa 'oku tokanga'l ia 'e he hoa tokoni pe ko e kautaha 'oku nau fakahoko 'a e ngāue. Ko e ngaahi fakafuofua leva ki he fakamole 'oku 'omi ia mei he ngaahi hoa tokoni 'a ia 'oku ki'l toloi heni 'a e taimi ki he ngaahi poloseki 'e ni'ihi hange ko e ngaahi poloseki 'i he pasifiki pea 'oku faingata'a hono fakafuofua'i 'o e kongā 'a Tonga ki he tokoni.

9.1.3.5.4 Ngaahi Hoa Tokoni Fakalalakala

Ko e ngaahi hoa tokoni fakalalakala 'a Tonga 'oku hokohoko atu ai pe 'a 'enau ngāue fakataha mo e pule'anga ki he patiseti 'o e 2014/15. 'I he Tēpile 38, 'oku hā atu ai 'a e kongā lalahi 'o e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa tokoni tefito mei he 2012/13 ki he 2016/17.

Tēpile 38: Tokoni (Ngaahi ngaue lalahi mo e Tokoni Patiseti (Fonua Fakapa'anga) (\$ miliona)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimeti 2013/14	Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	Patiseti 'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Tokoni Pa'anga						
Pangike 'a Mamani	31.8	32	31.7	61.5	9.5	16.4
Pule'anga Siapani (JICA)	4	2.3	13.4	36	27	22
Lepapilika 'o e Kakai Siaina	1	37.9	15.3	34.7	15.5	0.5
Pangike Fakalalakala 'a 'Esia (ADB)	11.2	37.1	21.9	31.1	19	12.5
Aositelelia	18	25.4	15.4	23.7	16.5	16.6
Nu'usila	12.8	12.2	14.1	19.5	15.6	13.2
Iunioni 'a 'Iulope (Pa'anga Tokoni ki he Patiseti)	0.5	8.5	8.5	16.2	8.7	8.7
Aositelelia & Nu'usila	8.7	10.8	7.2	10.6	7.8	7.4
Sekelitali ki he Ngaahi Fonua Pasifiki	-	7.3	-	4	4.1	-
Polokalama Fakalalakala ki he Pule'anga Fakatahataha	0.2	1.5	4.7	3.6	4.2	1
Sekelitali ki he Komuniti Pasifiki	0.6	1.3	0.6	1.6	0.6	0.5
Kautaha Mo'ui 'a Mamani	0.4	-	0.5	1.5	1.5	1.5
Ngaahi Tokoni mei he Ngaahi Fonua Kehe Te'eki ke Fakapapau'i	0.2	4.1	3.9	18.6	92.9	117.7
Fakatahataha'i Ngaahi Tokoni Iiki mei he Fonua Kehe	10.3	13.2	6.2	4.9	2	1.2
Fakakatoa 'o e Tokoni Pa'anga mei he Ngaahi Hoa Tokoni Ki he Fakalalakala	99.5	193.6	143.6	267.6	224.6	219.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua:

9.1.3.5.5 Ngaahi Poloseki Lalahi ki he 2014/15

Ko e Tēpile 39 'oku hā atu ai e ngaahi poloseki lalahi 'oku 'osi fakapapau' 'e he pule'anga ke fakahoko 'i he 2014/15 fakapa'anga 'e he ngaahi hoa tokoni anga maheni:

Tēpile 39: Ngaahi Poleseki Lalahi mei he ngaahi Fonua tokoni (\$ miliona)

Fakapa'anga 'e	Hingoa 'o e Poloseki	Patiseti 2014/15
Pangike Fakalalaka 'a 'Esiā & ITU	Poloseki ki he founga ngaue faka'elekitulonika ma'ae Pule'anga	1
Pangike Fakalalaka 'a 'Esiā	Poloseki ki hono Fakasi'isi'i 'o e Ngaahi Uesia 'o e 'Atakai mei he Felululuaki 'o e 'Ea 'i he Pasifiki	6.4
Pangike Fakalalaka 'a 'Esiā/Aositelelia	Poloseki ki he Fakalalaka 'o e ngaahi Feltu'u ki Kolo (Nuku'alofa)	3
'Aositelelia/Nu'usila	Sikolasipi	5
'Aositelelia/Nu'usila	Polokalama ki he Fakalalaka 'o e Potungae Polisi 'a Tonga	2.5
Kautaha 'iunioni 'a 'iulope	Falemahaki Niuatopotapu	2.43
'iunioni 'a 'iulope	Poloseki ki he Ma'u'anga Ivi	2
Pule'anga Slapani	Poloseki Ma'u'anga Ivi mei he La'aa - Vaini	19
Pule'anga Slapani	Fakalele'i 'o e Uafu Faa mo e Nafanua	15
Pule'anga Slapani	Poloseki ki he Ngaahi Kolo mo e 'Otu motu	2
Sino'i Pa'anga Tokoni ki he Fakalalaka Fakamamani Lahi 'o e Ngoue	Poloseki ke to e Fakalalaka ange Ngaahi Tukui Kolo 'o Tonga	1
Nu'usila	Fakalele'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila e Tukui Kolo	6
Sekelitai ki he Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki	Sino'i Pa'anga ki he 'Atakai 'o e Ngaahi Tukui Kolo 'i he Pasifiki	4
Lepapulika e Kakai Sina	St George Palace	20
Lepapulika e Kakai Sina	Vakapuna Y12	11
Fakataha 'a Nu'usila mo 'Aositelelia	Konga 2 'o e Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Ako 'a Tonga	6
Kautaha Fetu'utuaki Tu'apule'anga ko e Telecom	Fou'anga 'o e Fetu'utaki	3
Pangike 'a Mamani	Langa hake Ngaahi Fale 'i Ha'apai mo e Ma'a	20.4
Pangike 'a Mamani	Polokalama 'i Invesitmenti 'i he Ngaahi Mala'evakapuna 'o e Pasifiki	31.7
Pangike 'a Mamani	Poloseki ki hono Fakatahataha 'i 'o e Sekitoa Fefononga'aki	2.8
Pangike 'a Mamani/Pangike Fakalalaka 'a 'Esiā	Poloseki Keipolo Falpa 'Opitiki	14
Kautaha Mo'ui 'a Mamani	Polokalama ako 'a e Kautaha Mo'ui Fakamamani Lahi	2
Pangike Fakalalaka 'a 'Esiā	Poloseki ki hono Langa hake 'o Ha'apai pea mo hono Sivi'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila pe ku nau Lava Matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula	7.6
Kautaha 'iunioni 'a 'iulope	Poloseki ki hono Langa hake 'o Ha'apai pea mo hono Sivi'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila pe ku nau Lava Matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula	4.5
Nu'usila	Poloseki ki hono Langa hake 'o Ha'apai mo hono Sivi'i 'o e Ngaahi Faleako pe 'oku nau Lava 'o Matu'uaki 'a e Ngaahi Faingata'a Fakaenatula	8.9
Ngaahi Hoa Ngaue Kehe ki he Fakalalaka	Ngaahi Poloseki kehe 'i lalo hifo 'i e \$1 miliona	47.15
	Fakakatoa	248.38

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.1.3.5.6 Tokoni Pa'anga ki he Patiseti

Tanaki atu ki he ngāue lalahi mo e ngaahi poloseki fakalalakaka, 'oku hokohoko atu ai pe 'i he 2014/15 mo e ngaahi ta'u ka hoko mai 'a e tokoni fakapa'anga ki he patiseti, 'a ia 'oku lekooti 'i he pa'anga tokoni lolotonga hange ko ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 39**. Ko e fakakātoa 'o e tokoni fakapatiseti kau ai 'a e konga 'oku fakapa'anga mei he nō 'oku 'atu ia 'i he **Tēpile 40**. Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti 'oku ua hono taumu'a. 'Uluaki, ko e faingamālie eni ki he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka 'i he fengāue'aki mo e pule'anga ke feau 'a e nounou fakapa'anga 'a e patiseti pe ko hono tokoni'i e tu'unga fakapa'anga ke lava 'o matatali e ngaahi faingata'a fakapa'anga mo faka'ekonomika. Ko hono ua, kuo pau ke fakahoko 'e he pule'anga 'a e ngaahi polokalama fakalelei 'e tokoni ki hono fakamalo'i 'a e tu'unga ngāue 'a e kau ngāue fakapule'anga ke leleiange 'enau fakahoko fatongia. Ko e ngaahi polokalama fakalelei ko eni 'e tokoni ai pe kene matu'uaki e ngaahi faingata'a fakapa'anga.

Ko e polokalama tokoni ki he patiseti 'oku malava ia 'i he tokoni 'a e Pangike 'a e Mamani, Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia, 'Aositelelia mo e 'Iunioni 'a 'Iulope. 'Oku 'ata pe foki ki he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ki ha taha 'e fie kau mai ki ai. 'Oku ngāue fakataha ai heni 'a e Pule'anga mo hono ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ki he ngaahi fakalelei 'oku fu'u fiema'u 'o fakakau ia ki he Tēpile 'oku fakahokohoko ai 'a e ngaahi fakalelei (Joint Policy Reform matrix). 'I he lolotonga ni ko e ngaahi fakalelei ni 'oku kau ai 'a hono tokanga'i 'o e pa'anga 'a e pule'anga, fakamalo'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga, fakamalo'i ha 'ātakai 'oku toe leleiange ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi pisinisi 'a e pule'anga mo toe fakalelei'i 'a e ma'u'anga ivi. Ko e Tēpile ko eni 'oku fakatokanga'i ia 'e he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ki hono fakatahataha'i ai 'a e ngaahi hoa tokoni. 'Oku toe tokoni foki 'a e ngaahi fakalelei ni ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'e he pule'anga 'ene ngaahi fakalelei pea mo hono muimui'i. Ko e **Tēpile 40** 'oku hā atu ai 'a e ngaahi tokoni pa'anga ki he patiseti 'oku 'amanaki ki ai ki he 2014/15 mo e ngaahi ta'u ka hoko.

Ko e fakakātoa 'o e tokoni pa'anga ki he 2014/15 'oku fakafuofua ke I he \$37.7 miliona fakafehoanaki mo e \$33.6m 'i he 2013/14. Loua 'a e pangike 'a mamani pea mo e pangike 'a esia 'oku na 'omai 'a e USD\$5miliona ko e tokoni ki he patiseti kaikehe koe'uhi kuo tu'unga lelei 'a e no 'a e pule'anga kuo lau ai 'a e tokoni fakapatiseti ko e peseti 'e 50 ko e tokoni pea peseti 'e 50 ko e no. 'E 'omai 'e 'Aositelelia 'a e AUD\$5miliona. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e ma'u mai mei PNG 'a e toenga 'o enau tokoni fakapatiseti ki he 2013/14 ke ma'u 'i he 2014/15. 'Ko e fakakatoa 'o e pa'anga tokoni patiseti kau ai konga ki he no mo e tokoni fakakatoa ki he \$37.7 miliona ki he 2014/15.

Tēpile 40: Ngaahi Tokoni mo e no mei he ngaahi hoa fengāue'aki (\$ miliona)

Hoa Tokoni	Ola Kuo 'osi Fakapapau' i 2012/13	Esitimeti 2013/14	Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	Esitimeti i 2014/15	Fakafuofua a 2015/16	Fakafuofua a 2016/17
Pangike 'a Mamani	3.12	8.5	9.66	9	2.7	2.7
Pangike 'a 'Esia		7.6	8.14	9	4.5	4.5
Aositelelia	8.7	8.76	6	11.46	8.4	8.4
Iunioni 'a 'Iulope		5.76	7.67	6.9	5.7	5.7
Papua Niukini		5.07	2.13	1.34		
Te'eki Fakapapau'i					6.7	6
Katoa	11.82	35.69	33.6	37.7	28	27.3

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.1.4 Ngaahi Fakatonutonu mo Fakafehoanaki

Tēpile 41 mo e 42 'oku fakamatala'l 'a e ngaahi fakatonutonu ki he fakafuofua ki he pa'anga hū mai 'a ia 'oku fakaikiiki 'i he polokalama 'esitimeti 2013/14 pea mo e 'esitimeti 'o e pa'anga hū mai mo e pa'anga hū atu 'i hono fakaikiiki 'i he Tēpile GFS. Ko e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku tokoni ia ki hono fakamahino'i kapau 'e kehekehe 'a e tu'unga 'o e fakamatala faka'ekonomika mo e lekooti fakapa'anga 'o e patiseti.

Tēpile 41: Fakafehoanaki 'a e pa'anga hū mai 'a e Pule'anga Tonga mo e pa'anga hū mai 'i he founa GFS.

		Esitimeti 2014/15
Pa'anga Humai		
Pa'anga mei he Pule'anga Tonga (<i>'I he Tepile 7 'o e 'Esitimeti</i>)	185,210,262	185,210,262
Pa'anga Tokoni Mei Muli		
Pa'anga Talasiti 'a Tonga	-	
Pa'anga Ngaue Makehe 'a e Pule'anga	1,420,000	
Ngaahi Tokoni ki he Sekitoo Taautaha	11,000,000	
Pa'anga Tokoni Fakakolo	-	
Pa'anga Tokoni mei Muli ki he Patiseti	37,698,245	
Pa'anga Tokoni Kehe Te'eki ke Fakapapau'i	-	
Poloseki Tokoni	67,393,314	117,511,559
Pa'anga Hu Mai - Koloa		
Ngaahi Koloa Tokoni mei Muli (<i>'I he Tepile 17 'o e 'Esitimeti</i>)	180,988,060	180,988,060
Fakakatoa Pa'anga Humai		483,709,881
<i>To'o: Pa'anga Humai mei hono fekau'aki mo hono ma'u mai 'o e Ngaahi Koloa mo e Mo'ua</i>		
Pa'anga mei hono fakatau atu 'o e Ngaahi Koloa	10,000	
Pa'anga mei hono totongi 'o e ngaahi koloa liliu pa'anga taimi nounou	1,699,954	
Pa'anga mei hono ma'u mai 'o e ngaahi mo'ua liliu pa'anga taimi nounou	45,103,000	46,812,954
Tatau:		
Esitimeti 'o e Pa'anga Humai (GFS Basis) (mei he Fakamatala Ngaue)		436,896,928

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 42: Fakafehoanaki 'a e pa'anga hu atu 'o e Pule'anga Tonga pea mo e pa'anga estimeti hu atu 'i he founga GFS.

		Esitimeti 2014/15
Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga (Lao 'Esitimeti)		302,717,659
<i>Tanaki: Ngaahi Fakamole 'Ikai ke Kau 'i he Lao 'Esitimeti</i>		
Esitimeti ki he Fakamole 'o e Tokoni Koloa mai mei Muli (<i>'i he Tepile 13 'o e 'Esitimeti</i>)		180,988,060
Fakakatoa 'o e Ngaahi Fakamole (<i>'i he Tepile 1 'o e 'Esitimeti</i>)		483,705,719
<i>To 'o: Ngaahi Fakamole mei hono ma'u mai 'o e Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa mo e Ngaahi Mo'ua</i>		
Ngaahi Fakamole mei hono Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa		155,995,650
Fakamole mei he totongi fakafoki 'o e Ngaahi Mo'ua Pa'anga		13,784,098
Fakamole mei hono fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa Pa'anga		19,250,000
		189,029,748
<i>Tatau</i>		
Esitimeti 'o e Ngaahi Fakamole (<i>mei he Fakamatala Ngaue</i>)		294,675,971

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.1.4.1 Fakahoa 'o e GFS 2001 ki he GFS 1986

Ko e sisitemi Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS) ko e polokalama ia 'oku ne lekooti 'a e pa'anga Hūatu 'a e pule'anga 'o fakakulukulupu ki he taumu'a takitaha, 'oku ne fakafaingofua 'i hono tuku atu 'o e ngaahi fakamatala 'a e fekau'aki mo e fehū'aki 'a e pa'anga 'a e pule'anga 'a ia 'oku 'osi tuku makehe ki he ngaahi taumu'a kehekehe 'e faka'aonga'i ki ai pea ke malava ke fakahoa fakavaha'apule'anga 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni. Ko e ngaahi 'uhinga eni ki hono tuku atu 'o e ngaahi tefito'i fakamatala 'i he 'esitimeti mo e fakamatala patiseti 'o ngāue'aki e GFS.

Ko e GFS fo'ou 'oku ngāue'aki he pule'anga 'oku ui ko e GFSM 2001, na'e toki kamata ngāue'aki pe 'i Tonga ni he ta'u ni, pea 'oku 'i ai pe 'ene liliu si'i mei he GFS 1986. Ko e ngaahi fakalelei 'i he GFSM 2001 'oku kau ki ai 'a e:

- fakangofua ke kau mai 'a e fakafuofua 'o e fehū'aki 'o e pa'anga felave'i mo e ngaahi tokoni koloa mai mei muli; mo e
- ko e ngaahi me'a 'oku ne fakahā mahino:
 - pa'anga hūmai mo e pa'anga Hūatu 'a e Pule'anga
 - ko e fakamole 'i hono fakatau mai mo fakatau atu 'o e ngaahi koloa lalahi ('oku ui he GFSM 2011 ko e palanisi 'i he fehū'aki 'o e ngaahi koloa lalahi liliu pa'anga taimi loloa
 - ko hono fakatau mai pea mo hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa liliu pa'anga taimi nounou (pa'anga mo e nō haohaoa 'a e pule'anga (ko e GFS 1986 na'e fakakau ai 'a ngaahi fakamole mo e nō haohaoa) mo e fehū'aki 'i he palanisi pa'anga 'a e Pangike)
 - ko hono fakatau mai pea mo hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa liliu pa'anga taimi nounou (pa'anga mo e nō haohaoa 'a e pule'anga (ko e GFS 1986 na'e

fakakau ai 'a ngaahi fakamole mo e nō haohaoa) mo e fehū'aki 'i he palanisi pa'anga 'a e Pangike)

- ko e palanisi 'a e nō 'a e pule'anga (GFS 1986 kau ai 'a e fehū'aki 'i he nō 'a e pule'anga he ko e fakamole 'oku 'ikai te ne 'omai 'a e anga hono fakahū e ngaahi fe'unu'aki holo ko eni 'i he ngaahi mo'ua 'a e pule'anga 'a i ako e faikehekehe 'i he nō 'a e pule'anga (tatau pe mo e fehū'aki e pa'anga) – ngaahi koloa liliu taimi nounou mo e lahi ange 'a e nō pea mo e ngaahi ngāue totongi fakafoki 'e he pule'anga
- ko e fehū'aki 'a e ngaahi koloa liliu pa'anga taimi nounou mo e ngaahi mo'ua 'oku lekooti kehekehe pe, pea mo e faka'ilonga 'i he palanisi 'o e fehū'aki 'o e pa'anga na'e liliu fakafehoanaki mo e GFS 1986 ko e'uhi ko e fehū'aki 'i he ngaahi palanisi ko 'eni 'oku 'uhinga ia 'oku totonu ke toe hiki hake ngaahi mo'ua mo e nō.
- na'e 'i ai pe 'a e fanga ki'i liliu si'isi'i ne fakahoko ki he kongā 'o e fakamole mo e pa'anga hūmai, 'o hange ko e pa'anga ma'u mai mo hono fakatau atu 'o ha koloa 'e fetamateaki mo e fakamole ki hono fakatau mai.
- 'I he founga ko 'eni, neongo ko e GFS 2001 'oku 'ikai holoki ai 'a e ngaahi me'a 'oku hā he patiseti ka ko e fakamatala ngāue 'a e GFS 'oku meimei tatau ia mo e Fakamatala Tupu mo e Mole 'oku ngāue 'aki 'e he sekitoa taautaha

9.2 Ngaahi Ngaue Fakalalaka

9.2.1 Vakai ki he ngaahi ngaue fakapa'anga mei he tokoni

'Oku fakafuofua 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi tokoni mei muli ki he 2014/15 ke 'i he \$248.38 'a ia ko e \$67.40m ko e tokoni pa'anga ia pea ko e \$180.99m ko e tokoni koloa, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e \$89.57m mei he fakafuofua ki he 2013/14 'a ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 43**.

Tēpile 43: Kātoa 'o e Fakamole ki he Ngaahi Ngaue Tokoni(\$miliona)

Tokoni	'Esitimeti kamata 2013-14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14	'Esitimeti 2014-15	Fakafuofua 2015-16	Fakafuofua 2016-17
Tokoni Pa'anga	50.33	41.71	67.39	43.56	38.79
Tokoni Koloa	108.48	69.11	180.99	156.68	156.69
Fakakātoa	158.81	110.82	248.38	200.24	195.48

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.2.2 Fakamole mei he Ngaahi Tokoni mei muli ki he ngaahi Potungāue

Tēpile 44 : Ngaahi Fakamole Pa'anga Tokoni Fakapotungāue (Pa'anga mo e Koloa T\$m)

	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	'Esitimeti kamata 2013-14	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14	'Esitimeti 2014-15	Fakafuofua 2015-16	Fakafuofua 2016-17
01	'Ofisi Palasi	0.25	0.25	0.30	-	-
02	Fale Alea	1.23	1.93	1.77	1.19	0.56
03	'Ofisi 'Atita	0.15	0.15	0.15	0.15	0.15
04		-	-	-	-	-
05	Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli mo e Fekatau'	1.40	0.70	0.80	0.30	0.30
06	Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	1.50	2.83	0.60	0.30	0.30
07	'Ofisi Palemia	14.00	1.28	0.06	-	-
08	Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	8.81	7.90	10.06	6.18	6.18
09	Potungāue Pa'anga Hūmai mo e Tute	4.75	0.77	4.09	2.14	0.64
10	Ministry of Public Enterprises	1.65	8.35	6.38	6.17	6.00
11	Potungāue Fekatau'aki, Takimamata mo e Ngāue 'a e Kakai	6.32	0.86	0.89	4.72	3.00
12	Potungāue Fakamaau'anga	0.49	0.50	0.49	0.49	-
13	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.02	-	0.30	0.30	0.30
14	Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi	4.04	4.30	10.49	12.92	10.62
15	Potungāue Mo'ui	7.23	4.14	8.83	5.60	5.74
16	Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	13.01	10.37	14.80	21.94	31.59
17	Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	2.61	2.98	1.97	1.50	1.50
18	Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai	1.21	0.28	1.09	0.84	0.33
19	Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	52.88	37.09	84.04	73.10	90.00
20	Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	37.17	25.92	4.28	4.20	4.20

21	Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga	-	0.20	1.63	1.15	1.15
22	'Ofisi 'o e Sitetisitika	0.10	0.02	0.08	0.06	0.09
23	Potungāue 'Atakai, Ma'u'anga Ivi, Feliliuaki 'o e 'Ea, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, Fakamtala 'Ea, mo e Ma'u'anga Fakamatala*	-	-	95.29	56.99	32.82
Fakakātoa		158.81	110.82	248.38	200.24	195.47

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

* Potungāue 'e toki kamata 'i he 2014/15

9.2.3 Ngaahi Fakamole mei he ngaahi tokoni 'i hono fakakalalasi ki he hoa tokoni fakalalaka

Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi ko e ngaahi tokoni ia 'oku fakapa'anga mei he ngaahi hoa tokoni fakalalaka 'a Tonga. 'Oku ngāue fakataha pe 'a e ngaahi hoa tokoni ko eni mo e pule'anga ke fakapapau'i ko e ngaahi polokalama tokoni ni 'oku a'usia 'a e taumu'a na'e 'omai ai. Ko e **Tēpile 45** 'oku hā atu ai 'a e lahi 'o e ngaahi tokoni mo e feituu 'oku 'omi mei ai.

Tēpile 45: Ngaahi Ngāue Lalahi 2014/15 (Mei he Lahi ki he Si'i miliona)

Hingoa Ngāue	Fonua Fakapa'anga	Patiseti 2014/15
Polokalama 'Inivesimeni 'i he Ngaahi Mala'evakapuna he Pasifiki	Pangike 'a Mamani	31.7
Langa 'o Ha'apai mo e Tauhi 'o e Ma'a	Pangike 'a Mamani	20.4
Ngaahi 'Ofisi 'a e Pule'anga	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	20
Ma'u'anga Ivi mei he La'aa-Vaini	Pule'anga Siapani	19
Fakalelei'i 'o e Uafu Fua mo e Nafanua	Pule'anga Siapani	15
Poloseki Keipolo Faipa 'Opitiki	Pangike 'a Mamani/Pangike Fakalalaka 'a 'Esia	14
Vakapuna Y12	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	11
Langa 'o Ha'apai pea mo hono sivi'i 'o e Ngaahi Fale Ako pe 'oku nau matu'uaki e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula	Nu'usila	8.9
Langa 'o Ha'apai pea mo hono sivi'i 'a e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila pe 'oku nau lava Matu'uaki e Fakatamaki Fakaenatula	Pangike Fakalalaka 'a 'Esia	7.6
Poloseki ki hono Fakasi'isi'i 'o e Ngaahi Uesia 'o e 'Atakai mei he Feliuliaki 'o e 'Ea	Pangike Fakalalaka 'a 'Esia	6.4
Fakalelei'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila ki he Ngaahi Tukui Kolo	Nu'usila	6
Polokalama hono 2 e Tokoni ki he Ngaahi Ako 'a Tonga	'Aositelelia & Nu'usila (Pooled of Funds)	6
Sikolasipi	'Aositelelia & Nu'usila	5
Langa 'o Ha'apai pea mo hono Sivi'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila pe 'oku nau Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula	Kautaha 'Iunioni 'a 'Iulope	4.5
Sino'i Pa'anga ki he 'Atakai 'i he Ngaahi Tukui Kolo 'i he Pasifiki	Sekelitali ki he Ngaahi Fonua e Pasifiki	4

Poloseki ki he Fakalalalaka 'o e Ngaahi 'Elia ki Kolo (Nuku'alofa)	Pangike Fakalalalaka 'a 'Esia/'Aositelelia	3
Poloseki ki he Fetu'utaki Fakavaha'a Pule'anga	Kautaha Fetu'utaki Fakavaha'apule'anga	3
Poloseki ki hono Fakatahataha'i 'o e Ngaahi Sekitoa Fefononga'aki	Pangike 'a Mamani	2.8
Tokoni ki he Fakalalalaka 'o e Potungaue Polisi 'a Tonga	'Aositelelia mo Nu'usila	2.5
Falemahaki Niuatoputapu	Kautaha 'Iunioni 'a 'Iulope	2.43
Poloseki ki he Ngaahi Ma'u'anga Ivi	Kautaha 'Iunioni 'a 'Iulope	2
Poloseki ki he Ngaahi Tukui Kolo	Pule'anga Siapani	2
Polokalama Ako 'a e Kautaha Mo'ui Fakamamani Lahi	Kautaha Mo'ui Fakamamani Lahi	2
Poloseki ki he Fakalalalaka 'o e Ngaahi Tukui kolo	Sino'i Pa'anga Fakamamani Lahi ki he Ngoue	1
Poloseki ke Faka'elekitulonika 'a e Ngaue 'a e Pule'anga	Pangike Fakalalalaka 'a 'Esia	1
Poloseki liki 'i lalo he \$1 miliona (te'eki ai ke fakapapau'i)	Ngaahi Hoa Ngaue Kehe Ki he Fakalalalaka	47.15
Fakakātoa		248.38

*Pa'anga, Tokoni Koloa, Tokoni Pa'anga, No

Fakatokanga'i: Ko e Ngaahi Poloseki 'oku valivali 'oku ma'u kotoa ia 'i he Langa 'o Ha'apai

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

9.2.4 Ngaahi Tokoni ki he Ngaahi Vāhenga

9.2.4.1 Ngaahi Poleseki Tongatapu

Tēpile 46: Ngaahi Polokalama Tokoni - Tongatapu

	'Esitimeti kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti 2014- 15 (T\$m)
Feliliuaki 'o e 'Ea	41.40	21.80	9.20
Tokoni ki he Langa	22.00	21.58	90.50
Tokoni ki he Ako	16.90	10.70	14.80
Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi	14.20	9.63	25.30
Tokoni ki he Mo'ui	9.10	3.27	6.80
Tokoni ki he Tauhi 'o e Lao	5.40	3.70	6.90
Ngaahi Ngāue Fakatupu Pa'anga	1.30	2.40	1.50
Langa Hala	5.80	3.56	2.00
Ngaahi Ngāue Kehe	4.00	1.24	4.90
Fakakātoa	120.10	76.64	161.90

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e langa lalahi na'e kakato 'i he 2013/14 ko e Polokalama tokoni 'a e Pangikē Fakalalalaka 'a 'Esia ki he vāhenga kolo 'a aia na'e kau ai 'a e tanu hala mo e fakatafenga vai (\$1m). Ko e kongā 'o e ngaahi polokalama 'oku hā atu ia 'i Tongatapu, ka ko hono ola 'e a'usia kotoa pe ia 'e he fonua fakakātoa. Ko e ngaahi langa lalahi ki he 2014/15 'oku kau ai 'a e:

- Polokalama tokoni ki he vāhenga Nuku'alofa ke toe leleiange 'a e ma'u'anga vai mo e veve pea 'oku kaunga fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia mo 'Aositelēlia . Ko e polokalama ni ko e kongā hono ua ia 'o e tokoni na'e kakato 'i he 2013/14
- Polokalama tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi ola kovi mei he fakatamaki fakaenatula mo e feliliuaki 'o e 'Ea 'a ia 'oku fakahoko 'e he Pule'anga Fakatahataha 'a Mamani ka e fakapa'anga 'e 'Aositelēlia
- Ko e polokalama tokoni ki he fefononga'aki 'oku 'amanaki ke kakato ia ki he 2014/15 'a ia ko e kongā pe ki he fakalelei'i 'o e ngaahi hala 'oku kei toe ke fakahoko 'i Tisema 2015..
- Ko e fakalelei'i 'o e lele'anga vakapuna ki he mala'e vakapuna Fua'amotu 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani
- Ko e polokalama tokoni 'o kau ai e ngaahi ako ki he Falemahaki Vaiola pea fakapa'anga 'e 'Aositelēlia
- Tokoni ki hono fakamalohi'i 'o e Founa Pule 'oku fakahoko 'e he Pule'anga fakatahataha ka e fakapa'anga 'e 'Aositelēlia ,
- Polokalama tokoni ki he Potungāue Polisi 'oku kaunga fakapa'anga 'e 'Aositelēlia mo Nu'usila
- Kei hokohoko atu pe 'a e polokalama tokoni 'a e Pule'anga Siapani ki he Ngaahi Kolo.
- Polokalama tokoni 'a e Pangikē Fakalalaka 'Esia ki he Feliliuaki 'o e 'Ea 'a ia 'oku kau ai hono fakalelei'i 'o e ngaahi ako mo e hala
- Tokoni 'a Siaina ki hono langa 'o e fale St George Palace ke ngāue'aki 'e he ngaahi Potungāue 'a e pule'anga
- Polokalama tokoni ki he ma'u'anga ivi 'oku lolotonga fakahoko 'i Vaini 'e he Pule'anga Siapani

9.2.4.2 Ngaahi Polokalama tokoni ki Vava'u

Tēpile 47: Ngaahi Polokalama Tokoni- Vava'u

	'Esitimetri kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimetri Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimetri 2014-15 (T\$m)
Tokoni ki he Langa	14.0	0.3	16.4
Tokoni ki he Vai	0.30	0.5	0.5
Ma'u'anga Ivi	3.0		2.1
Ngāue		0.4	0.3
Feliliuaki 'o e 'Ea			0.3
Fakakātoa	17.3	1.2	19.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e ngaahi poloseki lalahi 'oku kau ai:

- Ko hono toe fakalahi atu 'o e poloseki keipolo ke a'u ki Vava'u 'a ia kuo lava vakai'i hono tanupou pea ko e ngāue 'e fakahoko ia 'i he 2014/15, pea 'oku hokohoko atu pe hono fakapa'anga 'o e ngāue ni 'e he Pangikē 'a Mamani, Pangikē Fakalalaka 'a Esia mo e Kautaha Keipolo 'a Tonga.
- Na'a langa foki 'a e peito fo'ou mo e tangike vai pehe ki hono fakalelei'i 'o e falenofa'anga ki he fanau tangata 'a e kolisi Mailefihī Siu'ilikutapu 'i he tokoni 'a e Pule'anga Siapani

- Tokoni ki hono fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai ki Holonga, Ha'alaufuli mo Feletoa 'a ia 'oku 'amanaki ke kakato he ta'u ni.
- 'Oku lolotonga fakahoko foki 'a e polokalama ki he ngaahi kolo ki 'uta 'a ia 'oku tokanga'i 'e he MORDI pea fakapa'anga 'e he Kautaha Fakamamani lahi ki he Ngōue, pea 'oku nau palani ke kakato 'a e ngaahi ngāue ni ki he ta'u fakapa'anga ni. 'Oku kau 'a e ngaahi ngāue ni 'a hono toe fakalelei'i 'a e 'a ki he ngōue 'i Hūnga, uafu 'o Ovaka, 'Otea, Kapa mo Taunga. Fokotu'u ha fale ke ngāue'aki 'e he kau folau'eve'eva 'i Lape, mo ha fale tuku'anga ki he ngōue 'i Falevai.
- Ko e poloseki ki he feliliuaki 'o e 'Ea 'a ia 'oku 'amanaki ai ke fokotu'u ha uafu 'i Ofu mo e tokoni ki ha feitu'u makehe ke tokanga'i ai 'a e me'amo'ui mei tahi ke tokanga'i 'e he va'a Toutai.
- Ko e tokoni ki he fefononga'aki 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a mamani na'e malava ai ke tokoni'i e tafa'aki ki he malini pea 'oku 'amanaki ke hoko atu ki he fakalelei'i 'o e ngaahi hala.
- 'E fakahoko foki mo e tokoni 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope ki he Potungāue Mo'ui 'a Vava'u ki hono fakahoko ha ngaahi ako ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi mahaki 'oku 'ikai ke pipihi.

9.2.4.3 Ngaahi Tokoni ki Ha'apai

Tēpile 48: Ngaahi polokalama tokoni ki Ha'apai

	'Esitimetri kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimetri Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimetri 2014-15 (T\$m)
Tokoni ki he Ngaahi Langa	0.30	0.3	22.5
Tokoni ki he Ako	0.20	0.2	7.5
Tokoni ki he Mo'ui	0.10	0.5	2.8
Vai mo e Haisini	0.30	0.5	3.6
Ngāue Fakatupu Pa'anga		1.8	1.0
Ma'u'anga Ivi		0.5	2.8
Fakakātoa	0.90	3.8	40.2

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'I he hoko ko ia 'e fakatamaki fakaenatula ki Ha'apai, 'oku toe fakalahi atu ai 'a e ngaahi polokalama tokoni ki Ha'apai. 'Oku ngāue fakataha ai 'a e komiti ki hono toe langa 'o Ha'apai mo e Komiti Fakalalaka 'a Ha'apai ki hono fa'u 'a e palani ki hono toe langa 'o Ha'apai. Ko e ngaahi tokoni 'oku kau ai:

- Kuo kakato 'a e ngāue ki hono toe langa 'o e 'Ahangā Foa 'i he 2013/14 'a ia na'e fakapa'anga 'i he felotoi mo e Pule'anga Siamane ke fakafetongi 'aki e Nō..
- Polokalama tokoni ki he feliliuaki 'o e 'Ea 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia, kau ai hono toe langa 'o e falemahaki Niu'ui ki ha tu'u'anga fo'ou.
- 'Oku 'amanaki foki ke kamata 'a e polokalama tokoni ki he ma'u'anga ivi ki he ngaahi motu 'a ia 'oku kau ai hono fokotu'u ha ngaahi ma'u'anga ivi sola fe'unga hono malohi mo e 0.2Mwp ki 'Uiha, Nomuka, Ha'ano mo Ha'afeva.
- 'Oku 'amanaki ke kamata mo e poloseki vai 'oku fakapa'anga ia 'e he Kautaha ki hono fakatolonga 'o e ngaahi koloa fakaenatula kimu'a 'i Tisema 2014.
- Ko hono toe langa 'o Ha'apai 'oku 'amanaki ke kamata ia 'o fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani (50% tokoni, 50% nō) kau ki ai mo e 'Iunioni 'a 'Iulope 'a ia ko e tokoni fakatekinikale.

- 'E tokoni foki mo e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia 'o kaunga langa mo Nu'usila 'a e ngaahi 'apiako mo e ma'u'anga 'uhila.
- 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ka 'oku te'eki ke fakapapau'i mai. 'Oku lolotonga lele foki mo e polokalama tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ke fakangāue'i 'a e kakai 'o e ngaahi kolo fakafuofua ki he toko 500, 'a ia ko 'enau vahe ko e tokoni faka'ekonōmika vave taha ia kia kinautolu lolotonga 'oku nau kei fakaakeake mei he saikolone.

9.2.4.4 Ngaahi Tokoni ki 'Eua

Tēpile 49: Ngaahi Tokoni ki 'Eua

	'Esitimeti kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti 2014-15 (T\$m)
Ma'u'anga Ivi			0.5
Ngāue Fakatupu Pa'anga	0.3	0.3	0.3
Tokoni ki he langa	0.3	0.07	0.6
Tokoni ki he ako	0.2		0.05
Tokoni ki he Mo'ui	0.1		
Tokoni ki he Vai mo e Haisini	0.3		
Fakakātoa	1.2	0.37	1.45

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e ngaahi tokoni 'oku kau ai:

- Kuo ma'u 'a e pa'anga ko e Tokoni mei he Lepapulika 'o Kolea ke fokotu'u'aki 'a e tangike vai 'e 30 ki he ngaahi kolo 'i 'Eua. 'Oku 'I ai foki mo e ngaahi ngaue 'e fakahoko 'e MORDI.
- 'Oku fakapa'anga foki 'e he polokalama tokoni 'a Siapani 'a e langa ki he kolisi Hofangahau mo e 'apiako lautohi 'a Tufuvai
- 'Oku lolotonga lele foki 'a e polokalama tokoni ki hono fakalelei'i 'o e hala 'oku fou 'i he tokoni ki he fefononga'aki mei he Pangikē 'a Mamani.
- Tokoni ki hono fakalelei'i 'o e 'apiako 'e ni'ihhi mo e hala 'i he polokalama tokoni 'a e Pangikē fakalalakaka 'a 'Esia ki he feliliuaki 'o e 'Ea
- 'Oku 'amanaki foki ke fokotu'u mo ha ngaahi misini sola fe'unga hono malohi mo e 0.2MWp 'i 'Eua 'i he tokoni ki he ma'u'anga ivi ki he ngaahi motu.

9.2.4.5 Ngaahi Poloseki 'i Niuatoputapu mo Niuafou'ou

Tēpile 50: Ngaahi Tokoni – Niuatoputapu

	'Esitimeti kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti 2014-15 (T\$m)
Tokoni ki he Langa	2.40	0.80	0.40
Tokoni ki he Vai mo e Haisini	0.60		
Feliliuaki 'o e 'Ea	0.50	0.01	0.03
Tokoni ki he Mo'ui	2.00		2.40
Ngaue Fakatupu Pa'anga	0.00	0.30	0.01
Ngāue Langa	2.40	0.08	0.40
fakakatoa	7.90	1.91	3.24

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 51 : Ngaahi Tokoni –Niuafou'ou

	'Esitimeti kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti 2014-15 (T\$m)
Ngāue Langa			0.1
Vai			0.03
Total			0.13

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

- 'I he kakato ko ia 'a e polokalama tokoni ki he peaukula 'i Tisema 2013 'oku holo ai 'a e poloseki:
- Kuo fakapapau'i eni 'e kamata ai pe 'a hono langa koia 'o e falemahaki 'o Niuatoputapu 'i he kuata hono 2 'o e 2014.
 - Kuo tali foki 'e he polokalama tokoni 'a Siapani ki he ngahi kolo ke fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai 'a Vaipoa, Hihifo mo Falehau 'oku 'amanaki ke kamata kimu'a 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga ni
 - Ko e polokalama tokoni ki he ma'u'anga ivi ki he ngaahi motu (OIREP) 'e fokotu'u ai ha sola fe'unga hono malohi mo e 0.15MWp pea toe fakalahi foki mo e ngaahi sola 'oku lolotonga 'i Niuafou'ou 'aki hano toe fokotu'u ha 'iuniti 'e 100 taki 200w.
 - E fakahoko mo hano fakalelei'i 'o ha 'apiako 'e 3 kau ki ai mo e savea ki he vai 'a Niuafou'ou, tokoni ki hono tokanga'i 'o e matafanga 'i Niuafou'ou 'o fakapa'anga kotoa eni 'ehe poloseki ki he feliliuaki 'o e 'Ea 'a e Pangikē Fakalalaka 'a 'Esia.

10 FAKAMATALA FAKALAHĪ

NGAAHI TĒPILE

Tēpile 52: Ko e Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'i he 2006/07-2012/13

Tēpile 53: Ngaahi Sekitoa Langa Fakalalakala 2006/07-2012/13

Tēpile 54: 'Avalisi Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2007-2013, Vaha'a Taimi 'oku makatu'unga ai hono liliu ('Okatopa 2010=100)

Tēpile 55: Feliuliaki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakatau 'o e Ngaahi Koloa ki he māhina ko Tisema 2007 - 2013.

Tēpile 56: Koloa Hūmai 'i he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2006/07 -2012/13

Tēpile 57: Koloa Hūatu 'o Faka - Sekitoa Lalahi, 2006/07 - 2012/13

Tēpile 58: Ngaahi Fonua Hūu atu ki ai e Ngaahi Koloa, 2006/07 – 2012/13

Tēpile 59: Koloa Hūmai 'i he Ngaahi Vahevahe Lalahi Faka-Kasitomu 2006/07 - 2012/13

Tēpile 60: Koloa Hūmai o Faka-Sekitoa Lalahi, 2006/07 – 2012/13

Tēpile 61: Koloa Hūmai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2006/07 –2012/13

Tēpile 62: Fakamatala ki eh Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga, 2006/07-2012/13

Tēpile 63: Savea Fakapa'anga, 2006/07–2012/13

Tēpile 64: Fakahoa 'o e Tu'unga 'o e Ngaahi Nō ki he Ngaahi Tāketi 'a e Pule'anga

Tēpile 65: Fakaikiiki e Ngaahi Fakahoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

Tēpile 66: Vahevahe 'o e Pa'anga Nō ki he Ngaahi Langa Fo'ou

Tēpile 67: Poloseki Fakalalakala 'o e Ngaahi Hala Pule'anga

Tēpile 68: Ngaahi ngaue ki hono fakalelei' 'o e Hala pea mo hono vahevahe ki he ngaahi fetu'u takitaha

Tēpile 69: Ngaahi No Tokoni, 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2014

Tēpile 70: Ngaahi Fakamole mei he Tokoni mo e Hoa Tokoni Fakalalakala

Tēpile 71: Ngaahi Me'afua ki he Mo'ui 'i Tonga 2007-2011

Tēpile 72: Fakamatala Fakaikiiki fakapa'anga 'i he GFS 2001

Tēpile 52: Ko e Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'i he 2006/07-2012/13

	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13
Mahu'inga Fakalukufua e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Totongi 1/							
Mahu'inga Fakakatoa e Ngaahi Koloa & Ngaahi Ngaue Fakalotofonua (GDP)	-4.5	1.9	3.2	3.3	2.9	0.8	0.7
Hikihiki 'i he Totongi Koloa ('avalisi fakata'u)	5.1	9.3	5.6	1.7	6.0	3.3	0.7
Pa'anga mo e Ngaahi No 'i he Pangike (tupu fakata'u %) 2/							
Pa'anga Taimi Loloa (M2)	14.0	8.4	-1.9	5.1	2.6	-2	7.3
No Fakalotofonua	14.8	15.2	-7.1	-11.5	-11.5	-16	-0.4
No ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	11.4	19.7	-2.9	-15.5	-9.2	-9.6	-7.6
Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (OET)							
Ngaahi Koloa Hu Atu	26.3	23.5	11.4	11.4	11.2	8.7	12.3
Konga ai: Hina	5.6	2.7	1.8	0.5	0.7	2.2	
Ngaahi Koloa Hu Mai	-212.9	-262.5	-271.3	-208.0	-229.6	-247.8	-260.9
Ngaahi Ngaue (palanisi)	-35.8	-6.2	-5.4	-7.9	4.9	-4.3	6.3
Ngaahi Inivesi (palanisi)	7.1	6.4	9.6	5.3	4.9	5.6	0.9
Ngaahi Ngaue + Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	-28.7	0.2	4.2	-2.6	9.8	1.3	7.2
Talafi Pa'anga (palanisi)	168.6	180.2	157.9	146.7	136.4	182.4	174.8
Konga ai: Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha	186.8	202.8	175.2	157.4	139	156.8	209.5
Palanisi 'o e 'Akaumi Lolotonga ('I he peseti 'o e GDP)	-50.9	-58.6	-49.8	-52.6	-72.1	-55.4	-66.5
	-8.4%	-8.9%	-7.5%	-7.4%	-9.3%	-6.9%	-8.2%
Palanisi Fakalukufua	8.4	-2.5	47.1	34.3	31.0	38.3	17.3
	-8.4%	-8.9%	-7.5%	-7.4%	-9.3%	-6.9%	-8.2%
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli							
Pa'anga (miliona)	91.6	89.1	136.3	170.5	203.8	246.1	263.3
Hu Koloa 'i he Mahina	4.4	3.5	5.1	7.1	7.4	8.2	8.8
Ngaahi No ki Tu'apule'anga 3/							
No ki Tu'apule'anga/GDP (%)	27%	24%	30%	32%	35%	40%	43%
Fetongi Pa'anga ('avalisi fakata'u)							
Fetongi Pa'anga ki he US\$	2.00	1.89	2.08	1.93	1.84	1.70	1.73
Fetongi Pa'anga 'i he totongi totonu (1990=100)	105.7	108.6	116.2	113.6	108.1	118.5	114.7
Fetongi Pa'anga 'i he totongi lolotonga (1991=100)	60.8	58.8	59.9	59.8	59.9	60.6	59.9
1/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga							
2/ Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga							
3/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua							

Tēpile 53: Ngaahi Sekitōa Langa Fakalakalaka 2006/07-2012/13

	2006/07r	2007/08r	2008/09r	2009/10r	2010/11r	2011/12r	2012/13p
Mahu'inga 'o e Koloa Ngaahi Fakalotofonua							
'I he mahu'inga pa'anga Tonga (miliona)	602.9	663.4	664.0	712.9	775.0	800.6	779.7
'I he mahu'inga pa'anga 'Amelika (miliona)	292.3	339.5	314.3	369.0	422.6	471.5	449.5
GDP ki he fo'ituitui (US\$)	2865	3319	3065	3590	4101	4656	4341
Tokolahi 'o e Kakai (Fakafuofua 'Akauni Fakafomua)	102,025	102,276	102,528	102,783	103,033	103,286	103,541
	<i>Feliuliuaiki Fakapeseti (%) Fakata'u</i>						
GDP (totongi 2010/11)	-4.5	1.9	3.2	3.3	2.9	0.8	0.7
fakafuofua mai mei he:							
Ngoue, Vaotata, mo e Toutai	1.0	-5.3	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7
Pisinesi Fakatupu Koloa	-7.8	-1.0	-0.2	-1.7	5.9	-2.6	6.7
Ngaahi Langa	-2.8	0.9	35.0	21.7	6.1	1.2	-29.9
Fefakatau'aki, Falekai mo e ngaahi Hotele	-3.4	9.4	4.2	3.9	3.3	0.4	2.5
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	-1.3	4.2	15.4	15.7	-2.9	0.5	2.8
Pa'anga mo e Ngaahi Kelekele Fakakomesiale	-1.9	3.1	-6.8	-1.1	3.1	-4.5	-5.4
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	-15.1	4.6	1.5	0.9	0.5	1.5	1.5
	<i>Peseti 'o e GDP</i>						
GDP (Ngaahi Totongi lolotonga 'i he Sekitōa Takitaha)							
fakafuofua mei he:							
Ngoue, Vaotata mo e Toutai	16.7	14.8	15.3	16.4	17.0	16.7	17.6
Pisinesi Fakatupu Koloa	7.1	6.7	6.5	6.1	5.9	5.7	6.3
Ngaahi Langa	6.0	5.9	7.0	8.6	9.7	9.3	6.3
Fefakatau'aki, Falekai mo e ngaahi Hotele	10.9	12.3	13.1	12.3	13.0	13.1	14.0
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	5.5	5.7	6.7	6.9	6.2	6.2	6.5
Pa'anga mo e Ngaahi Kelekele Fakakomesiale	9.0	9.2	8.1	7.6	7.7	7.3	7.1
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	11.9	11.7	11.7	12.5	11.8	11.7	12.1
Totongi 'o e Ngaahi Koloa ('avalisi 'i he piliote)							
Kotoa e Ngaahi Koloa	5.1	9.3	5.6	1.7	6.0	3.3	0.7
Koloa Huumai	1.0	10.5	5.6	1.8	7.7	4.7	0.7
Koloa Fakalotofonua	7.2	8.0	5.6	1.6	3.5	1.5	0.6
r - 'esitimetī fakamūmūtaha							
p - fuofua 'esitimetī fakaangaanga							
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitisitika 'a Tonga							

Tēpile 54: 'Avalisi Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2007-2013, Vaha'a Taimi 'oku makatu'unga i hono liliu ('Okatopa 2010=100)

	Fakakato a	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga'a ki	Tapaka mo e Kavamaloh i Tapu	Ngaahi Koloa mo e Me'akai 'oku 'ikai kau ha Kalasi	Koloa Huurai	Koloa Fakalotof ouua
Weight.	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2007	84.7	82.2	96.5	94.8	89.3	88.3	73.0	93.3	83.7	86.5
2008	93.6	88.5	99.5	104.5	96.2	109	78.9	101.4	93.0	94.3
2009	94.9	95.4	103.8	98.5	100.8	95.2	82.9	104.1	93.2	97.9
2010	98.3	98.3	102.1	99.3	99.8	100.5	93.7	99.4	98.1	98.3
2011	104.4	104.7	99.8	101.6	104.6	112.6	101.6	101.7	106.1	102.2
2012	105.7	106.4	99.6	103.4	104.6	113.0	102.4	102.1	107.4	103.1
2013	106.4	108.2	100.7	103.4	104.6	113.1	99.8	102.5	109.0	103.0
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitisitika 'a Tonga										

Tēpile 55: Feliuliuaiki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he māhina ko Tisema 2007 - 2013.

	Fakakato a	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga'a ki	Tapaka mo e Kavamaloh i Tapu	Ngaahi Koloa mo e Me'akai 'oku 'ikai kau ha Kalasi	Koloa Huurai	Koloa Fakalotof ouua
Weight.	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2007	6.8	7.9	1.6	3.4	4.3	10.8	6.2	4.1	8.2	4.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	3.8	3.2	0.0	3.8	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitisitika 'a Tonga										

Tēpile 56: Koloa Hūatu 'i he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2006/07 -2012/13

Fika Faka Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%
Momumamu Mo'ui mo e Koloa Kakano'i														
Mamu	7,357	34.7	5900.0	33.4	4147.4	28.0	9856.8	64.3	9,905	49.9	9,277	36.6	8,029	35.1
Ngaahi Koloa Vesitapolo	11,778	55.61	7321	41.5	7087.1	47.8	4019.3	26.2	8,056	40.5	10,593	41.8	11,393	49.7
Me'atokoni, Kavamalohi mo e Tapaka	654	3.10	190	1.1	87	0.6	216	1.4	240	1.2	358	1.4	494	2.2
Ngaahi Koloa Fakakemikale pe Faitatau	580	2.74	1489	8.4	907.7	6.1	585.3	3.8	646	3.3	367	1.4	462	2.0
Akau pe koloa Ngaahi mei he 'Akau	488	2.30	323	1.8	601.6	4.1	321.9	2.1	433	2.2	416	1.6	424	1.9
Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	6	0.03	23	0.1	5.7	0.0	22	0.1	5	0.0	27	0.1	112	0.5
Ngaue Fakamea'a pe Kongokonga Koloa	33	0.15	72	0.4	44.6	0.3	16.6	0.1	56	0.3	144	0.6	26	0.1
Ngaahi Koloa Huatu Kehe	284	1.34	2339	13.9	2,338	15.8	289	1.9	526	2.6	4,173	16.5	1,963	8.6
KATOA	21,180	100	17,657	100.0	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0
Ma'u'anga Fakamatala: Potungau Sitetisitika 'a Tonga														
p. ngaahi fika fakaangaanga														

Tēpile 57: Koloa Hūmai 'o Faka - Sekitoa Lalahi, 2006/07 - 2012/13

SEKITOANGAUF'ANGA	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%	(TS'000)	%
Sekitoa Taautaha	21,180	100	17,288	100	14,827	100	15,327	100	19,863	100.0	25,343	100.0	22,866	99.8
Sekitoa Pule'anga	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0.0	6	0.0	2	0.0
Sekitoa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokom'i'ehē Pule'anga Ka 'Oku nau Lele Taautaha pe	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.0	5	0.0	33	0.1
KATOA	21,180	100	17,288	100	14,827	100	15,327	100	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0
Ma'u'anga Fakamatala: Potungau Sitetisitika 'a Tonga														

Tēpile 58: Ngaahi Fonua Hū atu ki ai e Ngaahi Koloa, 2006/07 – 2012/13

FONUUA	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nū'usila	4,244	20.0	5,278	31.4	5,283	35.6	3,264	21.3	3,269	16.5	4,801	18.9	6,550	28.6
Aositelelia	1,303	6.2	817	4.9	1,743	11.8	693	4.5	581	2.9	4,622	18.2	1,437	6.3
Fisi	141	0.7	75	0.4	67	0.5	18	0.1	318	1.6	697	2.7	200	0.9
Fonua Lahi 'Amelika	2,581	12.2	2,939	17.5	2,636	17.8	2,551	16.6	2,685	13.5	2,651	10.5	3,590	15.7
Ha'amoaa	483	2.3	666	4.0	783	5.3	492	3.2	543	2.7	375	1.5	479	2.1
Siapani	7,550	35.6	2,244	13.3	1,967	13.3	517	3.4	2,862	14.4	6,293	24.8	2,754	12
Kolea	1,724	8.1	241	1.4	469	3.2	369	2.4	140	0.7	1,548	6.1	2,020	8.8
Singapooa	48	0.2	104	0.6	17	0.1	458	3.0	2	0	30	0.1	171	0.7
Ha'amoaa 'Amelika	443	2.1	635	3.8	428	2.9	178	1.2	213	1.1	282	1.1	323	1.4
Hong Kong	40	0.2	171	1.0	551	3.7	6,433	42.0	7,538	37.9	2,355	9.3	3,579	15.6
Mo e Ngaahi Fonua	2,623	12.4	3,658	21.7	884	6.0	399	2.6	1,719	8.7	1,701	6.7	1,799	7.9
KATOAA	21,180	100.0	16,828	99.9	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100	25,354	100	22,901	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaa Sitetisitika 'a Tonga														

Tēpile 59: Koloa Hūmai 'i he Ngaahi Vahevahe Lalahi Faka-Kasitomu 2006/07 - 2012/13

Fika Faka-Kasitomu	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%	(S'000)	%
1. Monumau Mo'ui, Ngaahi Koloa mei he Monumau	30,162	12.0	30,742	10.0	36,426	11.8	39,502	13.8	40,464	13	39,778	12	43,922	13
2. Ngaahi Koloa Vesitapolo	8,243	3.3	9,610	3.1	10,695	3.5	9,347	3.3	10,216	3	10,536	3	10,838	3
3. Me'atokoni; Kavamalohi & Tapaka	37,229	14.8	46,221	15.1	44,154	14.3	45,633	16.0	39,041	12	47,152	14	48,283	14
4. Ngaahi Makakoloa	67,621	26.9	78,863	25.7	81,117	26.2	64,715	22.6	80,726	25	88,675	26	82,697	24
5. Ngaahi Koloa Fakakemikale pe faitatau	9,268	3.7	14,464	4.7	11,699	3.8	13,684	4.8	13,675	4	14,794	4	14,346	4
6. 'Akau pe Koloa Ngaahi Me'he 'Akau	8,096	3.2	10,057	3.3	7,269	2.3	7,164	2.5	11,243	4	9,434	3	8,063	2
7. Ngaahi Koloa Papa	8,679	3.4	9,283	3.0	11,298	3.7	9,148	3.2	10,302	3	12,139	4	12,980	4
8. Ngaahi Koloa Kapa mo e Ukamea	12,582	5.0	13,619	4.4	13,893	4.5	13,373	4.7	26,286	8	20,563	6	15,214	4
9. Misini mo e Ngaahi Koloa Fakauhila	25,380	10.1	38,901	12.7	37,671	12.2	39,244	13.7	41,372	13	46,895	14	41,744	12
10. Miscellaneous Manufactured Articles	6,175	2.5	6,479	2.1	4,899	1.6	4,838	1.7	5,415	2	6,850	2	10,281	3
11. Me'alele, Vakapuna, Vakatahi & Nounau Fekau'aki mo e Fefononga'aki	10,342	4.1	17,374	5.7	17,615	5.7	15,908	5.6	16,110	5	15,516	5	19,394	6
12. Ngaue Fakamea'a mo e Kongokonga Koloa	12,282	4.9	13,765	4.5	14,899	4.8	4,073	1.4	1,194	0	1,074	0	7,948	2
13. Ngaahi Koloa Huumai Kehe	15,537	6.2	17,639	5.7	17,710	5.7	19,126	6.7	21,583	7	32,005	9	29,957	9
FAKAKATOAA	251,596	100.0	307,017	100.0	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100	345,411	100	345,662	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaa Sitetisitika 'a Tonga														

Tēpile 60: Koloa Hūmai Faka-Sekitōa Lalahi, 2006/07 – 2012/13

SEKITOA NGAU'ANGA	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Sekitōa Taautaha	231,272	91.9	291,762	95.0	294,348	95.2	277,302	97.1	297,987	93.8	300,026	86.9	308,225	89.2
Sekitōa Pule'anga	11,162	4.4	12,457	4.1	11,114.10	3.6	5,119.80	1.8	9,227	2.9	2,373.7	6.9	2,128.4	6.3
Sekitōa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokomā'i'ehe Pule'anga Ka 'Oku nau Lele Taautaha pe	9,161	3.6	2,794	0.9	3,882.1	1.3	3,132.7	1.1	10,414	3.3	21,649	6.3	15,579	4.5
KATO	251,595	100.0	307,013	100.0	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100	345,411	100	345,662	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga														

Tēpile 61: Koloa Hūmai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2006/07 –2012/13

FONU	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Ni'usila	84,365	33.5	100,123	32.6	81,870	26.5	88,715	31.0	107,985	34	100,067	29	101,254	29
Aositelelia	34,666	13.8	34,899	11.4	33,349	10.8	32,714	11.4	23,736	8	19,553	6	17,938	5
Amelika	25,795	10.3	26,348	8.6	35,884	11.6	41,273	14.4	35,741	11	46,652	14	40,695	12
Siaina	13,218	5.3	17,795	5.8	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8	29,260	9	27,878	8
Initonesia	3,683	1.5	4,839	1.6	5,184	1.7	3,700	1.3	3,965	1	6,157	2	4,954	1
Fisi	68,710	27.3	32,568	10.6	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8	29,260	9	27,878	6
Siapani	5,845	2.3	8,354	2.7	11,375	3.7	6,844	2.4	8,848	3	17,175	5	20,275	29
Singapoa	5,883	2.3	63,666	20.7	62,679	20.3	50,039	17.5	73,804	23	78,725	23	81,146	24
Ngaahi Fonua Kehe	9,432	3.7	18,425	6.0	23,466	7.6	18,297	6.4	18,546	6	22,339	7	31,949	9
TOTAL	251,596	100.1	307,017	100	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100	345,411	100	345,662	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga														

Tēpile 62: Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga, 2006/07-2012/13

(Pa'anga 'i he miliona, kaekehe kapau 'e toki faka'ilonga'i atu)	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13
Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa	-214.4	244.2	-239.0	-259.9	-196.6	-218.4	-239.1	-248.6
Ngaahi Koloa Huuatu	31.0	26.7	23.5	11.4	11.4	11.2	8.7	12.3
konga ai ko e Hina	8.3	5.6	2.7	1.8	0.5	0.7	2.2	2.4
Ngaahi Koloa Humai	-245.4	217.5	262.5	271.3	208	229.6	247.8	260.9
Ngaahi Ngaue (palanisi)	-15.7	-35.9	-6.2	-5.4	-7.9	4.9	-4.3	6.3
Totongi Humai	50.9	38.8	70.1	83.7	71.8	89	99.4	125.2
Konga ai: Pa'anga mei he Takimamata	27.0	24.1	33.3	36.7	50.1	60.9	61.7	70.2
Totongi Huatu	-66.6	-74.7	-76.3	-89.1	-79.8	84	103.7	118.8
Tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	5.7	7.1	6.4	57.6	5.3	4.9	5.6	0.9
Totongi Humai	9.9	12.9	13.0	64.0	14.7	13.1	13.3	11.7
Totongi Huatu	-4.2	-5.8	-6.6	-3.4	-9.4	8.2	7.7	10.8
Talafi Pa'anga Lolotonga (palanisi)	178.5	168.6	180.2	157.9	146.6	136.4	182.4	174.8
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (palanisi)	0.0	-0.1	0.5	1.2	1.9	29.3	47.0	5.0
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha (palanisi)	178.5	168.7	179.7	156.7	144.7	147.8	175.3	246.5
Totongi Humai Faka'ofisiale	0.5	0.5	0.8	2.5	5.7	8.3	45.5	3.5
Totongi Huatu Faka'ofisiale	-0.5	-0.6	-0.3	-1.3	-3.8	21	1.5	1.5
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Humai	205.0	186.8	202.8	175.2	157.4	139	156.8	209.5
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Huatu	-26.5	-18.1	-23.1	-18.5	-12.7	8.8	18.5	37
Akauni Fakapa'anga Lolotonga (Peseti 'o e GDP)	-45.9	-50.9	-58.6	-49.8	-52.6	-72.1	-55.4	-66.5
Palanisi 'o e 'Akauni Ngaue	45.2	53.9	69.0	117.6	58	124.4	87.5	88.6
Ngaue 'Ofisiale (palanisi)	16.8	19.7	22.8	37.0	28.6	68.9	55.1	33.5
Noo Faka'ofisiale	22.8	24.7	26.5	66.4	43	110.6	61.6	38.2
Pa'anga Hu atu Faka'ofisiale	-6.0	-5.0	-3.7	-29.4	-14.4	41.7	6.5	4.7
Pa'anga mei he Ngaue Taautaha (palanisi)	28.4	34.2	46.2	80.6	29.4	55.5	32.4	55.1
Pa'anga Humai mei he Ngaue Taautaha	37.5	39.9	50.5	88.9	38	77.8	45.2	71.5
Pa'anga Huatu mei he Ngaue Taautaha	-9.1	-5.7	-4.3	-8.3	-8.6	22.3	12.7	16.3
Palanisi Fakakatoa	1.1	8.4	-2.5	47.2	34.2	31.0	38.3	17.3
Ngaahi Me'a Kehe:								
Ngaahi Ngaue, Vahe & Fe'ave'aki Pa'anga (palanisi)	168.5	139.7	180.9	214.3	145.8	400.7	493.4	523.0
Pa'anga Hu mai	266.3	239.0	286.7	325.4	249.6	249.4	315.0	349.9
Pa'anga Hu atu	-97.8	-99.2	-106.3	-112.3	-103.7	122.0	131.4	168.1
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli (miliona pa'anga)	83.2	91.6	89.1	136.3	170.5	203.8	246.1	263.3
Lahi 'o e mahina 'o e koloa humai 'e lava 'e he Pa'anga Talifaki 'i Muli 'o Totongi	4.3	4.4	3.5	5.1	7.1	7.4	8.2	8.8
Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga								

Tēpile 63: Savea Fakapa'anga, 2006/07–2012/13

(I he Pa'anga Miliona, kae 'oleva ke faka'ilonga'i)	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	81.7	79.9	121.3	164.8	215.2	235.3	258.6
Ngaahi Koloa Muli	103.6	99.9	154.0	186.7	221.6	251.0	268.8
Ngaahi Mo'ua Muli	-21.9	-20.0	-32.7	-21.9	-6.5	-15.7	-10.2
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	179.3	202.9	156.2	126.6	84.1	57.9	56.4
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua Haohaoa	251.3	286.4	274.0	243.1	208.4	165.5	167.4
Pule'anga (Haohaoa)	-11.7	-29.1	-32.7	-29.1	-32.5	-47.1	-29.2
Kautaha Fakapule'anga 'Ikai Fakapule'anga	2.5	3.7	3.9	19.6	13.2	10.1	13.1
Sekitoa Taautaha	260.5	311.8	302.8	252.6	227.7	202.5	183.5
Ngaahi Pangikee 'Ikai Fakapa'anga 1/	-6.3	-4.2	-11.7	-8.1	-10.9	-7.2	-8.8
Ngaahi Me'akehe (Haohaoa)	-65.7	-79.3	-106.1	-108.4	-113.4	-100.4	-102.2
Fakakatoa 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	261.0	282.8	277.3	291.5	299.2	293.2	314.9
Pa'anga Liliu Vave (M1)	73.8	72.6	77.9	90.1	96.9	118.1	152.1
Pa'anga 'I Tu'a 'I he Pangikee	18.5	18.8	21.9	26.8	27.3	31.3	32.1
Fakahuu Pa'anga Taimi Nounou	55.3	53.8	56.0	63.3	69.7	86.8	120.0
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloa	187.2	210.2	199.4	201.4	202.3	175.1	162.7
Fakahuu Pa'anga	49.3	48.8	43.6	46.4	51.0	41.4	43.0
Fakahuu Pa'anga Taimi Loloa	125.2	150.1	143.0	142.9	139.5	121.8	110.1
Ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	12.8	11.3	12.8	12.0	11.8	11.9	9.7
<i>Feliuliuaki Fakapeseti (%) Fakata'u</i>							
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	12.6	-2.2	51.8	35.9	30.6	9.3	9.9
Ngaahi Koloa Muli	9.0	-3.6	54.2	21.2	18.7	13.3	7.1
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-2.5	-8.7	63.7	-33.1	-70.3	141.5	-35.0
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	14.7	13.2	-23.0	-18.9	-33.6	-31.2	-2.6
Sekitoa Taautaha	11.4	19.7	-2.9	-16.6	-9.9	-11.1	-9.4
Pa'anga Fakalukufua Fakalotofonua (M2)	14.0	8.4	-1.9	5.1	2.6	-2.0	7.4
Pa'anga Liliu Vave (M1)	32.5	-1.6	7.3	15.7	7.5	21.9	28.8
Pa'anga Liliu Vave/Liliu Taimi Loloa	8.1	12.3	-5.1	1.0	0.4	-13.4	-7.1
<i>I he Pa'anga 'Amelika</i>							
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	41.9	43.2	60.2	84.4	127.2	134.2	141.8
Ngaahi Koloa Muli	53.2	54.0	76.5	95.6	131.0	143.1	147.4
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-11.2	-10.8	-16.3	-11.2	-3.8	-9.0	-5.6
Ngaahi Me'akehe:							
Lahi e Vilo e Pa'anga (GDP/M2)	2.3	2.3	2.4	2.4	2.6	2.7	2.6
Fetongi Pa'anga (pa'anga ki he pa'anga 'Amelika: faka'osinga 'o e ta'u)	1.95	1.85	2.01	1.95	1.69	1.75	1.82
Ma'au'anga Fakamatala: Pangikee Pule Fakafonua 'a Tonga							

Tēpile 64: Fakahoa 'o e Tu'unga 'o e Ngaahi Nō ki he Ngaahi Tāketi 'a e Pule'anga

Ngaahi Me'afua	Taketi Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF)	Ta'u Fakapa'anga 2012/2013 Tu'unga Totonu (Actual)	Ta'u Fakapa'anga 2013/2014 Fakafuofua (estimates)
	(%)	(%)	(%)
Mahū'inga lolotonga (NPV) 'o e Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga ki he:			
% Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua	40	41	40
% Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (& pa'anga tokoni mei he ngaahi famili mei muli)	36	36	32
% Pa'anga mei he Koloa Hū atu	150	222	205
% Pa'anga mei he Koloa Hū atu (& pa'anga tokoni mei he famili mei muli)	120	128	90
% Pa'anga Hūmai 'a e Pule'anga	250	215	208
Ngaahi Totongi Nō Fakakātoa ki he:			
% Pa'anga mei he Koloa Hū atu	20	13	12
% Pa'anga mei he Koloa Hū atu (& pa'anga tokoni mei muli)	16	8	5
% Pa'anga Hūmai 'a e Pule'anga	20	13	12

Ko e ngaahi fika lanu kulokula oku ne fakaha mai hoko lahi hake he ia he taketi 'a e IMF.

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 65: Fakaikiiki e Ngaahi Fakahoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

Fakaikiiki	Sune-13	Sepitema-13	Tisema-13	Ma'asi-14	Sune-14
Katoa Mo'ua No (USD\$)	204.4	205.9	205.8	205.6	204.6
Katoa Mo'ua No (TOP\$)	372.6	370.2	378.7	370.7	368.2
Mo'ua No Fakalotofonua	29.5	29.5	29.5	29.5	29.5
Mo'ua No ki Tu'apule'anga	343.1	340.7	349.2	341.2	338.7
Katoa Mo'ua No ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua - GDP (%)	44.60%	42.00%	44.70%	43.80%	43.50%
Mo'ua No ki Tu'apule'anga ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua - GDP	3.50%	3.30%	3.50%	3.50%	3.50%
Mo'ua No Fakalotofonua ki he Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua - GDP	41.00%	38.70%	41.30%	40.30%	40.00%
Ngaahi Totongi No (\$)	20.4	4	6.6	3.07	19.5
No ki Tu'apule'anga	11.1	3.5	5.9	3.07	12.1
No Fakalotofonua	9.3	0.5	0.7	0	7.5
Sino'i No	13.3	1.1	3.1	0.7	12.3
Totongi Tupu	7.1	2.9	3.5	2.4	7.2
Faka fa'ahinga Mo'ua No ki Tu'apule'anga	343.1	340.6	349.2	341.2	338.7
Pangike Fakavaha'a Pule'anga	114.3	114.5	115.7	118.1	116.7
Pangike Tokoni	228.4	225.7	233.1	222.7	221.7
Komesiale	0.4	0.4	0.4	0.4	0.298
Faka fa'ahinga 'o e No (\$)	372.6	370.2	378.7	370.7	368.19
Ngaahi No	343.1	340.7	349.2	341.2	338.69
Ngaahi Ponite	29.5	29.5	29.5	29.5	29.5
Mo'ua No 'i he Pa'anga Fakatu'apule'anga (%)					
% Mo'ua No 'i he Pa'anga Siaina (CNY)	66.60%	66.30%	66.80%	65.30%	65.50%
% Mo'ua No Pangike Fakavaha'a Pule'anga (SDR)	33.20%	33.50%	33.00%	34.50%	34.40%
% 'o e Mo'ua No 'i he Ngaahi Pa'anga Kehe	0.20%	0.20%	0.20%	0.20%	0.20%
% Mo'ua No 'i Tu'apule'anga	92.10%	92.00%	92.20%	92.00%	92.00%
Me'afua Fakapa'anga (%)					
Katoa Totongi No ki he Ngaahi Fakamole	11.40%	2.00%	3.30%	1.70%	10.60%
Katoa Totongi No ki he Pa'anga Humai	12.80%	2.50%	4.00%	1.90%	12.00%
Totongi Tupu ki he Ngaahi Fakamole	4.00%	1.50%	1.80%	1.30%	3.90%
Totongi Tupu ki he Pa'anga Humai	4.40%	1.80%	2.10%	1.50%	4.40%
Me'afua Fakafehoanaki (%)					
Pa'anga Talifaki ki he Mo'ua No 'i Tu'apule'anga	75.30%	75.90%	76.00%	75.60%	83.00%
Mo'ua No ki Tu'apule'anga fakahoa ki he Koloa Huatu/Pa'anga Tokoni mei Famili mei Muli	4.10%	1.20%	2.20%	0.80%	3.20%
Mo'ua No ki Tu'apule'anga ki he Koloa Huatu	7.20%	2.20%	3.80%	1.90%	7.30%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 66: Fakaikiiki ki he tu'unga 'o e ongo Nō lalahi mei Siaina

	Poloseki Ngāue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa	Poloseki Fakalalaka 'o e Ngaahi Hala Pule'anga
Lahi 'o e Nō	Pa'anga Siaina (CNY) 440m, fakafuofua faka muimui taha ko e T\$127m	Pa'anga Siaina (CNY) 291m, fakafuofua faka muimui taha ko e T\$85m
Taimi Loloa 'o e Nō	Ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 10 totongi tupu 'o e sino'i pa'anga, ta'u 'e 10 ke ta fakafoki ai e nō)	Ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 10 totongi tupu 'o e sino'i pa'anga, ta'u 'e 10 ke ta fakafoki ai e sino'i pa'anga)
Taimi Totongi	'aho 21 'o Sepitema mo Ma'asi fakata'u ('uluaki totongi tupu 'aho 'aho 21 Ma'asi 2009, toloi 'o e 'uluaki totongi fakafoki 'o e sino'i nō ki he 'aho 21 Sepitema 2018, totongi faka muimui he 'aho 21 Sepitema 2028)	'aho 21 'o Sepitema mo Ma'asi fakata'u (fuofua totongi tupu 'i he 'aho 21 Ma'asi 2010; toloi atu 'o e 'uluaki totongi 'o e sino'i Nō ki he 'aho 21 Ma'asi 2020, pea totongi faka muimui taha 'i he 'aho 21 'o Ma'asi 2030)
Totongi Tupu (IN)	Peseti 'e 2 'i he ta'u ki he 'aho 'e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 24 Sepitema 2008	Peseti 'e 2 'i he ta'u ki he 'aho 'e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 15 Ma'asi 2010)
Totongi Pule'i (MF)	Peseti 'e 1 'o e sino'i pa'anga nō (totongi 'i he 'aho 12 Sepitema 2008, ne totongi 'i loto he 'aho 'e 30 mei he 'aho pe ne kamata ai pea kamata kimu'a 'i he 'aho 'e 30 mei he aho 'e 'uluaki hono toho ai 'a e pa'anga.	Peseti 'e 1 'o e sino'i pa'anga nō (totongi 'aho 25 Fepueli 2010, ne totongi faka'angataha 'i loto he 'aho 'e 30 mei he 'aho ne kamata ai pea ki mu'a 'i he 'aho 'e 'uluaki toho ai 'a e pa'anga)
Totongi Tu'u pau (CF)	Peseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 30 hili e 'aho ne kamata ai)	Peseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 30 hili e 'aho ne kamata ai)
Pa'anga Fakakātoa kuo Totongi	\$12.4m	\$6.5m
Totongi Tupu (IN)	\$9.4m	\$5.1m
Totongi Pule'i (MF)	\$1.3m	\$0.8m
Totongi Tu'u pau (CF)	\$1.7m	\$0.6m

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 67: Vahevahe 'o e Pa'anga Nō ki he Ngaahi Langa Fo'ou

Ngaahi Poloseki Langa Fo'ou (TOPm)	Fakakatoa 'o e No	Fakakatoa ki he No (%)
Tungi Koloneiti	16.6	13%
Kautaha OG Sanft	10.2	8%
Kautaha Taumoepeau	7.2	6%
Kautaha Molisi	6.8	5%
Kautaha Royco	2.2	2%
Katoa Poloseki No Atu	42.9	34%
Uafu Vuna	33.9	27%
Ngaue Hala	19.7	15%
Fakalahi 'o e Palasi	14.5	11%
Misini Valita	5.3	4%
Fakakatoa 'a e poloseki 'a e Pule'anga	73.4	58%
Ta Mape	3.8	3%
Talifaki	2.7	2%
Fetukutuku	1.8	1%
Fale'i	1.4	1%
Malu'i	0.7	1%
Lipooti Savea Hala & Siokalafi	0.6	0%
Fakakatoa e Fakamole ki he CCECC	11	9%
Fakakatoa e Pa'anga No	127.3	

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 68: Ngaahi ngaue ki hono fakalelei'i 'o e Hala pea mo hono vahevahe ki he ngaahi fetu'u takitaha.

<i>Ngaahi Poloseki (T\$m)</i>	<i>Fakakatoa 'o e No</i>	<i>Fakakatoa 'o e No (%)</i>
Tongatapu	56.7	67.30%
Vava'u	7	8.30%
Ha'apai	1.9	2.30%
Eua	2.6	3.00%
Fokotu'u 'o e Ngaue	1.7	2.10%
Fefononga'aki	1.9	2.20%
Savea ngaahi hala, 'ataakai, lipooti	1.7	2.10%
Ta Mape 'o e Hala	6.7	8.00%
Totongi TA	2.5	3.00%
Malu'i	0.5	0.60%
Pa'anga Talifaki	0.9	1.10%
Fakakatoa	84.2	

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 69: Ngaahi Mo'ua Nō Tokoni 'a e ngaahi kautaha, 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2014

	<i>Jun-13 (\$m)</i>	<i>Jun-14 est. (\$m)</i>
Pangike Fakalakalaka 'o Tonga	2.9	2.5
Kautaha Fetu'utaki 'a Tonga	0.9	0.0
Kautaha Toutai 'a e Seastar Hotele Janful International Dateline	3.7	3.6
	11.3	11.1
Poate Ma'umafai ki he Ngaahi Taulanga	0.7	0.6
Maketi Talamahu	1.8	1.8
Kautaha Royco	2.2	2.2
Kautaha Taumoepeau	7.2	7.2
Kautaha OG Sanft	10.3	10.3
City Assets ltd	6.8	6.8
Tungi Colonnade ltd	16.6	16.6
Fakakātoa	64.1	62.6

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 70: Ngaahi Fakamole mei he Tokoni mo e Hoa Tokoni Fakalalaka (pa'anga, koloa, tokoni mo e no).

Ngaahi Hoa Tokoni	'Esitimeti Kamata 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti Fakaangaanga 2013-14 (T\$m)	'Esitimeti 2014-15 (T\$m)	Fakafuofua 2015-16 (T\$m)	Fakafuofua 2016-17 (T\$m)
	'Aositelēlia	15.92	7.68	11.91	7.72
Va'a Fakakautau 'a 'Aositelēlia	0.7	1.1	0.2	0.3	0.3
'Aositelēlia - Tokoni Makehe	0.05	0.6	0.15	0.03	0.03
Siamane	0.12	-	-	-	-
Pule'anga Siapani	-	13.43	36	17	22
'Aositelēlia & Nu'usila	10.75	7.23	10.63	7.77	7.42
Nu'usila	12.2	14.07	19.51	15.6	13.22
Lepapulika e Kakai 'o Siaina	37.88	15.25	34.7	15.5	0.5
Pilitania	0.8	1.23	0.4	-	-
Kolea	0.3	0.44	0.3	-	-
Nu'usila - Tokoni Makehe	-	0.05	-	-	-
Lepapulika 'o Naulu	-	-	0.04	-	-
'Iunioni Falealea Fakamamani Lahi	-	0.06	-	-	-
Pangike Langa Fakalalaka 'a 'Esia	29.47	13.81	26.58	16.77	10.27
Pangike 'a Mamani	23.58	22.04	66.51	8.1	15
Ngaahi Fonua Fakatahataha 'o 'Alepea	4	0.09	-	-	-
Kominiueli	0.02	0.13	0	-	-
Ngaahi Fonua Fakatahataha ki he Ako	0.02	0.02	0.03	0.03	0.03
'Iunioni 'a 'Iulope	2.75	0.87	9.3	2.97	2.97
Sekelitali ki he Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki	7.3	-	4	4.1	-
Pule'anga 'o Toake	-	-	0.09	-	-
Sekelitali ki he Ngaahi Kolo 'i he Pasifiki	1.28	0.61	1.61	0.57	0.48
Polokalama 'Atakai ki he Pasifiki Saute	0.72	1.5	0.4	0.2	0.1
Kautaha Palani 'o e Famili 'a e Pule'anga Fakatahataha	1.55	4.7	3.6	4.17	1.04
Kautaha Palani 'a e Famili 'a e Pule'anga Fakatahataha	0.1	0.1	0.8	0.5	0.5
Kautaha Me'atokoni mo e Ngoue Fakamamani lahi	0.66	-	0.31	0.01	0.01
Kautaha Mo'ui Fakamamani Lahi	-	0.5	1.5	1.5	1.5
Komisoni Saienisi Pasifiki Saute	0.11	0.04	0.11	-	-
Polokalama Tokoni ki he 'Atakai mei he Pule'anga Fakatahataha	0.2	0.16	0.2	0.2	-
Va'a Toutai 'a e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki	0.52	0.22	0.5	0.65	0.23
Tokoni Kominiueli ki he Ngaahi Vahenga Fakakolo	0.04	0.04	-	-	-
Kautaha Fakamamani lahi ki hono Faka tolonga 'o e Koloa Fakaenatula	0.51	0.06	0.39	0.39	0.34
Pa'anga Talasiti 'a Tonga	0.85	0.85	-	-	-
Ngaahi Tokoni Makehe	2.66	2.76	7.91	23.5	11.28
Ngaahi Tokoni Te'eki Fakapapau'i	1.45	1.18	10.71	62.66	100.39
Fakakātoa	158.81	110.82	248.38	200.24	195.47

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Tēpile 71: Ngaahi Me'afua ki he Mo'ui 'i Tonga 2007-2011

	Ngaahi Me'afua	2007	2008	2009	2010	2011
1	Fakafuofua ki he Tokolahi 'a e Kakai (000)	103.3	102.3	103.1	103.6	103.3
2	Tupu Fakata'u 'i he Tokolahi 'a e Kakai	0.3	0.3	0.3	0.3	0.2
3	Peseti 'i he Tokolahi e Kakai 'Oku si'i hifo he ta'u 14 ('i he 100)	38	38	38	38	38
	Peseti 'o e tokolahi e kakai 'oku a'u ki he ta'u 65 pea toe lahi ai ('i he 100)	6	6	6	6	6
4	Peseti 'o e Kakai nofo 'i Kolo ('i he 100)	23	23	23	23	23
5	Lahi e tupu Fakanatula ('i he 1,000)	21.3	21.6	19.9	20.7	20.4
6	Lahi 'o e Fa'ele ('i he 1,000)	26.5	26.7	25.4	26	26.8
7	Lahi 'o e Mate ('i he 1,000)	5.2	5.1	5.5	5.3	6.4
8	Lahi 'o e Mate Kakai Fefine 'i he Fa'ele ('i he 100.000)	36.5	76.1	114.4	37.1	0
9	Tu'unga 'o e Mo'ui 'i he Fa'elei (fakataha'i)					
	Tu'unga 'o e Mo'ui (Tangata)	70	70	70	65	65
	Tu'unga 'o e Mo'ui (Fefine)	72	72	72	69	69
10	Fakafuofua ki he mate 'a e fanau liki ('i he 1,000)	11.7	16.4	14.5	21.5	15.2
11	Fakafuofua 'o e Mate Te'eki Fa'ele'i ('i he 1,000 fa'ele mo'ui)	36.4	76.1	114.4	37.1	0
12	Fakamole Fakatoa ki he Mo'ui (000)	17761	21580	21375	22500	22596
	Fakamole ki he Tokotaha	172	210	207	217	TM
	Peseti 'o e Fakamole Fakakatoa	7.5	10	12	10.1	TM
13	Kau Ngaue ki he Potungaue					
	Kau Toketa 'i honau Lakanga	58	59	55	45	55
	Kau 'Ofisa Mo'ui 'i honau Lakanga	17	19	22	21	20
	Kau Neesi mo e Ma'uli 'i honau lakanga	302	346	355	TM	311
14	Peseti 'o e Kakai 'oku ma'u vai ma'a mo maau	98	99	99.9	99	99.9
15	Peseti 'o e ngaahi nofo'anga 'oku ngaue'aki 'a e ngaahi toleti lelei	99.6	98	99.7	99	99.5
16	Peseti na'e Huhu Malu'i	99.6	99.5	99.5	99.6	99.8
17	Peseti 'o e Kakai Fefine Feitama na'e Huhu Kona	97.6	99.5	99.5	99.6	99.8
18	Peseti 'o e Kakai 'oku faingamalie ke ma'u tokoni mei ha ma'u'anga ngaue fakafaito'o 'a ia tenau luelue ki ai 'i ha houa nai 'e taha	100	100	100	100	100
19	Peseti 'o e fanau iiki ne sio ki ai 'a e kau ngaue ne 'osi ako'i	100	100	100	100	100
20	Peseti 'o e kakai mali 'oku nau ngaue'aki e founa fakavaha'a Fanau	27.7	27	29.8	28.4	33.3
21	Peseti 'o e Fa'ee Feitama Na'a nau Lava mai 'o Sivi	98.7	98	98.6	97.7	98.6
22	Peseti 'o e Fa'ele Na'e Fakahoko 'e he kau Neesi na'e ako'i	98	97	98.1	99	98
23	Katoa e Fa'ele	3.7	3.7	3.7	3.8	3.7
TM - Toki Ma'u Mai 'Amui						
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Mo'ui						

Tēpile 72: Fakaikiiki 'o e Tu'unga Fakapa'anga 'I he GFS 2001 (\$milion)

	Ola kuo 'osi Fakapapau'i 2012/13	Esitimeti 2013/14	Esitimeti Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti 2014/15	Fakafuofua 2015/16	Fakafuofua 2016/17
Pa'anga Humai	251.9	350.9	302.3	436.9	406.6	405.8
Pa'anga Humai Mei He Tukupau	132.7	135.5	136.7	141.4	152.2	156.4
Tukupau 'i he Vahenga mo e Tupu	30.3	25.2	25.0	29.9	33.3	33.9
Tukupau 'i he Ngaahi Koloa	0.7	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2
Tukupau 'i he Ngaahi Koloa mo e Ngaue 'a e Pule'anga	86.9	95.0	96.3	95.5	101.5	103.5
Tukupau 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga	14.7	15.2	15.3	15.8	17.1	18.8
Ngaahi Tukupau Makehe	-	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Pa'anga Tokoni	99.5	193.6	143.6	267.6	224.6	219.2
Ngaue	52.7	114.0	116.0	116.2	112.5	98.9
Ngaue Lalahi	46.9	79.6	27.6	151.4	112.1	120.2
Pa'anga Humai Makehe	19.6	21.8	22.1	27.9	29.8	30.2
Ngaahi 'Inasi Mei he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga						
	6.7	7.3	9.2	12.0	12.3	12.4
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	11.5	13.1	11.5	15.2	16.7	17.0
Pa'anga Humai mei he Tautea	0.4	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6
Ngaahi Monu'ia Fakataimi 'Ikai Kau ai e Pa'anga Tokoni	0.7	0.9	0.9	-	-	-
Ngaahi Pa'anga Humai Kehe	0.2	0.0	0.1	0.2	0.2	0.2
Pa'anga Huatu	203.0	257.8	265.7	294.7	262.2	269.3
Totongi 'o e Kau Ngaue	94.9	102.4	105.4	121.8	117.0	118.7
Vahenga	84.5	92.5	95.5	101.9	105.8	107.2
Tokoni Fakasosiale	10.5	9.9	9.9	19.9	11.2	11.5
Ngaue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue	76.1	119.8	122.7	130.8	102.9	108.4
Totongi Tupu	7.1	7.6	7.6	6.8	8.2	8.1
Ki he Kakai 'Ikai Nofu Fonua	5.3	6.0	6.0	5.3	5.6	5.5
Kakai Nofu Fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga	1.9	1.6	1.6	1.5	2.6	2.6
Ngaahi Tokoni	0.8	0.3	0.3	0.1	0.1	0.1
Tokoni ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	0.7	-	-	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	0.1	0.3	0.3	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	2.5	2.2	1.9	2.2	2.2	2.2
Monu'ia Fakasosiale	13.8	14.8	16.5	19.2	19.1	19.1
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	7.7	10.7	11.3	13.8	12.7	12.7
Palanisi	48.9	93.1	36.6	142.2	144.4	136.5
Ngaahi Koloa Lalahi Haohaoa	56.6	79.1	28.0	156.0	134.6	130.6
Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa	56.6	79.0	27.9	155.9	134.5	130.5
Ngaahi Langa	5.8	17.7	5.2	85.8	94.4	105.5
Ngaahi Me'a Ngaue Lalahi	34.1	51.1	18.3	48.3	36.4	21.1
Koloa Liliu Pa'anga Taimi Loloa Kehe	16.7	10.2	4.5	21.8	3.8	3.8
Ngaahi Koloa 'Ikai Ngaue'aki	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Totongi 'o e Kelekele	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
No Atu Haohaoa	7.7	-14	-8.6	13.8	-9.8	-5.9
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou To'o mei ai e Ngaahi Mo'ua Taimi Nounou	7.7	-14	-8.6	13.8	-9.8	-5.9
Ngaahi Koloa Liliu Pa'anga Taimi Nounou	-5.5	-0.6	4.0	17.6	5.3	5.3
Fakalotofonua	-5.5	-0.6	4.0	17.6	5.3	5.3
Pa'anga mo e Ngaahi Fakahu Pa'anga	-6.5	0.0	5.2	0.0	0.0	0.0
No	0.3	-0.7	-1.3	11.4	-0.9	-0.9
'Inasi mo e Ngaahi Monu'ia Kehe	0.7	0.1	0.1	6.2	6.2	6.2
Ngaahi Mo'ua	2.3	-14.6	-4.6	31.3	-4.4	-0.6
Fakalotofonua	-	0.7	1.0	20.0	0.1	3.4
Tu'apule'anga	2.3	-15.3	-5.7	11.3	-4.5	-4.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungau Pa'anga mo e Palani Fakafonua

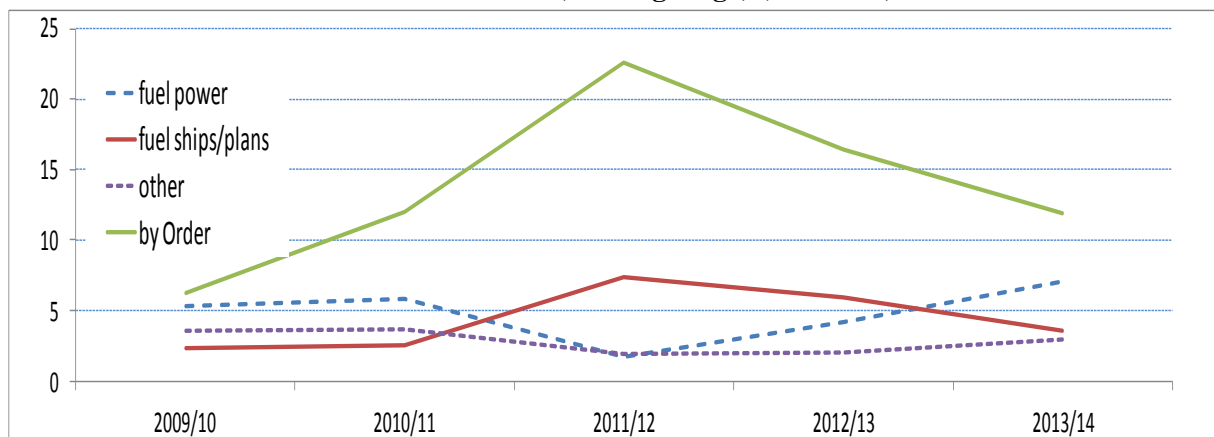
Tēpile 73 : Fakamole Tukupau – to’o tukupau mo hono taife pea mo hono fakakalakalasi (\$ miliona pea mo e peseta fakalukufua)

	2012/13				2013/14			
	CT	Tute	Excise	Katoa	CT	Tute	Excise	Katoa
ivi 'o e utu	0.5	-	3.6	4.1	0.9	-	6.1	7.0
palani 'o e vaka pea mo hono 'utu	0.8	-	5.2	5.9	0.7	0.0	2.9	3.6
I hono 'Ota'i	9.6	3.9	2.9	16.4	7.6	2.5	1.8	11.8
Toe me'a kehe	0.7	0.4	0.9	2.0	1.0	0.7	1.2	3.0
Katoa	11.6	4.4	12.5	28.5	10.1	3.3	12.0	25.4
ivi 'o e 'utu	5%	0%	29%	15%	9%	0%	51%	28%
palani 'o e vaka pea mo hono 'utu	7%	0%	41%	21%	6%	0%	24%	14%
I hono 'I ai hono pepa 'ota	83%	90%	23%	58%	75%	77%	15%	47%
Toe me'a kehe	6%	10%	7%	7%	10%	23%	10%	12%
katoa	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Tanaki Pa'anga pea mo e Tute

Fakatokanga: “Ko e hokohoko” oku ne kapui kotoa 'a e tukupau kuo to'o pea fakangofua 'e he tu'utu'uni 'o e kapineti pea mo hono kasete'i. 'E malava ke faka'aonga'i ki he ngaahi sekitoa kotoa pe ko ki ha kautaha tautaha. 'Oku 'ikai 'i ai hano faikehekehe.

Saati 'o e Fakamole Tukupau – to’o tukupau mo hono taife pea mo hono fakakalakalasi 2009/10 to 2013/14 (fakaangaanga) (\$ miliona)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Tanaki Pa'anga pea mo e Tute